

3 1761 08824258 1

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

5684 D
M. TULLII CICERONIS

OPERA

QUAE SUPERSUNT OMNIA

EDIDERUNT

J. G. BAITER C. L. KAYSER.

VOL. I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLX.

7756

1871/90

~~#~~ Vols 1-XI
e

M. TULLII CICERONIS

OPERA RHETORICA

EX

OPTIMIS LIBRIS MANUSCRIPTIS

RECENSUIT

C. L. KAYSER.

VOL. I.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLX.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

2

PRAEFATIO.

De vita et scriptis Ciceronis ex ipsius libris et epistulis tanta supeditat narrationis materia, ut non exigua nascatur difficultas delectus, quem postulat brevitatis huius prooemii: plurima enim sunt, quae praeteriri vix posse videantur, sed hîc repetita tamen modum facile excedant. Maluimus igitur, ne ea plane omitteremus, Memorabilia Ciceronis a Schützio composita adde- dere passim correcta et aucta, praeterea subsistere in earum partium tractatione, quae aut neglectae plerumque essent a vv. dd. quorum exstant commentarii de vita Tulliana, aut certe minus quam pro dignitate sua illustratae. Eo ex genere est ipsa illius institutio quae plane comparata erat ad conformandum oratorem; est eius progressio in eloquentia magis magisque aucta maturitate iudicii et continuata dicendi exercitatione; est denique philosophiae Academicæ studium, cuius magnam vim in artem et vitam eius invenimus fuisse.

Primum de institutione puerili Ciceronis agemus. Docebatur cum filiis C. Aculeonis, quocum erat eius matertera,¹ et ea quidem, quae L. Crasso oratori, Aculeonis amicissimo, placerent, et ab eis magistris, quibus ille utebatur. Sumpta virili toga a patre ad Q. Mucium Scaevolam augurem deductus est,² ut eius prudentia et peritia in cognitione iuris proficeret; cum Scaevolae consuetudine, qua tam sedulo utebatur, ut quoad posset et liceret, a senis latere nunquam disce-

deret, L. Aelii Stilonis³ coniungebat frequentem auditionem, a quo antiquitatis Romanae notitia imuebatur. Sic iecit fundamenta, quibus aegre careret causarum patronus accuratus et diligens,⁴ etsi tum quoque erant multi, qui sola ingenii et faecundiae ope putarent se causis agendis idoneos fore. Ciceroni iam adulescentulo nec illa supelleetile placuit supersedere nec philosophia, ne aut inanis aut iners oratio sua evaderet; et casu primum ad Phaedrum Epicureum⁵ delatus est, hominem probum, suavem, officiosum, quem studiose audiebat ac meliorem doctrinam ignorans etiam probabat, donec Philonem Academicum cognovit. Graecos doctores rhetoricæ artis habebat, quos non nominat;⁶ multo plus quam horum disciplina profuit ei quod Philonem⁷ nactus est magistrum, a quo discebat de propositis rebus in contrarias partes disserere; transiens autem ille ab infinitis et proprie ex philosophia petitis quaestionibus ad definitas atque ita quasi in alienam possessionem irruens utrarumque causarum praecepta tradebat, alio-

³ Brut. 207. de Or. I, 193.

⁴ ipsius Ciceronis sententiam pronuntiat Crassus de or. I, 166–203, non Antonius ib. 234–255, nisi quod infirmam iureconsulti prudentiam adversus vim eloquentis oratoris esse contendit; cf. Br. 322: 'nemo erat -- qui ius civile didicisset, rem ad privatas causas et ad oratoris prudentiam maxime necessariam.' adde 212, Part. or. 100

⁵ Fam. XIII, 1, 2.

⁶ Brut. 310.

⁷ Brut. 306, Tusc. II, 9 coniungantur cum loco de or. III, 110. Simile studium Cicero de nat. deor. II, 168 tribuit Cottæ, nescio an liberalius ei hoc largiens, cui ait facultatem a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificasse Academiam.

¹ cf. de Or. II, 2.

² Lael. 1. Brut. 306. Augure mortuo se ad Q. Mucium Scaevolam pontificem contulit.

que tempore cotidie rhetorum, alio philosophorum scholis praeerat. Praeterea apud Diodotum Stoicum dialecticae vacabat.⁸ Magna copia rerum instructus et meditandi celeritate facilitateque disputandi ipse cotidie commentabatur declamitans, hoc est, scribendi laborem non, ut plerique, fugiebat, sed fons declamationis erat ei scriptio sive commentarius,⁹ qua ratione consequebatur, ut omnes sive artis loci sive ingenii cuiusdam et prudentiae, qui modo inerant in causa, de qua scribebat, anquirenti omnique acie contemplanti ostenderent se et occurrerent. Atque, ut verborum copiam auget, adhibebat etiam translationem Graecorum et poetarum et oratorum philosophorumque in Latinum sermonem; ita non solum optimis verbis utebatur et tamen usitatis, sed etiam exprimebat imitando, quae nova essent. Reliquiae earum versionum sunt Arateorum¹⁰ Oeconomicorumque¹¹ ex Xenophontis libello expressorum et Protagorae Platonici fragmenta. Eiusdem aetatis fuerit deperditum et a solo Plutarcho¹² citatum poema, quod inscripsit Pontium Glaucum: num in talibus scriptionibus auctorem vel adiutorem habuerit Archiam, non liquet: aliquid eum contulisse ad Ciceronis studia indicare videtur exordium orationis pro eo habitae.

Societatis autem philosophiae et eloquentiae, quam futuro oratori necessariam ducebat, iam is liber,

8 Brut. 309. 'eram cum Stoico Diodoto, qui cum habitavisset apud me mecumque vixisset, nuper (a. u. c. 695) est domi meae mortuus; a quo cum in aliis rebus (cf. Tusc. V, 113) tum studiosissime in dialectica exercebar, quae quasi contracta et adstricta eloquentia putanda est.'

9 de Or. I, 150 sqq. commentarios scribere orationum suarum solitum esse testis est Quintilianus X, 7, 31.

10 de nat. Deor. II, 104.

11 de Off. II, 87; de Protagora tum translato coniectura est Schützii veri similis.

12 Plut. Cic. 2. De ceteris eius poematis sufficiat nunc laudasse quae ad fragmenta apud Orell. 514—571 Nobbe aliique adnotarunt.

quem a. u. c. 668 fere conscribebat, multa praebet specimina: Rhetorica dico sive de inventione volumina;¹³ iam conspicua in eis est ars in utramque partem de eadem quaestione disserendi compluribus locis, maxime in controversia de verbo et sententia II, 125—143, et in non nullis exemplis locorum communium, quorum id ipsum erat, ut ex contrario suppeditarent probabilis argumentandi rationes. Propterea hic liber minime contemnendus est eis, qui Ciceronem cognoscere cupientes in eius rhetoricam institutionem accuratius inquirere debent, neglectus tamen ab omnibus fere, ipsius nimirum iudicio, quod in praefatione librorum de oratore tulit.¹⁴ hunc enim dialogum anno 699 lectoribus accommodavit, qui a laboriosiore artis studio, quod Inventio postulat, abhorrerent; eorum in gratiam missas facit subtilis quaestiones maxime de substitutionibus¹⁵ earumque divisione; non loquitur de generibus causarum¹⁶ nec prooemiorum genera¹⁷ nec argumentationis¹⁸ commemorat, et si quae illinc ad artem per-

13 talia sunt, quae contra Hermagorae, quem prae ceteris tamen videtur esse secutus, vitiosam constitutionum divisionem I, 12—14 profert, et quae contra eos, qui de perfecti syllogismi partibus neglegentius egerant, disputat (I, 58—67). Quantum discrimen sit inter Ciceronis artem et Cornificii, exposui in huius editione p. IX, X.

14 de Or. I, 5: 'vis enim (fratrem alloquitur) ut mihi saepe dixisti, quoniam quae pueris aut adolescentulis nobis ex commentariolis nostris inchoata ac rudia exciderunt, vix haec [sunt] aetate digna et hoc usu, quem ex causis — consecuti sumus, aliquid eisdem de rebus politius perfectiusque proferri.'

15 comparetur de Or. II, 104—113 cum Inv. I, 10—16, II, 14—175. Redit Cic. ad statuum distributionem similem, sed simpliciore in libello, quem filii in usum incertum quo anno scripsit, Partit. or. 98—138. Top. 92—96.

16 Inv. I, 20, cf. Cornif. I, 5.

17 principium et insinuationem, cf. Cornif. I, 6 sqq. Inv. I, 20 sqq.

18 inductionem et ratiocinationem. Inv. I, 31 sqq. necessariam aut probabilem Inv. I, 41 sqq. Nec loquitur in illis libris de rebus personae et negotii attributis, aut de continentibus cum ipso negotio, de gestione negotii, de adiunctis negotio et consequentibus negotium (Inv. I, 34—43) praeter pauca in capite de locis argumentorum II, 163—173, quae postea dilatavit in Topicis.

tinencia repetit, vitat appellationes certe ab ipso quondam aut a Cornificio usurpatas, volgo ignotas et abstrusas. Pro his rebus docet sub Antonii persona, quam callide causas praepararet (II, 114), exploret (ib. 132. 149. 177), instituat (192 sqq.), dividat (307), agat (182—216); sub Crassi, quantum operae ponat in ornatu orationis (III, 152—170. 199—212), maxime in numero (173—198), quo mentes audientium imprudentes capiantur et excitentur. Ea ab ipso Crasso paene aliena fuerant, ut illa quoque, quae eundem facit de neglecta oratoribus philosophia querentem,¹⁹ cui parum ille (cf. III, 75) operatus erat; plane reliquerant eam Antonius (II, 61), Sulpicius (III, 147), Hortensius (Lact. Inst. III, 16), ut non solum in aequalis, sed superiores item oratores conveniat, quod dicit (Brut. 322) ‘nemo erat, — qui philosophiam complexus esset matrem omnium bene factorum beneque dictorum;’ cum autem (Or. 106) se ‘ieiunas huius multiplicis et acquabiliter in omnia genera fusae orationis auris civitatis’ accepisse ait, varietatem et ubertatem dicendi derogat eis principibus, qui ante ipsum in senatu et foro oratoria laude excelluerant, quos puer et adulescens²⁰ attentissime audierat in contione et iudiciis: illi nec pro genere causae verba et sententias eligere subtiliter, nec constructionem et conformationem membrorum ac periodorum secundum negotii pondus variare²¹ didicerant; ac si non plane rudis harum rerum fuisse ex Cornificio

licet coniecere, qui de figuris copiose agit ceterisque ornamentis, et in exemplis fingendis illorum orationes ante oculos habuit,²² aliud tamen est artis praecepta probabiliter sequi,²³ aliud animos auditorum ad quemlibet affectum abripere et studiosam attentionem non retinere tantum, sed augere: hoc non poterat vel ab ingenioso homine effici nisi adhibita summa arte ex diuturnis et difficilibus exercitationibus profecta, ut semper novus, semper exspectatione dignus, semper admirabilis videretur: hanc Tullius tenebat, qua primus ad incredibilia studia audiendi civis suos convertebat, qua consecutus est laudem singularem C. Iulii ‘paene principem copiae atque inventorem esse praeclare eloquendi cogitata, eaque bene de nomine ac dignitate populi Romani esse meritum’ (Br. 253).

Magna pars eius praestantiae sita est in disponenda apte oratione, magna in mirifica sermonis varietate;²⁴ sed haec ‘nisi collocata et quasi structa et nexa verbis ad summam laudem aspirare’ non potuerunt;²⁵ itaque diligentissime numerum tractabat, ad quem nec Crassus, nec Antonius, nec Hortensius Asiaticorum rhetorum imitator²⁶ valde attendisse videtur; ipse propterea Isocratis scripta semper magni faciebat,²⁷ ac minus a Demosthene eum in hoc genere

22 cf. Cornif. ed. nostr. VI, XI.

23 de Or. II, 120. Or. 51.

24 longe abesse videntur ab ea praestantia orationes post reditum in senatu, cum populo gratias ageret, pro domo, de haruspicum responsis; in quibus ordo talis est, ut res praecipuae alienis additamentis obscurantur, eloquio passim offendit ineptiis et ridiculo tumore: utrumque alibi demonstrare conabor.

25 Or. 140.

26 cf. Brut. 325 cum Or. 231.

27 Brut. 32. ‘exstitit — Isocrates — magnus orator — quamquam forensi luce caruit intraque parietes aluit eam gloriam, quam nemo meo quidem iudicio est postea consecutus: is — primus intellexit etiam in soluta oratione, dum versum effugeres, modum tamen et numerum quandam oportere servari.’ adde Or. 210, 227—229, 234.

19 in utriusque oratoris sermone vix quidquam posuit, quod Aristoteliae artis memoriam proderet, etsi Antonium facit prae se ferentem eius lectionem II, 160.

20 Brut. 304—306.

21 Or. 223, Brut. 162. ‘comprehensio et ambitus ille verborum (si sic *περίοδος* appellari placet) erat apud illum contractus et brevis, et in membra quaedam, quae *ζῶλα* Graeci vocant, dispertiebat orationem libentius.’ Quae in Antonio et Crasso Brut. 139 sqq. laudantur, componenda sunt cum Or. 106, quem locum modo attulimus, ubi illa ad modicam magnitudinem rediguntur.

profecisse dixeris, quam ab illo; hic enim artifex est in occultando numero, Isocrates apertius hoc et ceteris instrumentis oratoriae elegantiae utitur;²⁸ idem licet de Cicerone dicere, qui primis annis cursus sui forensis immoderatus indulgebat eiusmodi festivitibus; postea paulatim parcius eas addere assuevit, atque in postremis orationibus flumen sermonis suavissime labitur modico eiusmodi adhibito apparatu, plerumque tamen Isocrati propior est quam Demostheni, ita tamen, ut illum longe vincat vigore et fervore dicendi; ubi minus ponit ea, quae iuvenis dilexerat, et iucundissima facilitate placet, Hyperides²⁹ refert magis etiam quam Isocratem. Demosthenis quidem singularis vis et gravitas abest a Ciceronis hilari et amoeno ingenio,³⁰ neque comparari inter se possunt nisi ea excellentia, qua uterque popularis suos superavit; itaque haud dubie maluit Tullius alter Demosthenes quam alter Hyperides praedicari. Romanus orator splendidioribus praemiis propositis appetebat laudem praestantiae et maxime eloquentiae ope voluntates civium sibi conciliabat, Atticus ab hac

ambitione liber manebat et orationem suam poterat graviorem et constantiorem servare; sic ingenia summorum oratorum contraria popularum indoli evadunt: Demosthenes Romanam gravitatem spirat, Cicero Graecam suavitatem redolet, ille raro iocatur, hic salibus, si quis alius, abundat,³¹ ut Aristophanis liceat similem dicere; opus enim erat ad causam feliciter agendam variis artibus;³² non fere contigit Ciceroni reus plane innocens aut causa ab omni labe immunis, qualis solas tueri ei licuisset, si severiorum quorundam nostrae aetatis iudicium normam sequi debuisset; sed eiusmodi rigor ab illo saeculo plane alienus erat: alioquin vix ulla eius defensio praeter Roscianam de parricidio extaret; in ceteris saepe argumentum foedum et molestum condire cogebatur et exhilarare facetiis aut παθητικῶς loquendo pro reis animos iudicium delinire.³³

Intellegitur facile, non subito potuisse eum ad summos gradus artis ascendere, quamvis iam ab introitu magnis plausibus acceptum: ipse narrat, quantopere placuerint illa de supplicio parricidarum 'quid enim tam commune quam spiritus vivis, terra mortuis, mare fluctuantibus, litus eiectis?' etc.³⁴ atque talibus luminibus splendet etiam pro Quintio oratio, quam adulescens habuit; periere aliae, quas tum multas 'diligenter elaboratas et tamquam elucubratas' affererat;³⁵ mox sentiebat se in eis fuisse nimis redundantem iuvenili quadam dicendi impunitate et licentia, quam ut reprimeret, feliciter operam dedisse

28 Panath. (12) 2. περί ἐξέλκους (τοὺς λόγους) ἐπραγματευόμενῃ τὸς περί τῶν συμφορῶν τῆ τε πόλει καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλήσι συμβουλευόντας καὶ πολλῶν μὲν ἐνθυμημάτων γέμοντας, οὐκ ὀλίγων δ' ἀντιθέσεων καὶ παρισώσεων καὶ τῶν ἄλλων ἰδεῶν τῶν ἐν ταῖς ῥητορείαις διαλαμπουσῶν καὶ τοὺς ἀκούοντας ἐπισημαίνεσθαι καὶ θορυβεῖν ἀναγκάζουσῶν.

29 de Hyperide cf. egregiam in libro περί ὕψους c. 34 descriptionem et nostra in Annal. Heidelb. 1853, 641 sqq. 1859, 570.

30 vide περί ὕψους c. 12. ὁ Κικέρων τοῦ Δημοσθένους ἐν τοῖς μεγέθει παραλλάττει· ὁ μὲν γὰρ ἐν ὕψει τὸ πλέον ἀποτόμῳ, ὁ δὲ Κικέρων ἐν χύσει, καὶ ὁ μὲν ἡμέτερος διὰ τὸ μετὰ βίας ἔκαστα, ἔτι δὲ τάχους θώμης δεινότητος οἷον καλεῖν τε ἕμα καὶ διαρπάξιν σκηπῶ τινι παρειάξουσ' ἀν ἡ κερανῶ, ὁ δὲ Κικέρων ὡς ἀμφιλαφῆς τις ἐμνησμός οἶμαι πάντῃ νέμεται καὶ ἀνελεῖται πολὺ ἔχων καὶ ἐπιμονον αἰετὸ καῖον καὶ διακλήρονομούμενον ἄλλοι ἄλλοις ἐν αὐτῷ καὶ κατὰ διαδοχὰς ἀνατρεφόμενον.

31 περί ὕψους I. c. cf. cum Quint. X, 1, 107. 'salibus certe — vincimus' et de Or. II, 236.

32 de Or. II, 216 'suavis et vehementer saepe utilis iocus et facetiae.'

33 ad actionem videtur multum ex Q. Roscii familiaritate profecisse, cf. Macrob. Sat. II, 10. pro Quinct. 77.

34 pro S. Roscio 72.

35 ut pro muliere Arretina, cuius mentionem facit in or. p. Caec. 97. Brut. 312.

Molonem narrat, cum eius disciplina iterum uteretur³⁶ Rhodum ea de causa profectus. In illam primam actatem convenit vituperatio Apri apud Tacitum (Dial. 22) quod 'lentus sit in principiis, longus in narrationibus, otiosus circa excessus;' Quinctianae certe narratio quamquam non iniucundis salibus conspersa est, poterat brevius absolvi, frequentatio³⁷ vero longe abest a festiva celeritate, quam invenimus in oratione de provinciis consularibus (47) et in enumerationibus Cluentianae 125 aut pro Milone 51. Animadvertitur in iuvenilibus illis etiam meditata quaedam ornamentorum, ut homoeoteleutorum, comparium, adnominatum, contrariorum cumulatio; locorum communium nimius usus,³⁸ ipsius autem argumenti non satis est expedita expositio.³⁹ Deinde complurium annorum intervallum consequitur, ex quo nullum superest⁴⁰ monumentum Tullianae eloquentiae: quantum iam deprehenditur discrimen inter Divinationem et illa priora! multo dexterius versatur in explicanda causa, parcius ad sententias communis defecit, severiore iudicio orationem exornat figuris dicendi; recte igitur de semet ipso indicat Br. 318. 'iam videbatur illud in me quidquid esset, esse perfectum et habere maturitatem quandam suam.' Et in Divinatione

³⁶ non tertium, quod ex interpolatione manifesta Brut. 307 affirmat Drumann V, 229: verba de Molone non poterat Cicero 312 sic iterare, et, plane inepta esse, si 316 compares, videtur prior Molonis laudatio; sensuque earent, quae leguntur 307 'haec etsi videntur esse a proposita ratione diversa' etc. servatis antecedentibus.

³⁷ pro Quinct. 85—90.

³⁸ vide pro Quinct. 13, 18, 21, 26, 40, 42, 51, 56, 61, 63, 69, 70, 72, 75, 76, 94, 95, 97, 98. pro Sex. Roscio 13, 17, 19, 33; ibi loci communes largius ornati sunt 47 sqq. 50 sqq. 55 sqq. 62, 63, 66 sqq. 75, 76, 111, 112, 116.

³⁹ Asiaticum dicendi genus ne in primis quidem orationibus eum secutum esse putamus: ab Isoerate iam tum profectus est.

⁴⁰ nisi excipias orationem pro Tullio fortasse 682 habitam; perierunt pro Vareno, pro Scamandro, or., cum quaestor Lilybaeo deederet, habitata.

ceterisque Verrinis et in tersissima de imperio Cn. Pompeii contione laudanda est praeter insignem dictionis varietatem pellucida partium distributio, uno obtutu mentis conspicua, narrationis facilis et lenis decursus, quo videtur Cicero primus ad usum historiae Latinam linguam aptasse, quae antea rudis ad eum et rigidior fuisset, ac posunt Verrinarum eae partes, quae narrationes multas et longe productas habent, primae in Romanis litteris dici perfecti styli historici speciem praebere. Quis enim hic audiet Aprum, qui nequit quinque in Verrem libros exspectare?⁴¹ iudicantem nimirum ex ingenio sui saeculi, quod acuminis ostentationem et luxuriantis eloquentiae quaerebat fastidioque ex bonorum scriptorum multitudine nato non ferebat auream mediocritatem, quae in Ciceronis maxime libris servatur, ubi lumen et umbra pro ratione rerum distributa sunt. Similis hodie sensus est in artibus: simplex pulchritudo contemnitur prae nimis fulgentibus et cumulatis, qua re non adeo multos invenias, qui Tulliana prout merentur, colant.

Ex illa tamen bonitate in altius etiam fastigium tollitur Ciceronis eloquentia, et quasi cum honoribus evchitur, ut quem ad modum aediliciae, ut ita dicam, orationes quaestorias superabant et aedilicias praetoriae, sic haec a consularibus vincerentur, crescente manifesto facilitate, hilaritate, lepore, omninoque vi persuasionis incomparabili, qua pollens adversarium vincit simul et delinit, irridet et demulcet, cuius generis clarissimum exemplum est Mureniana. In hac et Flacciana, Caeciana, aliis crebrius comparet altercationis forma, qua colloquii speciem efficit

⁴¹ Dial. c. 20. Ipsius Taciti sententiam Messala profert c. 30. Tacitum autem huius libri auctorem esse accuratissime nuper demonstravit Fr. Weinkauff programmat. Colon. 1857, 1859: 'de Tacito dialogi, qui de Oratoribus inscribitur, auctore.'

orator, inducens adversarium secum congregentem et pro causae natura lenius aut violentius litigantem. Sermo in illis adeo sua sponte fluere videtur, ut imparatum⁴² et ex tempore loqui putes; ordo minus accurate de industria notatus⁴³ et distributus est, ne digestam dissertationem auditor pronuntiari existimet; in ultimis denique orationibus ut Ligariana et Philippicis modus dicendi fit concisior servatis quae in prioribus elucet virtutibus, eoque propius ad Demosthenem accedit.⁴⁴

Si de Cicerone non inique iudicare volumus, spectare debemus, quo omnia eius studia et omnes actiones dirigantur; quod eloquentiae principatu contineri dixerim: hac enim arte primas partis tenebat in iudiciis, in contione, in senatu, donec cedere militari potentiae coactus est: talem exitum, opinor, metuens Pompeium sibi devincire conabatur, ut cum eo coniunctus in re publica optima consilia perficere et dignitatem suam obtinere posset,⁴⁵ idque nisi vehementius illi senatus refragatus esset, fortasse perfecisset. Ab administratione summarum rerum remotus iudiciorum tamen quodam modo re-

42 Cicero poterat de semet ipso iudicare quod in Brut. 139 dicit de Antonio: 'erat — nulla meditationis suspitio: imparatus semper adgredi ad dicendum videbatur, sed ita erat paratus, ut iudices illo dicente non nunquam viderentur non satis parati ad cavendum fuisse.'

43 de Or. II, 177 'interpuncta argumentorum plerumque ocellas, ne quis ea numerare possit, ut re distinguantur, verbis confusa esse videantur.'

44 itaque alia est maturitas, quam tum consecutus esse Cicero sibi videbatur 'cum oratio — canesceret haberetque suam quandam maturitatem et quasi senectutem;' Brut. 8. alia, quam sibi Brut. 318 tribuit: 'cum anno post ex Sicilia me recepissem, iam videbatur illud in me, quidquid esset, esse perfectum et habere maturitatem quandam suam.'

45 prodit hoc Cicero Fam. V, 7, 3: 'ea quae nos pro salute patriae gessimus, — cum veneris, tanto consilio tantaque animi magnitudine a me gesta cognosces, ut tibi multo maiori, quam Africanus fuit, tamen non multo minorem quam Laelium facile et in re publica et in amicitia adiunctum esse patiari.' Talis amicitia erat Isocrati cum Timotheo, cf. XV, 101—137.

gnum retinebat, sed saepe invitus causas recipiebat potentium optatis cedens: aliquid tribuendum etiam misericordiae hominis clementissimi repudiare nolentis supplicum quamvis antea inimicorum preces, aut victoriae studio in difficillimis contentionibus adsequendae.⁴⁶ Nullus scilicet reus indicta causa condemnabatur, quam ob rem ignoscendum erat patrono, si pro nocente omnia defensionis adiumenta conquireret et non verum modo, sed etiam veri simile⁴⁷ usurparet. Hanc consuetudinem dicendi cum laude et admiratione auditorum, summa gratia reorum non libenter deponebat Cicero, cui in ea praecipua vitae actio erat posita;⁴⁸ cetera ut philosophiae studium aut artis oratoriae explicatio accedebat tamquam *πάροργον*, in quod in-cumberet, cum ab omni publico et iudiciali negotio excluderetur: in libris quos tum edidit scribendis consolationem quandam sublatae illius vitae politicae⁴⁹ aut refutationem adversariorum, quibus suum

46 cum Vatinius defensionem suscepisset rogante Caesare, vix poterat idem Gabinio, postulante Pompeio, denegare: qui haec Cicero exprobrant obsequenti, ignoscunt tamen petenti Caesari. Ut autem recte et perfecta acquitate iudicari de ea re posset, utramque orationem oportebat superesse. Gabinianae commentarium tantum legit Hieronymus (adv. Rufin. IV, 351 ed. Par.).

47 de Off. II, 51 'nec tamen — habendum est religioni nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque defendere: volt hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. iudicis est semper in causis verum sequi; patroni non nunquam veri simile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere — non audeam, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio.'

48 Asin. Pollio ap. Senecam p. 36 ed. Burs. 'a prisca severitate iudicis exactis maxima tum noxiorum multitudo provenit, quos obstrictos patrocinio incolumes plerosque habebat.' adeo aegre ferebat intermissionem eius consuetudinis, ut 'sublatis iudicis — ludum quasi habere coepit;' de quo scribit praeter alia hoc ad Paetum IX, 13, 3: 'ipse melior fio; primum valetudine, quam intermissis exercitationibus amiseram; deinde ipsa illa, siqua fuit in me facultas orationis, nisi me ad has exercitationes (cum Hirtio, Dolabella, aliis institutas) rettulissem, exaruisset.'

49 de Div. II, 7. 'pristinis orbatu muneribus haec studia renovare coepimus, ut — animus molestiis hac potissimum re levaretur.'

dicendi genus non probaretur,⁵⁰ aut mitigationem maioris⁵¹ quae-
rebat, hanc in libris philosophis,
illam in Bruto et Oratore; atque
illis perbrevis temporis spatium totam,
qualis quidem tum tractabatur,
philosophiam complexus est:
logicam partem Academicis;⁵²
physicam libris de natura Deorum,
ethicam de Finibus, Tusculanis
disputationibus,⁵⁴ Paradoxis,⁵⁵

50 de reprehensoribus Tullianae eloquentiae cf. Quint. XII, 1, 22; Gell. XVII, 1: castigantur ab ipso saepe, ut Br. 283—291, Or. 23—32. Brutum composuit 708 nondum finito bello Africano; Oratorem non multo postea, cf. Fam. VI, 18, 4. Eiusdem anni 'laus Catonis erat', cui Anticatoem apposuit Caesar.

51 ex morte Tulliae defunctae mense Martio 709. vide ad Att. XII, 14 sqq.

52 philosophorum librorum longam seriem ab Hortensio usque ad Divinationem uno fere anno edidit a vere 709—710. De officiis scripsit hieme 710, cf. ad Att. XVI, 11, 2. de Off. III, 7—10 et 34; eodem tempore putatur commentarium de Virtutibus coniecinasse.

Cum Hortensio, quem protrepticum ad philosophiam praemisit, coniunctum erat *σύνταγμα* Academicorum Catuli et Luculli; eas personas Attici precibus motus commutavit Varrone, cui utramque tribuit in Academicis posterioribus, quae quattuor libris divisa fuerunt: ipse suas partis servavit defensionis sententiae Carneadae contra Antiochiam, in prioribus etiam Philonem tuitus erat adversus Catulum; Varronem autem in defensione Antiochi adversus recentem Academiam exemplo Luculli nulla iam Philonis ratione habita continuit. cf. A. B. Krische 'Ueber Cicero's Akademika' in *Göttinger Studien* 1845, 126 sqq.

53 hoc argumentum tractare constituerat iam Jun. 709, proocinium autem post mortem Caesaris scriptum esse, non ante eam, quod Schoemann arbitratur (ed. Lips. p. 19), liquet ex verbis I, 7: 'cum otio langueremus et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset,' quae vivo Caesare dici potuisse non videntur; apertius hoc intellegitur de Divinationis libris: II, 7 enim ait 'nunc quoniam de republica consuli coepti sumus, tribuenda est opera reipublicae' etc. et cf. de Fato 2. Timaei versio cedit in annum 710. De auguriis liber incertae aetatis est.

54 libros de Finibus eodem fere tempore elucubratus est, quo Academica posteriora, cf. Att. XIII, 23, 2. Krische l. c. Ut in eis finem bonorum maxime in virtute positum esse demonstrabat, ipsa ea bona in Tusculanis disputationibus illustravit; quas conscribere post illos iam Quint. 709 cogitaverat; primum librum Mai. 710 commemorat.

55 Paradoxa Stoicorum non tam philosophiae studiis inserviunt quam Stoicorum atrocissima decreta, quae ibi defenduntur, ad

Catone, Laelio, de Officiis;⁵⁶ accedunt non ad nostram aetatem servati de Consolatione, quem proxime post Tulliae obitum conscripsit, Hortensius⁵⁷, de Virtutibus,⁵⁸ de Gloria.⁵⁹ Politica, de Republica,⁶⁰ de Legibus libri⁶¹ ut de Oratore,⁶² aliorum sunt temporum, quibus nondum plane desperaverat de recuperando pristino suo in civitate statu. Civibus autem suis illustranda et excitanda philosophia, quae usque ad hanc aetatem apud Romanos iacuerat neque ullum habuerat lumen litterarum Latinarum, magnopere profuit;⁶³ Graecorum enim aequalium libri propter exsangue et obscurum genus dicendi a plerisque lectoribus neglegebantur:⁶⁴ eis iam Cicero auctor philosophiae exstitit eamque commendavit scita compositione placitorum Epicureae, Stoicae, Peripateticae, Academi-

oratoriam exercitationem adhibent; cf. de Fin. IV, 52 eum Par. II, de Fin. III, 10 eum Par. III. Finguntur esse vivi Clodius et Crassus. Argumento libellus eum Tusculanis cohaeret, ut Laelius, Caesare iam interfecto editus; prius prodiit Cato, cuius ut pridem scripti mentionem facit ad Att. XIV, 21.

56 mense Maio 710.

57 Hortensius proxime Academica praecedit, cf. supra 49.

58 libros de Gloria ad Atticum misit a. d. IV. Quint. 710 (Att. XVI, 2, 5). Petrarcae aetate erant superstites.

59 cf. Hieronym. in Zachar. III, 1715 ed. Bened.

60 in scribendis ut ait *πολιτικοῖς* erat occupatus mense Maio 700, cf. Quint. fr. II, 14, 1. ut perfectum laudat Att. IV, 16. mense Octobri.

61 de Legibus commentatus esse post Clodii mortem (Ian. anni 702) intellegitur ex II, 43. Pleniorum librum, et 5 minimum libris constantem legit Macrobius Sat. VI, 4.

62 opus de Oratore exeunte anno 699 absolutum est, cf. Att. IV, 13, 2.

63 de nat. Deor. I, 7. 'ipsius reipublicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad deum et ad laudem civitatis res tam gravis tamque praecelaras Latinis etiam litteris contineri, eoque minus instituti mei paenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo dicendi sed etiam scribendi studia commoverim. complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, eum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffident etc.' adde Tusc. II, 5.

64 cf. Tusc. IV, 10. de Rep. I, 37. de nat. D. I, 8.

cae scholae et eleganti explicacione; et ut adulescens philosophia usus erat ad perfectionem eloquentiae, senex eloquentiam contulit ad commentationem philosophiae: philosophabatur in orationibus, contionabatur in libris philosophis.⁶⁵ Secutus autem est in eorum scriptione non tam Platonem et Aristotelem, quam eos, qui in certum ordinem, quod nos hodie systema appellamus, philosophiam redegerant; itaque de Epicureorum placitis Phaëdrum, de Stoicorum Chrysippum, Diogenem Babylonium, Panaetium, Posidonium, de Peripateticorum Theophrastum, Demetrium Phalereum, Dicaearchum, de Academicorum Philonem et Antiochum⁶⁶ expressit; addidit, ut modeste dicit, verba; hoc est colloquia⁶⁷ fingens quasi animavit disputationem, idque solerter effecit, ut qui colloquebantur suam quisque sectam cum firma persuasione tueri viderentur, ipse tamen probabiliorum suam rationem contra dogmaticos ex Academia proferret, Aristotelio more, quem ille in dialogis habuisse dicitur,⁶⁸ cum sibi principem locum servabat. Quamquam non adeo deditus erat dubitationi Academicæ, ut non interdum sibi probari ceterarum sectarum, maxime Stoicorum sententias confiteretur, idque eo facilius poterat, quoniam Stoici et Academici tum iam mitigaverant asperiora in decretis suis aut plane abiecerant: sic Panaetius divinationem nullam esse censebat,⁶⁹ dolorem malum esse concedebat,⁷⁰ sapientia et virtute non plane contineri vitam beatam statuebat,⁷¹

assentiente Posidonio;⁷² Antiochus autem, postquam magister eius Philo *ἀκαταληψίαν* esse rerum omnium negaverat, propius etiam ad Stoicos accessit probando *καταληπτικὴν* illorum *φαντασίαν*;⁷³ videtur praeterea idem sensisse de deo et mundo, quod Balbus apud Ciceronem;⁷⁴ in ethicis quaestionibus magis a severa Zenonis disciplina abhorrebat, de vita beata cum Panaetio fere consentiens, et paria esse vitia pernegans.⁷⁵ Praeterea plus quam quisquam antea philosophorum Antiochus operam dabat, ut sectarum dissensiones componeret, atque de gravissimis rebus demonstrare conabatur vocabulis tantum mutatis illas conspirasse,⁷⁶ quod quidem non sine magnis erroribus ausus est; Ciceronem tamen in hac opinione astipulantem habuit, quippe in comparandis fontibus doctrinae parum accuratum: Aristotelem omnino raro videtur inspexisse, si Rhetorica et dialogos excipias;⁷⁷ ne Platonis quidem legit omnia;⁷⁸ aliquanto notiora ei Theophrasti⁷⁹ et Demetrii Phalerei scripta fuisse

Θεῖα non meo tantum, inquit, sed quorundam etiam ex eadem porticu prudentiorum hominum, sicuti Panaetii gravis atque docti viri iudicio improba abiecta est.

72 Diog. Laert. VII, 128. *ὁ μέντοι Παναητιος καὶ Ποσειδώνιος οὐκ αὐτάρκη λέγουσι τὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ χρειαὶ εἶναι φασὶ καὶ ὑγιείας καὶ ἰσχύος καὶ χορηγίας.*

73 Acad. II, 112.

74 de nat. D. III, 95. in huius sententiam, quam toto libro IIdo explicat, propensior est Cicero; Antiochus autem qui de origine animi Stoicis assentiebatur, vix potuit de mundo ab illis dissentire.

75 Acad. II, 133 sq. Tusc. V, 22.

76 cf. Madvig ad Fin. IV, 5 et 12. Praeierat in ea confusione Carneades, teste Cicerone Fin. III, 41.

77 vide Madvigi Excursum VII ad Fin. p. 851 sqq. ne Topica quidem Aristotelis ita secutus est in libello cognominæ, ut illa ipsa legisse existimari debeat.

78 Platonis Theaetetus, Sophistam, Parmenidem, Politicum, Philebum, Cratylum nusquam commemorari a Cicerone iam Orelli animadvertit Vol. VII, 1, p. 464.

79 Quod Theophrastum attinet, vide Madvig ad Fin. V, 12. Demetrium Phalereum multa praecelara in calamitoso otio scripsisse narrat Cicero Fin. V, 54.

65 de nat. D. I, 6, de Div. II, 7.

66 Antiochum Athenis eo tempore sex mensis audivit, de quo agit Brut. 315 sqq.

67 XII, 52: 'dices, qui talia conscribis? ἀπόγραφα sunt, minore labore fiunt: verba tantum affero, quibus abundo.' Aliter iudicat de his, suis litteris loco iam supra citato de nat. D. I, 7, 8.

68 cf. Krische *Forschungen auf dem Gebiete der alten Philosophie* I, 18.

69 Acad. II, 107.

70 de Fin. IV, 23.

71 Gell. XII, 5: 'ἀναληγῶτα — atque ἀπά-

videntur, expeditiore sermone concinnata.

Vidimus, quam bene instructus Philonis disciplina ad dicendum accesserit; ut argumenta omnia expendere et ab imprudenti assensione iudicium cohibere assueverat, ita in singulis causis artem quod maxime probabile esset inveniendi ut nemo alius callebat:⁸⁰ quam non potuit non transferre ad suae vitae rationes, ita ut dicendus sit id plerumque elegisse quod potissimum esset ad tuendam dignitatem rei publicae et suam; sed in eas tempestates incidit, per quas saepe non liceret eo pervenire quo optima ratio contendere suaderet, sed in condicione minus bona se continere, nisi plane otiari vellet, cogere.⁸¹ Felicior erat, quem in hac quoque re cum Tullio comparant, Demosthenes, cui adversarius externus et internus impugnandus erat, uterque summa cum gloria et alter non inexpugnabili vi contra impetum eloquentiae munitus; Cicero externus adversarius deerat, interni magna ex parte solis ingenii viribus superari non poterant. Meminerimus autem non tam id quaeri, quid attulerit ad rem publicam, qualis tum erat, corrigendam, quam quid voluerit efficere,⁸² et quae fuerint eius in litteras et linguam Romanam eruditionemque et popularium et nationum recentium merita.

Sed ut iam ad singula veniamus, optime de republica sentiebat, cum C. Verrem accusabat et legem Aureliam de iudiciis commendabat; postea cum invito paene toto senatu praetor legem Maniliam in contione laudabat et solum Pompeium dignum esse pronuntiabat qui ad bellum Mithridaticum deligeretur; consul fortiter impugnabat Servilium legem, plebi quidem bene prospicientem,⁸³ sed propter

auctorem suspiciosam;⁸⁴ recte agebat, quod nec Catilinam nec eius socios in iudicium vocabat, sed illum Roma exire cogebat, Petreioque non maior laus tribuenda est, quod Catilinae copias confecit, quam consuli, qui prohibuit quominus illo duce in urbe caedes immanis fieret; deinde Allobrogum indicio sapienter usus est, ut coniuratorum principes, qui remanserant ad perniciem toti urbi parandam, coarguere posset:⁸⁵ provocatio ad populum non erat concedenda parricidium confessis quos scelerata manus ne eriperet populari iudicio magnum imminuebat periculum; ut autem comprimerentur reliquiae coniurationis, magnopere intererat rei publicae fortis consules succedere Kal. Ian. Cicero et collegae, itaque L. Murenam virum militari peritia aptum ad coercendos improborum conatus defendit ambitus reum, quam recte, hodie explorare non possumus,⁸⁶ probando certe consilio, et minora mala cum bonis maioribus circumspecte comparans: lex enim Tullia, quam ipse auctor hac defensione quasi abolevisse dicitur, adversus Catilinam potissimum lata iam in eum esset conversa, qui patriae tutor contra Catilinae insidias constituebatur. Reducem Pompeium minus quam par erat amicum sibi sentiens remisit aliquantum industriam pro eo agendi, non destitit tamen: legem Flavianam non satis popularem, quia Pompeius maxime veteranis suis per eam consultum cupiebat, caute tuebatur ita, ut et Sullanis possessoribus et Pompeii militibus et urbanae plebi satisfaceret, emptionem agri privati, olim a se in Servilia lege reprehensam iam ipse commendans,⁸⁷ sed nil vale-

⁸⁴ id Cicero significat in Pis. 4. 'ego agrum Campanum si dividi non oportuit, conservavi, si oportuit, melioribus auctoribus reservavi.'

⁸⁵ Sallust. Cat. 44.

⁸⁶ vide potissimum A. W. Zumptium in ed. orationis pro L. Murena XXXIV sq.

⁸⁷ Att. I, 19, 4 et 7. coll. de leg. agr. II, 70.

⁸⁰ Orat. 237.

⁸¹ vide Fam. I, 9, 21.

⁸² Quint. XII, 1, 16.

⁸³ A. W. Zumpt Comment. Epigr. I, 262—277.

bat repugnantibus plerisque senatorum, qui intempestiva simultate et invidia moti hominem multo minus quam opinabantur auctoritati suae infestum in Caesaris societatem compulerunt; itaque pro confirmatione actorum Pompeii non videtur locutus esse Cicero, irritum conatum fore ratus; coitione vero Pompeii cum Caesare et Crasso inita diligenter cavebat, ne offenderet senatum: Caesari legem agrariam ferenti atque cupide assensionem suam expetenti significantique spem non minus eum illam legem defensurum quam Flaviam nolebat obsequi, nolebat accipere locum in V viris agro dividendo a Caesare delatum, denegabat postea quoque, cum ab eodem, ut in Cosconii demortui locum succederet, rogaretur.⁸⁸ Ea Caesarem constat aegre tulisse: iniuria quidem; quâ enim poterat Cicero probare legem de dividendo agro Campano postquam adversus Serviliam dicens eam ipsam divisionem vehementissime dissuaserat? Iterum offendit illum cum in oratione pro C. Antonio habita deploravit temporum statum, adeo, ut statim Clodium ad plebem traduceret⁸⁹ atque ei sic viam ad tribunatum, in quo Ciceronem vexare posset, patefaceret; eodem tamen tempore Ciceroni effugium obtulit legatione deferenda:⁹⁰ ne eam quidem accepit, ut constantem virum se praeberet, neque tantum rei publicae scelus impendere a proximis consulibus suspicabatur. Videtur Caesar timuisse, ne leges suae absentis auctore Cicerone abrogarentur,⁹¹ eaque maxime causa fuisse cur eum nullis precibus exoratum Clodio proderet: hunc Cicerone sane imprudentius lacesiverat⁹² et iram implacabilem eius concitarat, quem praestabat in-

tactum relinquere. Nota sunt, quae postea acciderunt: homini privato et minime militari nil erat audendum contra copias inimicorum; susceptio certaminis et ipsi et rei publicae infelicem exitum erat habitura;⁹³ cessit igitur et exilium tulit, donec placeret Caesari⁹⁴ eum redire: cuius reditus opportunitate populus libenter usus est ad significandam ei caritatem⁹⁵ plane singularem. Revocatum statim excepit negotium publicum; postulantiibus multis decernebat, ut procuratio annonae per quinquennium toto orbe terrarum Pompeio daretur, eandem, sed multo maiore cum potestate coniunctam ei Messius tr. pl. dandam censebat; libenter igitur Ciceronis sententiam senatus secutus est, nec erat causa pontificibus⁹⁶ cur Ciceroni obessent propterea in discernenda domus refectione, cui frustra Clodius refragabatur. Ut autem senatui animum probaret bonarum partium ut semper studiosum, egit postea de agro Campano atque ut Idivus Maius a. 697. de eo referretur: quod Pompeius et Caesar pergraviter tulerunt, estque deterritus a re peragenda intercedente fratre,⁹⁷ qui olim pro eo receperat nil contra Caesaris voluntatem acturum esse. Omisit deinde dissentire a dominis civitatis:⁹⁸ si contra Clodii furores auxilium sibi comparare in Pompeii et Caesaris amicitia cupiebat, si Milonem amabat⁹⁹ fortissime illi resistentem, sentiebat scilicet, quae ipsius conditioni convenirent; magis errabant, qui sero cum Pompeio in gratiam redierunt, quem mature debuerant senatus auctoritati adiungere.¹⁰⁰ Nova autem imperii Romani forma iam nascebatur, cum post Iuliae mortem et Crassi inter-

88 Att. II, 3, 3. II, 7, 4. de prov. cons. 41. etiam Att. IX, 2, 1.

89 Sueton. Iul. 20.

90 de prov. cons. 42. Att. II, 19, 5.

91 de prov. cons. 42. pro Sestio 40.

92 Att. I, 16, 8 sqq.

93 p. Sest. 43—50. Planc. 87.

94 Fam. I, 9, 9.

95 Att. IV, 1, 5.

96 cf. Att. IV, 1, 7. cum IV, 2, 3.

97 Fam. I, 9, 8.

98 Fam. I, 9, 10.

99 Fam. I, 9, 11, 12.

100 pro Sest. 87 sqq.

itum coniunctio Pompeii et Caesaris auctis huius viribus paulatim in discidium convertebat: hanc mutationem observare et sua prudentia aliquid conferre ad conservandam pacem non contigit Ciceroni, qui provinciam Ciliciam invitus acceperat;¹⁰¹ ibi adversus Amani incolas et Eleutherocilicas rem feliciter gessit, supplicationesque ei a senatu decretae sunt;¹⁰² sed rediit in patriam eo demum tempore, quo nullum relinquebatur civilis discordiae remedium; iam bellum adversus Caesarem parabatur,¹⁰³ regiones Italiae describebantur: Ciceroni ut imperatori non licebat detrectare partem suam; Capuam sumpsit.¹⁰⁴ Etsi temere et improvide tum omnia geri a Pompeio existimabat,¹⁰⁵ non audebat eius causam vel postulante Caesare¹⁰⁶ deserere: diu cunctatus ad illum in Graeciam abiit; fueratque deliberatio certe difficilis: utriusque coniunctus erat, utriusque amicus oderat, ab utroque, si vicisset, periculum contrariis partibus ostendebatur; sed Pompeianorum crudelitatem magis timebat, ipsi Pompeio plus se debere putabat videbaturque eius causa iustior¹⁰⁷ esse. Sed adveniens in castra nec Pompeio neque ceteris principibus earum partium gratus fuit; bene suadenti, ut bellum duceret,¹⁰⁸ ille auscultare nolebat. Victoriā Caesaris sibi fecit belli finem, in quo nullus iam sibi locus esset,¹⁰⁹ cum nec imperatoria virtute posset rem publicam gerere, nec liceret amplius ad pacem cohortari. Dominatus illius nullam publicam actio-

nem reliquit, nisi deprecandi pro eis, qui a Pompeio steterant: quid ergo mirum, quamvis benigne habitum a Caesare et propter eloquentiam cultum¹¹⁰ non desiisse indignari molestia et turpitudine horum temporum, quibus omnes unius voluntati oboedire cogentur?¹¹¹ Si comitati viri in re publica regnantis comiter respondebat, tamen non eum in modum valebat illius blandum alloquium, ut oblivisceretur, quantum decus oratoris et in senatu principis perdidisset. Itaque non doluit eius interitu, sed vituperabat amicos qui liberationem rei publicae non perfecissent, relicto tyrannidis adiutore validissimo,¹¹² quo ad Mutinam victo videbatur quidem nova lux libertati exoriri, sed irrita spes erat, cum D. Brutus non adiuveretur a senatu, M. Brutus et Cassius longe abessent, L. Plancus frustra a Cicerone ad defensionem melioris causae incitaretur. Sic ultima expectatio de recuperanda re publica concidit, ipse eorum scelere et perfidia interiit, quorum imperium nullo modo tolerare potuisset, si superstitem libertati publicae reliquissent.

Restat, ut de fontibus huius editionis agam, quantum quidem eius iam in lucem proditurum est. Contigit mihi felicior bonorum beneque collatorum codicum copia, quam eis, qui proxime Rhetoricis Tullii edendis operam dederunt: libris enim, quibus usus sum, aut caruerunt, ut tribus egregiis v.g. ad Inventionem, p. ad dialogum de partitione oratoria, l. ad Topica, aut neglegentissime collatos adhibuerunt ut de oratore A, B, b. Haec in universum praedicare liceat, sed accuratius dicendum de singulis libris, qui hoc volumine continentur.

Cornificium iam a Cicerone ita separatum, ut et verum nomen

101 secundum legem a Dione Cassio XL, 56 commemoratam.

102 Fam. XV, 11.

103 Fam. XVI, 11.

104 Att. VII, 14, 2.

105 Att. VII, 13, a.

106 Att. IX, 18.

107 Fam. VII, 3, 1 et Att. IX, 18, 2.

108 Fam. VII, 3, 2. 'suadere institui, ut bellum duceret: hoc interdum probabat et in ea sententia videbatur fore et fuisset fortasse, nisi quadam ex pugna coepisset suis militibus confidere.'

109 Fam. IX, 18, 1; 20, 1.

110 Brut. 253.

111 Att. XIV, 1, 2; 2, 3.

112 Att. XV, 4.

suum receperit et quantopere non solum oratione, sed etiam doctrinae partitione et expositione diversus ab illo sit, intellegatur, propter tralatitiam cum libris de Inventionione coniunctionem in hoc corpore Rhetoricorum Ciceronis retinui. Post editionem peculiarem meam novae copiae non adhibitae sunt, paratis ita in his secundis curis usus sum, ut minuta quaedam illic neglecta ad optimorum codicum fidem revocarem, iudicio meo de non nullis libris mutato meliorum vel omnium reliquorum auctoritatem olim posthabitam nunc praeferrem, aliquot locos in adnotatione critica illius editionis aut in addendis correctos, aut recens demum invento remedio emendarem. Multum contulit ad haec omnia Baiter vir amicissimus, communicata privatim mecum censura peraccurata bonarumque observationum et emendationum plenissima: praeterea Spengelii, Osanni, Bergkii, Halmii, H. Schützi coniecturis uti licuit. Qui autem inquisituri sunt in adnotationem criticam, habebunt eam appendicem tantum notarum, quas in peculiari editione digessi, petentque illinc et ex praefatione omnium rerum, quas requirunt, explicationem: hic sufficiat monuisse, primam familiam (1) constare codd. p (Paris. 7714), π (Paris. 7231), h (Herbipolitano), gr. 1, 2 (Gryphianis), k (Kauchiano), μ (Emmerano E 59, nunc Monacensi), e (Erfordiensis, nunc Berolinensi); secundam (2) a (Bambergensi 420) f (Frisingensi, nunc Monacensi), n (Emmerano F 104, nunc Monacensi), aliis, quorum integra collatione carui; tertiam (3) b (Bambergensi 423), l 2 (Lugdunensi II apud Burmannum), ρ 3 (Rhedigerano 3), δ (Dresdensis), vol (Vossiano 1), g (Windbergensi, nunc Monacensi); mixtam ex diversis familiis recensionem esse in t (Turicensis), 11, 3 (Lugdunensibus 1, 3), v (Vratislaviensi), d (Duisburgensi), 14 (Lugdunensi 4), r (Frosiano), ρ 1, 2 (Rhedigeranis 1, 2),

vo2, 3 (Vossianis 2, 3), c (Bambergensi 421), o (Opiziano, nunc Berolinensi), α, φ (Augustano et Ratisbonensi, nunc Monacensibus). Parisinus (p) et Bambergensis (a) correcti sunt secunda manu ex codd. tertiae familiae, eas lectiones significavi p²a², supra lineam adscripto numero. Omnium codicum lectionem adnotat C; aut, ubi adiicitur quorundam librorum lectio, omnium ceterorum. Quae minutis litteris expressa sunt in adnotatione, lectionem habent huius editionis, quae aequalibus, superioris meae.

Rhetoricorum Ciceronis, quae volgo de *Inventionione* inscribuntur, optimi codices sunt p (Parisinus 7774, saec. IX.), v (Herbipolitanus, saec. IX.), g (Sangallensis 820 saec. IX.), k (Kauchianus, cuius lectiones Kauchius in exemplari Cratandrinae, quod nostra Academica bibliotheca adservat, ascripsit); codicum v g cognitionem praebuerunt ex dimidia parte C. Halmii *Analecta Tulliana Fasciculus II*, in quibus Ant. Linsmayer eos cum ϵ (Erlangensi 305 saec. X.) et b (Bambergensi 423 saec. XII.) excussit usque ad finem libri I, notasque criticas adiecit, unde compluris egregias emendationes duximus; libri II. lectiones Herbip. ab Halmio, Sangall. a Linsmayero accipi, sed has sero, ut non in ipsa adnotatione critica recensere licuerit praeter paucos locos, quibus adieci litteram g in altera plagarum correctione. Consentit autem plerumque cum v, itaque in nota subiecta¹¹³ eas solum lectio-

113 in altero libro g facit cum v omnibus locis, ubi hic citatur, exceptis istis: habet 2. antesteterunt, 7. constat, 23. eius testamento, 24. dicentur, 26. nullum esse, et om. fuerit, 30. habet consequantur, 32. adducetur, 35. et communia, 36. falso. 41. ex qua re, 43. deiu caevaret, 44. facultas fuisse, 49. auditoribus punctis notatum est, ib. habet et omnia, 62. veniat, 68. consuetudinis, 72. circumscideretur, 78. recepit, 80. haberi, 83. promeritis, 94. utilitatis partibus, 117. existimari, 119. alia in lege, 122. mihi dicit heres, 125. intendentis loco, 129. inferre (pro adferre), 143. postea eius, 151. adfertur, 158. appetendarum. Lacuna eadem est in utroque

nes commemorare placuit, in quibus ab illo dissidet; ceteris locis, ubi citatur, g adsentientem habet. Proximi sunt etsi satis magno intervallo s Lugdunensis, quem S notavit Oudendorpius (saec. IX.), cuius aliquanto accuratorem collationem nuper Fr. Aug. Eckstein, vir clarissimus, edidit,¹¹⁴ et e (Erfordiensis, nunc Berolinensis), iam a Graevio usurpatus. Accedunt libri a Baitero excussi praeter Parisinum optimum supra commemoratum a (Angelomontanus, s. XII.), t (Turicensis, s. XII.), r (Trossianus, s. XII.), quorum a ex t descriptus est; cf. Index Lect. in ead. Tur. 1845. Ipse contuli nimmeranum F 104) et paucissimis locis alios, Palatinos, Oxoniensis, Lugdunensis, Vossianos adhibui.

Similiter atque in Cornificiano opere interpolatio hîc grassata est, ut plurima inde explicationum, summariorum, indicum marginalium etc., qualia in Praefatione Cornificianae editionis p. XIV sq. censui, proferri possint exemplaria non sustuli, sed uncis notavi. ceteris Ciceronis libris rhetoricius rarius quidem eiusmodi additamenta deprehenduntur, sed eis locis densiora, quibus artis praecepta dantur.

Codices optimi, quibus libri *de Oratore* continentur, manci sunt, ac

libro inde ab 170 *neque leniri* usque ad 175 modo illud attendatur. Ex eis, quae supra posui, cum s consentiunt haec: 7, 26 bis, 83, 125, 129, et quorum in Adnot. cr. mentionem non feci: 31. *deducetur*, 32. *peccasse dicendum*, 35. *denique si*, 37. *instat*, 41. *ex qua re*, 43. *dein cacnaret*, 45. *gestione negotii*, 48. *ut si qui velit*, 49. *suscitatur*, 52. *reus maiestatis*, 62. *implicitam*, 64. *concedebat*, 70. *agnus demonstraretur*, 80. *de quo ipse*, 86. *pertinet*, 87. *aliud crimen*, 88. *hoc iudicium ad illius*, 90. *et ceterae vitae*, 99. *ne sic fecisset*, 113. *ut de*, 120. *hoc in genere*, 123. *aliud*. ib. *ex auxilio quosdam*, 125. *scriptum est*, ib. *intendens*, 127. *index*, 134. *esset quidem*, 146. *videatur*, 148. *quos ipsis libet*, 161. *valuit*, 164. *clementia est*, 169. *exemplo scilicet*.

114 'Illustri scholae Rustlebensis — sacra saecularia tertia a. d. 3. Nonas Iulias 1854 celebranti — congratulantur paedagogii regii et scholae Latinae Halensium praeceptores' pag. 1 — 18 variae lectiones codicis s recensentur, IX, X de eo codice agitur.

legebantur multis saeculis fragmenta tantum praecleari operis, antequam a Gerardo Landriano, episcopo Laudensi, inventus est Laudae anno 1422 integer codex, qui excussus a Gasparino Barzizio¹¹⁵ et descriptus a Cosmo Cremonensi deinde multorum exemplarium fons exstitit, ipse autem evanuit, fortasse inventorum culpa, ut de bonitate apographorum iudicari nequeat: certe longe abhorrent a librorum mutilorum praestantia, quos plerumque secutus sum. Utebar diligentissima Abrinensis (A) collatione Schneidewiniana,¹¹⁶ intercedente amica A. Fleckeiseni opera; pessimam minimeque "diligenter factam" adhibuit Orellius. Liber saec. IX. fere scriptus haec habet: II, 19—50 (tum Catulus — obiurgatio cohortatio), 60—245 (scrip[serunt voluerunt — cadere possunt), 288—III, 18 (conliguntur a Graecis — sessum et ne admo [sic]), 110—148 (non ut iure — rerum revertendum), deinde ab alia manu non multum recentiore 149—171 (omnis igitur — ne rhetoricoterustus eis); eadem etiam II, 233—245 (foenum esse oportere — cadere possunt) adiecit. Easdem partis b (Erlangensis 76 saec. X.) servat, exceptis eis, quas altera manus in A addidit II, 233—245, III, 149—172; praeterea I, 1—123 (— has causas) ibi haeserunt. Quae desunt, librarius (Iohannes Doliatoris) anno 1451 explevit. Alter Erlangensis 39, saec. XIV. (B) primi libri servavit §§. 1—128 (paene summorum actuum) et 157—193 (exercitatione non sane — iure civili), secundi omnia praeter 1—13 (usque ad 'temptans ad disputandum'), habet igitur 50—60 (quorum nihil est — orationes scripserunt) quibus carent A, b; tertii non plura quam A ab utraque manu. Erlangensium neglegentissime olim usurpatorum

115 Plura dabit de cod. Laudensi Henrichsen in ed. librorum de oratore, Praef. IV sqq.

116 cf. Philolog. X, 758.

Piderit, cuius praeclaram editionem huius libri omnis Ciceronis lectores cognitam habere existimo, accuratissimam collationem suam peramicè mecum communicavit; eaque ut Abrincensis copiis ita sum usus, ut plurimis locis inde reciferem verba scriptoris, permulta etiam in eis ommissa includerem. Consentiant autem saepissime, ut pro uno fonte habendi sint; ubi discrepant inter se, non tenui volgatam lectionem, sed recepi, quae meo iudicio erat potior. Praeter hanc triadem praesto erant lectiones Gudiani 3 (Gu. 3) et Lagomarsinianorum (l), quos adhibuit in recensione sua sanequam laudabili Ellendt: 117 ac fluxerunt praestantiores codices l aut ex ipsis illis vetustioribus ABb, aut ex valde similibus, quod iterata Mediceorum collatione certius definire licebit: nunc mihi satis fuit, probanda illic excerpta, atque defectus notare, ut genera eorum distingui possint: desunt II, 50—60 etiam in Gu. 3, 1 2, 4, 13, 32; II, 245—288 in Gu. 3, 1 4, 13, 32; habet 136 solus cum B et II, 13—18 et 50—60, 1 2, 36 cum B II, 245—288. In I cum B usque ad 128 procedunt Gu. 3, 1 2, 4, 13, 32, 36; soli praebent 1 13, 32 I, 128—157, in omnibus his desunt I, 193—II, 13; solus 132 ex meliorum numero tenet III, 18—110. Liqueat igitur Gu. 3, 1 4, maxime cum B, 132 autem inter mutilos plenissimum esse. Raro aliorum codicum auctoritatem praetuli, ut Havniensium 1, 2, quos Henrichsen adhibuit I, 48, 245, II, 95, 302, III, 153, Gudianorum 1, 2, I, 117, 153, II, 302; Erfordiensis II, 14, Vossiani II, 68, Gonvillo-Caiensis I, 97, Meadiani III, 99, Coll. Nov. (δ), III, 99; Victoriani (V), nunc Monacensis II, 182; et ex Lagomarsinianis 1 3 I, 227, II, 330, III, 129; 1 6 I, 227, II, 216, 330; 1 16 I, 157, 227, 251, III, 4; 1 20 II, 216; 1 24 II, 216, III, 99; 1 35 I, 245, III, 158; 1 76 I, 251, III, 27;

non quin quidam ex his etiam alia bona offerant, sed ea cum melioribus codd. communia, quos laudare sufficebat.

In *Bruto* et *Oratore* non aliae mihi suppetebant copiae atque Orellio, easque ita usurpabam, ut raro ad Oratoris emendationem Vitebergensem (Vit.) et Einsiedlensem (Eins.) adhiberem, saepius eos, qui partem tantum eius libri habent (§§. 91—191, 231—238,) Abrincensem, Gudianum 3, Erlangensem 76; quamvis enim volgo ut interpolati male audiant, complures lectiones minime spernendae ibi inveniuntur. Bruti in universonum codices aliquoties laudavi; omnes recentes sunt et aequali fere dignitate praediti. Aliquanto plus profecerunt hi libri ex criticorum curis, Lambini, Ernesti, Schützi, O. Jahnii, H. Sauppri et maxime Bakii, qui ut libris de oratore, sic utriusque horum attentam argumenti et dictionis observatione egregius emendator exstitit. De poetarum locis, quos in libris de *Oratore* et in *Oratore* citat Cicero, optime meruerunt Lachmann et O. Ribbeck.

De partitione oratoria dialogum ex bonis quidem libris Erlangensi (b), Guelferbyitano (g), Rhedigerano (r), Vitebergensi (v), Gryphiano (y), editione Veneta 1493 (β) recensuit Orelli, optimo tamen carens Parisino 7231 saec. X (p), cuius lectiones Darembergio viro clarissimo acceptas refero, qui huic labori mea causa perbenigne vacavit: ex eo codice multo purior iam prodit libellus. Erlangensis collationem accuratorem Pideritio debeo.

Etiam in *Topica* contigit potiora auxilia Orellianis quamvis bonis conferre; praebuere ea Lugdunenses 84 et 86, a C. Halmio mihi indicati, a Pluygersio liberaliter commodati: nimirum in illis disertatio Ciceronis sic divisa est, ut 84 habeat §§. 4—28 (edictis magis]ratuum), deinde 73 (ergo argumentatio) usque ad finem; quae autem in 84 desiderantur, exhibeat

117 vide Ellentii praefationem IX—XVIII.

86 a simili et aequali manu saec. fere X scripta: primum fol. 102. b inserta est schedula verbis 'incipiunt Topica' inscripta tris primas §§. habens, deinde §§. 28—73 leguntur fol. 106—108 eadem manu, qua schedula, exaratae, ipse autem codicis 86 librarius saeculo fere recentior descripsit ex 84, quae ibi sola sunt fol. 103—105, 109—112 a. ita praestantissimae lectiones ex duobus codicibus (1) repetendae fuerunt. Reliquorum siglorum significatio ex Praef. Orellianae petatur.

Prooemium *de optimo genere oratorum* post Orellii curas ab O. Jahnio compluribus locis emendatum est, qui post Orellium usurpavit Sangallensem 818 saec. XI (g).

Adnotatio critica indicat lectiones, quas a Klotziano exemplari discrepantis adhibui: magnus sane numerus earum, quas libri manuscripti suppeditaverunt, auctus est haud exigua emendationum copia Baiteri, Bakii, Bezenbergeri, Hammii, O. Jahni, Jeepii, Linsmayeri, Madvigi, Th. Mommseni,¹¹⁸ Pideritii, Pluygersii, Rothii, H. Saupprii, Vogelii, Wesenbergi, A. W. Zumptii; ac non nusquam ad veteres, Bentinum, Manutium, Lambinum, Pearcium, Ernestum, Schützius, Orellium revertendum erat. Ipsius Klotzii correctiones ubi enumerarem locus illic non fuit, itaque potissimas hîc

¹¹⁸ Nipperdei emendationem l. II, 46. de inventione: 'coacervati' pro 'conservati' doleo sero mihi innotuisse.

laudo:¹¹⁹ eadem de causa Madvigi quaedam emendationes a Klotzio receptae hîc commemorentur.¹²⁰ Quae ipse aut mutanda statui aut notanda partim ut insiticia, partim ut manca, eorum pleraque tractavi in Monacensibus, Lipsiensibus, Gottingensibus libellis litterariis,¹²¹ quos inspicient, quibus rationem meae lectionis cognoscere libebit. Signata autem sunt, quae ipse mutavi, ser. (scripsi); quae alieno aut meo iudicio a Cicerone abiudicavi, unciis; quae manca videntur, stellulis; quae supplevi, diversa litterarum forma; corrupta praefixa †, Klotzii lectio K, Orellii O, omnium editionum superiorum E, ubi distinctione opus erat; plerumque sufficiebat simplex volgatae mentio; C codicum consensum significat.

¹¹⁹ Cornif. IV, 42. *Plaqueoxypus*. 45. *in rebus non difficillimis* addita negatione; 57. *re enim vili carissimam et parva maximam redemit pro re enim vilissima caram et p. m. r. de Or. I, 90. ut et blandiri suppliciter et subtiliter insinuare pro ut et blandiri et suppliciter insinuare*, 106. *qui nunc uti vel maxime decet te pro qua nunc te uti vel maxime decet*, 202. *dedisse deus pro esse deus*, 251. *Nomionem* (ut olim Ta'aeus) *pro munionem*, 258. *prava pro prava sunt*, denique Part. or. 68. personarum divisionem veram instituit, 'admodum' patri tribuens.

¹²⁰ Madvigi correctiones hîc addo: de or. I, 87. *et ipsis pro et ipse eis*, 123. *ne tum ipsum accideret pro ne tum accideret*, 193. *Aeliana pro aliena*.

¹²¹ Tractavi libros *de Inventione* in Philologo VI, 706 sqq. in *Annal. Lipsiensibus* ab A. Fleckeiseno editis LXXIX, 487 sqq. *de Oratore* ib. 497 sqq. 838 sqq. in Monacensibus libellis XLIX, p. 305 sqq. *Brutum et Oratorem* ibid. XXXIII, p. 385. in *Annal. Lips. LXXIX*, 503, 844 sqq.

Scripti Heidelbergae V die mensis Martii MDCCCLX.

C. L. Kayser.

MEMORABILIA
VITAE CICERONIS

PER ANNOS DIGESTA.¹

Anni U. C. Varr.	Anni ante Chr. nat		Anni Cice- ronis.
648	106	Coss. <i>C. Atilius Serranus</i> , <i>Q. Servilius Caepio</i> . ² M. Tullius Cicero natus Arpini ³ a. d. III. Nonas Ianuarias ⁴ , patre M. Tullio Cicerone, M. F. matre Helvia. ⁵ Marius in Numidia bellum gerit contra Iugurtham. Cn. Pompeius Magnus natus prid. Kal. Oct.	1
649	105	Coss. <i>P. Rutilius Rufus</i> , <i>Cn. Mallius</i> . Iugurtha L. Cornelio Sullae, Marii quaestori, vin- ctus traditur ab eoque ad Marium deducitur.	2
650	104	Coss. <i>C. Marius II.</i> , <i>C. Flavius Fimbria</i> . C. Marius Kal. Ian. de Iugurtha triumphat. Bellum adversus Cimbro et Teutonos decernitur.	3
651	103	Coss. <i>C. Marius III.</i> , <i>L. Aurelius Orestes</i> . Hunc annum Marius in apparando bello Cimbrico consumit. Eodem aut superiore natus esse videtur Q. Cicero Marci frater.	4
652	102	Coss. <i>C. Marius IV.</i> , <i>Q. Lutatius Catulus</i> . C. Marius Teutonos et Ambrones ad aquas Sextias prope Massiliam vincit. — Antonius orator maritimos praedones persequitur. Archias poëta Romam venit. ⁶	5
653	101	Coss. <i>C. Marius V.</i> , <i>M. Aquilius</i> . M. Aquilius cos. adversus fugitivos in Siciliam mis- sus bello servili, Athenione duce interfecto, finem imponit. Propter huius belli memoriam idem, cum a L. Fufio de repetundis accusatus esset, defendente Antonio absolutus est. — C. Marius cos. cum Q. Luta- tio Catulo procos. Cimbro ad Athesin fluvium proe- lio vincit.	6
654	100	Coss. <i>C. Marius VI.</i> , <i>L. Valerius Flaccus</i> . L. Appuleii Saturnini trib. pl. et C. Servilii Glauciae seditio; uterque interficitur. Is Q. Metello Numidico, quod in eius legem agrariam iurare nollet, diem dixit, qui urbe maluit quam sententia decedere.	7
655	99	Coss. <i>M. Antonius</i> (orator), <i>A. Postumius Albinus</i> . Q. Metellus Numidicus rogatione Q. Calidii trib. pl. in civitatem restituitur.	8

¹ In annis ante Christum natum, quo vitaretur confusio, secuti sumus volgarem rationem, id est Almeloventii et St. Allaisii (*Art de vérifier les dates avant l'ère chrétienne*. Paris. 1819.), ex qua Christum natus est a. u. c. 754.   ² Brnt. 161.   ³ Legg. II, 1.   ⁴ ad Att. VII. 5, 3. XIII. 42, 2.   ⁵ ad Fam. XVI. 26, 2   ⁶ pro Archia 5.

Anni U. C.	Anno C. N.		Anno Cic.
656	98	Coss. <i>Q. Caelius Metellus Nepos, T. Didius.</i> Lex Caecilia Didia, qua iubentur leges per trinundinum promulgari et cavetur de duabus aut pluribus rebus non una lege coniungendis (ne quis per satiram ferret).	9
657	97	Coss. <i>Cn. Cornelius Lentulus, P. Licinius Crassus.</i> Censores L. Valerius Flaccus et M. Antonius orator lustrum faciunt.	10
658	96	Coss. <i>Cn. Domitius Ahenobarbus, C. Cassius Longinus.</i> Ptolemaeus Apion, rex Cyrenarum, testamento populum Romanum heredem facit.	11
659	95	Coss. <i>L. Licinius Crassus, Q. Mucius Scaevola.</i> Lex Licinia Mucia, lata de civitate, ne quis sit pro cive, qui non sit civis, praecipua belli Marsici causa.	12
660	94	Coss. <i>C. Caelius Caldus, L. Domitius Ahenobarbus.</i>	13
661	93	Coss. <i>C. Valerius Flaccus, M. Herennius.</i>	14
662	92	Coss. <i>C. Claudius Pulcher, M. Perperna.</i>	15
663	91	Coss. <i>L. Marcius Philippus, Sex. Iulius Caesar.</i> Cicero toga virili sumpta ad Q. Mucium Scaevolam augurem a patre deducitur. ¹ M. Livius Drusus trib. iudicia ab equitibus ad senatum transferre cupit. Idem socios et Italicos populos ad spem civitatis Romanae sollicitat; mox autem a Q. Vario e foro rediens in atrio domus suae cultello vulneratus moritur. Eodem anno moritur L. Crassus orator. ²	16
664	90	Coss. <i>L. Iulius Caesar, P. Rutilius Lupus.</i> Bellum oritur sociale seu Marsicum. Deficientibus ob negatam civitatem sociis Italis Q. Varius legem tulit, ut quaereretur de eis, quorum opera consiliove socii contra populum Rom. arma sumpsissent; sed senatus decrevit, ne, dum tumultus Italicus esset, iudicia exerceerentur.	17
665	89	Coss. <i>Cn. Pompeius Strabo, L. Porcius Cato.</i> Cicero in bello Marsico tiro est in Cn. Pompeii cos. exercitu. ³ Hoc anno lege Plotia, lata a M. Plautio Silvano trib. pl., iudicia cum senatoribus et equitibus communicata sunt. Idem trib. pl. legem tulit de vi armatis hominibus, ut de eius capite quaereretur, qui vim fecisset.	18
666	88	Coss. <i>L. Cornelius Sulla, Q. Pompeius Rufus.</i> P. Sulpicius trib. pl. auctore Mario perniciosas leges promulgat; Q. Pompeii consulis filium, Sullae generum, occidit. Sulla cum exercitu venit ad urbem. P. Sulpicius occiditur. Marius primum Minturnas, deinde in Africam fugit. Sulla, rebus in urbe compositis, ad bellum Mithridaticum proficiscitur. Q. Pompeii cos. in castra adversus Marsos profectus Cn. Pompeii procos. hortatu, cui succedere in imperio debebat, a militibus occiditur.	19

¹ Lael. I. Brunt. 306. De Cicerone puero cfr. de Or. II. 2.   ² Cfr. de Or. III. 1 sqq.   ³ Phil. XII. 27.

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
667	87	Cicero Romae operam dat Phaedro Epicureo, ¹ deinde Philoni, Academiae principi. ² Coss. <i>Cn. Octavius</i> , <i>L. Cornelius Cinna</i> . Cinna cos. perniciosis legibus per vim latis a collega Cn. Octavio urbe expellitur, eique senatus magistratum abrogat, L. Cornelium Merulam sufficit. Ille autem Italicas civitates sollicitat, App. Claudii exercitum in potestatem suam accipit, Marium cum reliquis exsulibus revocat. Quo facto hic ad urbem cum exercitu accedit atque captam caedibus et rapinis vastat. Multi senatores, in eisque clarissimi viri, Q. Catulus, M. Antonius, C. et L. Caesares fratres trucidantur. ³ Cornelius Merula se consulatu abdicat sibi que venas incidit.	20
668	86	Cicero apud Stoicum Diodotum cum in aliis rebus, tum studiosissime in dialecticis exercetur; cum M. Pisone et Q. Pompeio, aliis cotidie Latine aut Graece declamitat. ⁴ Coss. <i>L. Cornelius Cinna II.</i> , <i>C. Marius VII.</i> Marius cos. Idibus Ian. moritur. ⁵ Ei suffectus L. Valerius Flaccus, a Cinna missus, ut Sullae ad bellum Mithridaticum succederet, in Asiam traicit. Hoc fere tempore Cicero scripsit libros Rhetoricorum, quorum duo supersunt de Inventione; ⁶ Xenophontis Oeconomicum et aliquot Platonis dialogos e Graeco in Latinum sermonem convertit; ⁷ Arati Phaenomena Latinis versibus reddidit; ⁸ quando poema Pontium Glaucum et carmen heroicum Marii nomine inscriptum condiderit, incertum est. ⁹	21
669 et 670	85 et 84	Coss. <i>L. Cornelius Cinna III.</i> , <i>Cn. Papirius Carbo</i> . Coss. <i>Cn. Papirius Carbo II.</i> , <i>L. Cornelius Cinna IV.</i> Sulla bellum cum Mithridate feliciter gerit.	22 et 23
671	83	Coss. <i>L. Cornelius Scipio Asiaticus</i> , <i>C. Iunius Norbanus Bulbus</i> . Sulla pace cum Mithridate facta in Italiam redit, C. Norbanum cos. proelio vincit. Scipio alter cos. ad Teanum cum exercitu profectus cum Sulla de pacis et rei publicae ordinandae condicionibus agit, de quibus cum inter eos haud convenisset, exercitus Scipionis signa ad Sullam transfert; ipse cum filio solus in castris relictus a Sulla dimittitur et Massiliam abit exsulatum. Capitolium de caelo tactum conflamat.	24
672	82	Coss. <i>C. Marius C. F.</i> , <i>Cn. Papirius Carbo III.</i> L. Damasippus praetor auctore Mario cos. omnem nobilitatem trucidat. Sulla fuso ad Sacriportum exercitu in urbem venit, inimicos fuga elapsos proscribit eorumque bona publicat. Deinde praesidio urbi im-	25

1 ad Fam. XIII. 1, 2.   2 Brut. 306.   3 Tusc. V. 55. de Or. III. 9.   4 Brut. 309 sq.   5 de nat. Deor. III. 81.   6 de Or. I. 5.
7 de Off. II. 37.   8 de nat. Deor. II. 104   9 Plut. Cic. 1. de Leg. I. 1.

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
		posito Cn. Carbonem, alterum consulem, aliquot proeliis vincit, quem mox, in Siciliam elapsum, Cn. Pompeius captum interfecit. Postremo reliquos Marianae factionis duces, Carinatem, Damasippum, C. Marcium Censorinum cum sociis ingenti pugna superat. Quo facto in urbem redit et magna civium multitudine crudelissime trucidata <i>dictator</i> ab interrege L. Valerio Flacco lege ad populum lata creatur; ¹ quam dictaturam per aliquot annos tenet, consules tamen creati passus.	
673	81	Coss. <i>M. Tullius Decula, Cn. Cornelius Dolabella.</i> Sulla rem publicam novis legibus constituit. Cn. Pompeius, bello in Africa cum Domitio et Hiarba rege Numidiae confecto, XXVI. annos natus eques triumphat. Cicero orationem habet <i>pro P. Quinctio</i> . Eodem tempore Moloni Rhodio clarissimo rhetori, qui legatus Romam venerat, dat operam.	26
674	80	Coss. <i>L. Cornelius Sulla II., Q. Caecilius Metellus Pius.</i> Cicero defendit Sex. Roscium Amerinum parricidii reum. ²	27
675	79	Coss. <i>P. Servilius Vatia Isauricus, App. Claudius Pulcher.</i> Sulla se dictatura abdicat. Cicero Arretinae mulieris libertatem contra Cottam defendit. ³ Profectus in Graeciam Athenis Antiochum Ascalonitam sex menses, etiam Phaedrum et Zenonem Epicureos audit; eodem tempore apud Demetrium Syrum dicendi magistrum exercetur. ⁴	28
676	78	Coss. <i>M. Aemilius Lepidus, Q. Lutatius Catulus.</i> L. Cornelius Sulla moritur. M. Lepidus eos. in Galliam provinciam sibi decretam profectus acta Sullae rescindere et proscriptos revocare conatur, exercitu ad urbem admoto; unde a Catulo eos. et Cn. Pompeio repulsus exsul in Sardinia moritur. Cicero Asiam peragrat atque exercetur cum Mennippo Stratonicensi, Xenocli Adramytteno, Aeschilo Gnidio, Dionysio Magneti rhetoribus; quibus non contentus Rhodi apud Molonem Graece declamitat; ⁵ ibidem Posidonium philosophum Stoicum audit. ⁶	29
677	77	Coss. <i>D. Iunius Brutus, Mam. Aemilius Lepidus Livianus.</i> Cn. Pompeius mittitur contra Sertorium. Cicero ex itinere in Graeciam et Asiam revertitur et Terentiam uxorem ducit.	30
678	76	Coss. <i>Cn. Octavius, C. Scribonius Curio.</i> In Hispania adversus Sertorium acerrime pugnatur. Cicero causas complures in foro agit; quaesturam	31

1 de lege agr. III. 5.   2 Brut. 312. cf. de Off. II. 51.   3 pro
Caec. 97.   4 Brut. 315. de Fin. I. 16. De mysteriis Eleus. cf. de legg.
II. 36.   5 Brut. 316   6 Plut. Cic. 4.

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
		petens in comitiis tributis cunctis suffragiis quaestor fit. ¹	
679	75	Coss. <i>L. Octavius, C. Aurelius Cotta.</i> Cicero quaestor in Sicilia Lilybaetanus praetore Sex. Peducaeo. ²	32
680	74	Coss. <i>L. Licinius Lucullus, M. Aurelius Cotta.</i> M. Antonius Creticus, M. triumviri pater, curatio- nem orae maritimae naetus Siciliam aliasque provin- cias depopulatur, deinde Cretensibus bello illato re mala gesta moritur. Cicero ex quaestura Siciliensi, oratione, antequam decessit, Lilybaei habita, ³ Romam redit. ⁴ Eodem anno Scamandrum libertum et C. Mustium defendit. ⁵	33
681	73	Coss. <i>M. Terentius Varro Lucullus, C. Cassius Varus.</i> In Italia bellum a gladiatoribus excitatur duce Spar- taco. L. Lucullus bellum contra Mithridatem gerit, Cyzicum urbem obsidione liberat.	34
682	72	Coss. <i>L. Gellius Poplicola, Cn. Cornelius Lentulus Clodianus.</i> Lucullus Mithridatem in Pontum persequitur. Spar- tacus utrumque consulem proelio vincit.	35
683	71	Coss. <i>Cn. Aufidius Orestes, P. Cornelius Lentulus Sura.</i> Mithridates ad generum suum Tigranem in Arme- niam fugit. Spartacus a M. Licinio Crasso praetore proelio victus perit. Extremo anno Pompeius Magnus bello Sertoriano confecto ex Hispania redux, deletis reliquiis gladiatorum, triumphat. ⁶ Cicero M. Tullii causam bis agit.	36
684	70	Coss. <i>Cn. Pompeius Magnus, M. Licinius Crassus.</i> Cicero aedilis designatus, Siculorum patrocinio sus- cepto, C. Verrem, qui Siciliam provinciam per trien- nium rapinis et crudelitate vexaverat, repetundarum postulatum in iudicium vocat. ⁷ Ad istam causam per- tinet <i>Divinatio in Q. Caecilium</i> et <i>Actio prima in Ver- rem. Actionis secundae libri quinque</i> postea, Verre iam exulante, conscripti sunt. Hoc anno L. Aurelius Cotta praetor tulit legem iudiciariam ad populum, qua iudicia, quae lege Cor- nelia penes senatores fuerant, communicata sunt cum equitibus et tribunis aeriis. Tribunicia potestas in integrum restituta est.	37
685	69	Coss. <i>Q. Hortensius, Q. Caecilius Metellus Creticus.</i> Cicero aedilis trinos ludos facit modico sumptu. ⁸ <i>M. Fonteium</i> ex Gallia provincia, quam pro praetore per triennium rexerat, repetundarum reum oratione defendit. Ad eundem annum referendae videntur ora- tiones <i>pro A. Caecina, D. Matrino, Q. Roscio comoedo.</i> ⁹	38

1 Brut. 318. in Pis. 1. 2 Verr. II, 5, 35. Tusc. V. 64.
3 Pseudo-Ascon. in Cic. p. 97 ed. Bait. 4 pro Planc. 64. 5 pro
Cluent. 49. Verr. II. 1, 139. 6 pro lege Man. 28. pro Sest. 67.
7 Brut. 319. 8 in Pis. 1. Verr. II. 5, 36. pro Mur. 40. de Off. II. 59.
Plut Cic. 9. extr. 9 pro Cluent. 126.

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
686	68	Coss. <i>L. Caecilius Metellus, Q. Marcius Rex.</i> Hoc anno incipiunt Ciceronis epistulae ad Atticum. <i>L. Cicero M. frater patruelis moritur.</i> ¹	39
687	67	Coss. <i>C. Calpurnius Piso, M. Acilius Glabrio.</i> Cicero praeturam petit et inter octo praetores primus designatur. ² Anno exeunte filiam Tulliam C. Pisoni L. F. Frugi despondet, nondum nubilem, nuptiis in annum abhinc tertium dilatis. Eius anni est or. pro Oppio. ³ Cn. Pompeio Magno bellum adversus piratas ⁴ defertur lege Gabinia. <i>L. Roscius Otho trib. pl. legem tulit, ut equites in XIV. ordinibus spectarent.</i> ⁵	40
688	66	Coss. <i>M. Aemilius Lepidus, L. Volcatius Tullus.</i> Cicero praeturam gerit; eius frater Q. aedilitatem petit. Ipse orationem <i>pro lege Manilia</i> a trib. pl. C. Manilio promulgata habuit, ut bellum cum Mithridate a Lucullo gestum Cn. Pompeio Magno committeretur. Eodem hoc anno dixit <i>pro A. Cluentio, M. Fundanio et Q. Gallio.</i> ⁶	41
689	65	Coss. <i>L. Aurelius Cotta, L. Manlius Torquatus.</i> Cicero C. Cornelium Gallum de maiestate accusatum defendit ⁷ et C. Manilium. ⁸ In senatu egit de rege Alexandrino. ⁹	42
690	64	Coss. <i>L. Iulius Caesar, C. Marcius Figulus.</i> Cicero consulatum petit; Quintus frater ad eum de petitione consulatus scribit; ipse habet <i>orationem in toga candida</i> contra Catilinae et Antonii coitionem. ¹⁰ Consul designatur cum C. Antonio. ¹¹ Marcus filius nascitur. ¹² Tulliam filiam XIII annos natam C. Pisoni L. F. Frugi in matrimonium dat. ¹³ C. Iulius Caesar praetor quaesturam inter sicarios exercet.	43
691	63	Coss. <i>M. Tullius Cicero, C. Antonius.</i> P. Servilius Rullus trib. pl. <i>legem promulgaverat agrariam.</i> Contra eam Cicero tres orationes habuit, primam in senatu, secundam et tertiam in contione ad populum. Hanc secutae sunt orationes <i>pro C. Pisoni</i> , ¹⁴ <i>pro L. Roscio Othone</i> ¹⁵ (vid. ad a. 687), <i>pro C. Rabirio</i> , de <i>proscriptorum filiis</i> , quos Sulla paternis opibus et petendorum honorum iure excluserat; quam legem etiamsi duram Cicero tamen rei publicae causa servandam esse defendit. ¹⁶ Sequitur oratio habita, <i>cum provinciam in contione deponeret.</i> Deinde cum Catilinae furores ¹⁷ in coniurationem adversus rem publ. erupis-	44

1 ad Att. I. 5.   2 pro lege Man. 2. Brnt. 321.   3 Quint. V. 10, 69.   4 pro lege Man. 31 sqq.   5 pro Mur. 40.   6 Q. Cic. de pet. cons. 19.   7 Orat. 225, 232. Fragm. ap. Orell. 445 sqq.   8 Q. Cic. l. c. 51.   9 Mommsen R. G. III. 165. Fragm. ap. Orell. 458 sq.   10 Ascon. ed. Bait. 82 sqq.   11 de leg. agr. II. 3.   12 ad Att. I. 2. 13 ibid. 3, 3.   14 pro Flacco 98.   15 Plut. Cic. 14.   16 in Pis. 4. 17 pro Caelio 12 sqq. pro Mur. 48—53.

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
692	62	sent, Cicero habuit <i>orationes Catilinae</i> ; <i>L. Murenam</i> , cos. designatum, de ambitu accusatum defendit. ¹ Coss. <i>D. Iunius Silanus</i> , <i>L. Licinius Murena</i> .	45
		Catilina, adversus quem Antonius procos. cum exer- citu missus erat, victus ab eius legato M. Petreio perit. Antonius in Macedoniam, quae provincia ei obtigerat, proficiscitur. Pompeius confecto Mithridatico bello redit.	
		Metellus Nepos trib. pl. in contione in Ciceronem et senatum invehitur, negans cives coniurationis Ca- tilinae socios indicta causa necandos fuisse. Ei op- ponit Cicero orationem Metellianam. ² Idem h. a. emit domum in Palatio. ³ Extremo anno Clodius Pompeiae Caesaris uxoris amore captus, cum in eius domo Bonae Deae pro populo fieret, clam veste muliebri ingressus et agnitus foras elabitur. ⁴ — Hoc anno Cicero habuit orationem pro <i>P. Cornelio Sulla</i> , a <i>L.</i> <i>Torquato</i> coniurationis accusato. Eodem anno <i>Q.</i> <i>Cicero M. frater</i> praeturam gessit.	
693	61	Coss. <i>M. Pupius Piso Calpurnianus</i> , <i>M. Valerius Mes- sala Niger</i> .	46
		Clodius incesti crimine accusatus id amoliri cona- tus est, cum diceret, se illa nocte non Romae, sed In- teramnae fuisse. Cicero testis productus dicit illum eodem die ad se domum venisse; Clodius tamen ab- solvitur. <i>Q. Cicero M. fratri</i> ex praetura Asia pro- vincia obtingit. Cicero Clodium in senatu cum ora- tione perpetua, tum altercatione frangit. ⁵ Eodem anno orationem pro <i>Archia poeta</i> habuit.	
		Pompeius III. et prid. Kal. Oct. de Mithridate, Ti- grane aliisque regibus victis triumphum agit. Caesar ex praetura Hispaniam obtinet.	
694	60	Coss. <i>L. Afranius</i> , <i>Q. Caecilius Metellus Celer</i> .	47
		Initio anni Cicero effecit, ne <i>Q. fratri</i> in Asia suc- cederetur. Legem Flavianam in contione tuetur impro- bante senatu. <i>P. Clodius Cicero</i> is ulciscendi causa tribunatus cupidus transitionem ad plebem molitur. Anno ad finem vergente Pompeius cum <i>C. Iulio Caesare</i> et <i>M. Licinio Crasso</i> coitionem facit.	
		Cicero <i>commentarium consulatus</i> sui scribit; de eo- dem librum Graece scriptum edit; denique poema de consulatu tribus libris conscribit; ⁶ defendit Metellum <i>Scipionem</i> . ⁷	
695	59	Coss. <i>C. Iulius Caesar</i> , <i>M. Calpurnius Bibulus</i> .	48
		Cicero legem agrariam Caesaris non adiuvat, locum in V viris agro Campano dividendo repudiat, in iu- dicio <i>C. Antonii</i> temporum statum deplorat: quod aegre ferens Caesar Clodium, qui se <i>P. Fonteio</i> ple-	

1 pro Flacco 98 et de omni Cic. consulatu in Pis. 4 sqq. 2 ad
Att. I. 13, 5. 3 ad Fam. V. 6, 2. 4 ad Att. I. 13, 3. Parad. IV.
2 extr. 5 ad Att. I. 16, 8. Orr. ed. 1. Orell. II. 152 sqq 6 ad Att.
I. 19, 10. 7 ad Att. II. 1, 9.

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
696	58	<p>beio homini in adoptionem dederat, ad plebem traducit:¹ ne tum quidem Cicero legationem a Caesare sibi oblatam accipit. Eodem anno Thermum² et L. Valerium Flaccum defendit.</p> <p>Caesari consuli, rogatione P. Vatini trib. pl., invito senatu, Gallia citerior cum Illyrico et tribus legionibus in quinquennium decernitur, quo facto senatus ei Galliam ulteriorem cum alia legione addit. P. Clodius comitiis tribuniciiis trib. pl. designatur eumque tribunatum adit mense Decembri.</p> <p>Coss. <i>L. Calpurnius Piso Caesoninus, A. Gabinius.</i></p> <p>Clodius trib. pl. leges tulit 1. ut frumentum populo gratis daretur, 2. ne quis per eos dies, quibus cum populo agi liceret, de caelo servaret, 3. de collegiis restituendis novisque instituendis, 4. ne quem censores in senatu legendo praeterirent neve qua ignominia afficerent, nisi qui apud eos accusatus et utriusque censoris sententia damnatus esset. Praeterea legem tulit, ut, qui civem Romanum indemnatum interemisset, ei aqua et igni interdiceretur. Quo facto Cicero vestem mutat, et sordidatus populo supplicat.³ Multi senatores et XX milia hominum aliorum, in primis equites fere omnes, vestitum mutant.⁴ Cicero mense Martio extremo urbe cedit.⁵ Post eius discessum Clodius de eius exsilio ad populum refert editumque proponit, ut illi aqua et igni interdiceretur et ne intra quadringenta milia passuum ei liceret esse. Deinde Ciceronis domum in Palatio, item villam Tusculanam et Formianam incendit, bona diripit.⁶ Cicero Vibonem, Thurium, Tarentum, Brundisium petit et X Kal. Iun. Thessalonicam venit.⁷ Inde cum ei spes reditus facta esset, Dyrrhachium redit circa VI. Kal. Dec. Q. frater ante Kal. Maias Asia provincia decessit, quam per triennium obtinuerat.</p> <p>Cicerone expulso Clodius legem tulit de Ptolemaeo, rege Cypri, ut bona eius publicarentur et regnum in provinciae formam redigeretur; quod negotium M. Catoni mandatum est.</p>	49
697	57	<p>Coss. <i>P. Cornelius Lentulus Spinther, Q. Caecilius Metellus Nepos.</i></p> <p>Kalendis Ianuariis Lentulus Spinther eos. de revocando Cicerone in senatu agere coepit, adiuvantibus fere omnibus tribunis plebis, in primis P. Sestio et T. Annio Milone. His studiis effectum est, ut primum Sctum fieret de eius salute, deinde lex de eo revocando ad populum lata prid. Nonas Sextil. omnium centuriarum consensu perlata est.⁸ Eodem die Cicero</p>	50
<p>1 de prov. cons. 42. ad Att. I. 18, 4. ib. II. 19, 4. IX. 2. 2 pro Flacco 98. 3 cf. ad Att. III. 15, 5. 4 pro Sestio 32. 5 omnem rationem facti et consilii sui exposuit Cicero pro Sest. 36—49. pro Planc. 86—91. in Pisonem 18. 6 pro Sest. 54. 7 pro Planc. 99. 8 pro Sest. 67—87. 115—123. 128—132. in Pisonem 34.</p>			

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
		<p>Dyrrhachio profectus Nonis Sextil. Tulliae natali Brundisium venit. Inde per Italiam omnium municipiorum, praefecturarum, coloniarum summa gratulatione et plausu exceptus Romam venit prid. Non. Sept. Postridie senatui gratias egit.¹ Prid. Kal. Oct. Cicero apud pontifices pro <i>domo</i> dicit. Domus in Palatio, Tusculana et Formiana villa pecunia publica aedificanda locatur.²</p>	
		<p>Statim post Ciceronis reditum in eius sententiam fit SCtum, ex eoque lex promulgatur. ut Pompeio per quinquennium potestas rei frumentariae toto orbe terrarum daretur;³ de ea lege habet contionem. In quindecim legatis, quos huius rei causa Pompeius sibi legavit, fuit Q. Cicero, isque in eo negotio in Sardiniam profectus est.</p>	
698	56	<p>Coss. <i>Cn. Cornelius Lentulus Marcellinus, L. Marcius Philippus.</i></p>	51
		<p>Initio anni Cicero in senatu agit, ut P. Lentulo Ciliciae procos. negotium daretur Ptolemaei regis in regnum reducendi. <i>P. Sestius</i> a M. Tullio Albino-vano lege Lutatia de vi postulatus defenditur a Cicerone oratione, quae exstat, et absolvitur. In eum Vatinius testimonium dixerat: itaque Cicero perpetua <i>interrogatione</i> eius vitam et tribunatum reprehendit. III. Id. Febr. Bestiam⁴ defendit de ambitu accusatum. Prid. Non. Apr. Tulliam filiam Furio Crassipedi despondet. Cum anno superiore prodigia in agro Latiniensi facta essent et haruspices cum alias causis, tum hanc attulissent, quod loca sacra pro profanis haberentur, Clodius aedilis in contione dixit, domum Ciceronis etiam inter ea loca esse, quae consecrata profana haberentur; quo tempore oratio a Cicerone <i>de haruspicum responso</i> habita est. In senatu habuit orationem <i>de provinciis consularibus</i>, secundum quam senatus Caesari succedendum non censuit; paulo post defendit <i>L. Cornelium Balbum</i> Gaditanum, quem accusator negaverat iure civitate donatum, et eodem anno <i>L. Sempronium Atratinum</i>,⁵ <i>M. Caelium</i> de veneno, quod Clodiae parasse dicebatur, accusatum; etiam <i>M. Cispium</i> ambitus reum⁶ et <i>C. Ascitium</i> de vi.⁷</p>	
		<p>C. Iulius Caesar, exercitu in hibernis collocato, discedens in Italiam Lucae hiemat. Eo Pompeium et Crassum vocat cum eisque paciscitur, ut ambo consulatum alterum petant et hac ratione <i>L. Domitium</i> consulatu detrudant, qui minatus erat se, si consul factus esset, Caesari exercitus adempturum.</p>	
<p>1 ad Att. IV. 1, 5. pro Sest. 131. in Pis. 52. 2 ad Att. IV. 2, 2. 3 ad Att. IV. 1, 7. 4 ad Quint. II. 3, 6. 5 pro Cacl. 7. 6 pro Plane. 75. 7 pro Cacl. 24 sq.</p>			

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cie.
699	55	Coss. <i>Cn. Pompeius Magnus II., M. Licinius Crassus II.</i> <p>Consules ex interregno magistratum ineunt. Provinciae eis in quinquennium decernuntur, Pompeio Hispaniae cum Africa, Crasso Syria, Galliae Caesari in alterum quinquennium prorogantur. Pompeius provincias suas per legatos Afranium et Petreium administrari iubet, ipse in Italia manet. M. Crassus ad bellum Parthis inferendum antequam paludatus in provinciam exiret, apud Ciceronem in Crassipedis generi hortis cenat.</p> <p>Hoc anno Cicero orationem edidit in <i>Pisonem</i>, habuit pro L. Caninio Gallo,¹ scripsitque libros tres <i>de Oratore</i>,² etiam versibus <i>libros tres de temporibus suis</i>.³</p>	52
700	54	Coss. <i>L. Domitius Ahenobarbus, App. Claudius Pulcher.</i> <p>Cicero <i>Crassi</i> causam in senatu defendit; orationes habuit pro Reatinis,⁴ pro <i>Messio</i>⁵ pro <i>Druso</i>,⁶ pro <i>Vatinio</i>,⁷ pro <i>M. Aemilio Scauro</i> a C. Triario repetundarum postulato, pro <i>Cn. Plancio</i>, pro <i>A. Gabinio</i>⁸ repetundarum accusato (quem rogatu Pompeii defendit), pro <i>C. Rabirio Postumo</i> maiestatis reo. Otium impendit libris <i>de re publica</i> scribendis.⁹ Q. Cicero legatus Caesari in Galliam proficiscitur.¹⁰</p> <p>Julia Caesaris filia Cn. Pompeii Magni uxor moritur.</p>	53
701	53	Coss. <i>Cn. Domitius Calvinus, M. Valerius Messala.</i> <p>Hi consules non Kal. Ianuariis magistratum inierunt, sed post plura interregna mense Aprili demum creati sunt.</p> <p>Cicero, postquam M. Crassus exercitu a Parthis deleto perierat, in eius locum <i>augur</i> est factus.¹¹ Eo tempore interrogatione de aere alieno Milonis Clodius in senatu insectatus est.¹²</p>	54
702	52	Coss. <i>Cn. Pompeius Magnus III. sine collega.</i> <p>Hoc anno Milo, P. Plautius Hypsaeus et Q. Metellus Scipio consulatum, Clodius praeturam petebat. Ambitus non more maiorum, sed largitione aperta agebatur: denique res ad vim et caedem spectabat. XIII. Kal. Febr., cum Milo Lanuvium ad flaminem ibi prodendum proficisceretur, obviam ei fit Clodius Aricia rediens et pugna coorta interficitur. Pompeius ab interrege Ser. Sulpicio V. Kal. Martias eos. creatus paulatim coepit se a Caesare avertere. Uxorem ducit Corneliam, Q. Metelli Scipionis filiam, socerumque sibi in quinque extremos huius anni menses collegam in consulatu subrogavit.</p>	55

1 ad Fam. VII. 1. 4.   2 ad Fam. I. 9, 23.   3 l. c.   4 Att. IV. 15, 5.   5 Att. IV. 15, 7.   6 Att. IV. 16, 3.   7 ad Fam. I. 9, 19.   8 pro Rabirio Post. 32.   9 de Legg. II. 23.   10 ad Att. IV. 18, 3.   11 Phil. II. 4. Brut. 1.   12 Fragm. ap. Orell. 456 sqq.

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
		Cicero Milonem de vi accusatum defendit, sed ita ut fori adspectu, iussu Pompeii militibus circumdati, et acclamationibus Clodianorum perturbatus parum constanter diceret. Eam quae exstat pro <i>Milone</i> orationem postea scripsit, cum Milo condemnatus Massiliam exsulatum abisset. Deinde defendit <i>M. Sausfeium</i> , qui absolutus est. ¹ Mense Decembri T. Munatius Planeus Bursa, tribunatu plebis deposito, accusatus a Cicerone et condemnatus est. ² Hoc anno vel sequentis initio, certe post Milonianum iudicium, scripsit Cicero <i>libros de legibus</i> . ³	
703	51	Coss. <i>Ser. Sulpicius Rufus, M. Claudius Marcellus</i> . Cum superiore anno SCto cautum esset, ne quis praetorius aut consularis intra quinquennium in provincia iret, coacti sunt ei provincias administrare, qui in eas e consulatu et praetura nondum iverant. Itaque Ciceroni obtigit Cilicia pro consule regenda, cum exercitu peditum XII. M., equitum MMDC. Successit in provincia App. Claudio. Laodiceam in provincia venit prid. Kal. Sext. ⁴	56
704	50	Coss. <i>L. Aemilius Paullus, C. Claudius C. F. Marcellus</i> . Ciceroni Romae pro re bene gesta supplicationes decernuntur. ⁵ Ipse III. Kal. Sext. de provincia decedens C. Caelium quaestorem ei praefecit. Brundisium venit VII. Kal. Dec.	57
705	49	Coss. <i>C. Claudius M. F. Marcellus, L. Cornelius Lentulus Crus</i> . Cicero prid. Non. Ian. ad urbem accedens in ipsam incidit flammam civilis discordiae inter Caesarem et Pompeium. ⁶ Kal. Ian. factum est SCtum, ut ante Kal. Mart. Caesar exercitum dimitteret; si non faceret, eum adversus rem publ. facere visum iri. Ei SCto intercedunt trib. pl. M. Antonius et Q. Cassius. Senatus consulibus, praetoribus, tribunis pl. iisque, qui pro consulibus ad urbem erant, negotium dedit, ut curarent, ne quid res publica detrimenti caperet. Cicero, cum frustra omnia esset expertus, quae ad concordiam pertinerent, postquam Caesar, Rubicone traiecit, complura oppida occupaverat, una cum consulibus, qui Pompeium sequebantur, ab urbe discessit et Capuam oramque maritimam a Formiis tuendam suscepit. Pompeius VIII. Kal. Mart. Brundisium venit, VII. Id. Mart. Caesar ad murum castra ponit; XVI. Kal. Apr. Pompeius Brundisio cum omnibus copiis navibus in Graeciam traiecit. Caesar postero die oppidum ingressus et contionatus Romam proficiscitur, quo in itinere Cicero eum convenit. VII. Id. Iun., postquam	58
		1. Ascon. in Milon. p. 54 ed. Bait. 2 ad Fam. VII. 2, 2. 3 ad Fam. IX. 2 extr. 4 ad Att. V. 2, 7, 10, 15. 5 ad Fam. XV. 4. 6. Ibid. XVI. 11, 2.	

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
706	48	<p>Arpini filio togam puram dederat, Pompeium in Graeciam secuturus navem conscendit. Caesar Hispania potitur, superatis Pompeii legatis, et a M. Lepido praefore dictator dictus Romae comitia habet, quibus ipse cum P. Servilio cos. creatur.</p> <p>Coss. <i>C. Iulius Caesar II., P. Servilius Vatia Isauricus.</i></p> <p>Caesar prid. Non. Ian. Brundisio in Epirum traiecit, Pompeium Dyrrhachii obsidet, qui inde elapsus bellum in Thessaliam transfert, ubi proelio ad Pharsalum prid. Kal. Oct. a Caesare victus in Aegyptum fugit ad Ptolemaeum puerum ibique interficitur. Caesar bellum Alexandrinum gerit.</p> <p>Cicero ab armis discedens Brundisium venit.</p>	59
707	47	<p><i>C. Iulius Caesar II.</i> Dictator, <i>M. Antonius</i> Magister Equitum.</p> <p>Caesar, bello Alexandrino confecto, mense Septembris in Italiam rediit eique Cicero obviam processit. Caesar ut eum sibi occurrere vidit, descendit eumque salutavit, eum eoque colloquens multa stadia processit. Paulo post Cicero, qui usque ad id tempus Brundisii commoratus erat, in urbem venit.</p> <p>Tribus extremis h. a. mensibus coss. fuerunt <i>Q. Fufius Calenus</i> et <i>P. Vatinius</i>. Caesar VI. Kal. Ian. Lilybaeo in Africam traiecit, bellum adversus Pompeianos, Scipionem et Catonem et Iubam Mauritaniae regem gesturus.</p>	60
708	46	<p>Coss. <i>C. Iulius Caesar III., M. Aemilius Lepidus. C. Iulius Caesar simul III.</i> Dictator. <i>M. Aemilius Lepidus</i> Mag. Equitum.</p> <p>Caesar initio mensis Aprilis Scipionem et Iubam vincit. Paucis diebus post <i>M. Cato Uticae</i> sibi mortem consciscit. Caesar, Africano bello confecto, Id. Iunii classem conscendit et die tertio in Sardiniam venit. Inde III. Kal. Quint. profectus Romam venit a. d. VII. Kal. Sext. Ibi quattuor triumphis actis rem publ., summam potestatem nactus, constituit. Extremo anno ad bellum Hispaniense adversus Pompeii liberos profectus est et post XXVII dies in Hispaniam venit. Eodem anno Caesar fastos correxit et ut in posterum ex Kal. Ian. temporum ratio magis congrueret, inter Novembr. et Decembr. menses duos alios interiecit, ita ut hic annus, servato vetere mense intercalario, XV. mensium esset.</p> <p>Cicero h. a. <i>Brutum</i> et '<i>Catonis laudem</i>' post excessum eius viri scripsit, cui Caesar <i>Anticatonem</i> opposuit. Deinde scripsit <i>Oratorem</i> ad <i>M. Brutum</i>, qui tum Galliae Cisalpiniae praeerat, et, ut videtur, <i>de optimo genere oratorum</i>. Quo anno <i>Partitiones oratorias</i> scripserit, non constat. Prid. Kal. intercalar. priores apud Caesarem habuit orationem pro <i>Q. Ligario</i>, quem <i>Q.</i></p>	61

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
709	45	<p>Aelius Tubero accusaverat. Extremo anno cum Terentia uxore divortium fecit.</p> <p>Coss. <i>C. Iulius Caesar IV.</i> Dictator, <i>M. Aemilius Lepidus</i> Mag. Equitum.</p> <p><i>Caesar simul IV. consul sine collega fuit.</i></p> <p>Caesar, victis in Hispania Pompeii filiiis, Sexto et Cnaeo, mense Octobri Romam reversus consulatu se abdicat et Q. Fabium Maximum et C. Trebonium sibi sufficit. Ultimo autem Decembris die cum Fabius decessisset, Trebonius vero abesset, C. Caninius Rebilus consul renuntiatur, qui, ut Cicero iocabatur, adeo vigilans consul fuit, ut toto consulatu somnum non viderit.</p> <p>Cicero initio h. a. vel superiore exeunte missa Terentia Publiliam uxorem duxit, cuius bona heres a patre fideicommissarius relictus custodiebat. Tullia eius filia post divortium cum Dolabella factum Romae filiolum peperit et paulo post diem obiit supremum. Cicero vehementer eius morte afflictus, Publilia dimissa, Asturae se abdit doloremque suum libris scribendis lenire studet.¹ Scripsit igitur h. a. <i>Consolationem</i> s. librum de luctu minuendo, <i>Hortensium</i>, <i>Academicas quaestiones</i>, libros <i>de finibus bonorum et malorum</i>. Mense Aprili filium suum studiorum causa Athenas mittit; et paulo post Astura discedit reliquosque menses partim in Tusculano, partim in Arpinati aliisque villis transigit; mense Octobri Romam se confert, mense autem Decembri in Puteolanum, ubi XII. Kal. Ian. Caesarem eiusque comites hospitio accepit.</p>	62
710	44	<p>Coss. <i>C. Iulius Caesar V.</i>, <i>M. Antonius</i>.</p> <p>Primis anni mensibus Cicero absolvit <i>Tusculanas disputationes</i>.</p> <p>Caesar Idibus Martiis in curia a coniuratis M. Bruto, C. Cassio aliisque interfecitur. Coniurati se recipiunt in Capitolium. Dolabella in Caesaris locum eos. sufficitur.</p> <p>Cicero XVI. Kal. Apr. in aede Telluris pacem suadet et discordiarum memoriam oblivione delendam censet. Antonio idem se velle simulante Caesaris interfectores Capitolio descendunt; M. Bruto Creta, Cassio Africa, Trebonio Asia, Cimbro Bithynia, D. Bruto Gallia citerior decernitur. Caesar autem cum funere elatus et ab Antonio laudatus esset, Brutus et Cassius a plebis ira sibi metuentes urbem relinquunt et Antii et Lanuvii commorantur. Antonius Italiam percursat. Cicero villas suas lustrat scribitque libros <i>de natura deorum</i>, <i>de divinatione</i>, <i>de fato</i>, <i>de senectute</i>, <i>de amicitia</i> et <i>de gloria</i>. Dolabella columnam in foro a plebe Caesari statutam evertit hominesque seditiosos ultimis</p>	63
		<p>¹ Tusc. IV. 63. ad Att. XII. 15. de Div. II. 1 sq.</p>	

Anni U. C.	Ante C. N.	Anni Cic.
710	44	63
<p>suppliciis afficit. C. Octavius, heres Caesaris, Apollonia Neapolim venit XIV. Kal. Maias. Kalendis Iuniis senatores cum in senatu, ut Antonius edixerat, adesse vellent, armorum eius metu perterriti disflugiunt. Cicero villas obit et libros <i>de officiis</i> scribere aggreditur. Et cum haberet ius legationis liberae, consilium cepit in Graeciam proficiscendi. Itaque XII. Kal. Sextil. Velia proficiscens (ubi in ipsa navigatione <i>Topica</i> ad Trebatium scripsit) Rhegium et Kal. Sext. Syracusas venit. Inde postero die nave consecensa ventis reiectus ad Leucopetram promontorium agri Rhegini, cum Rhegini quidam Roma venientes ea narrassent, quae spem facerent fore, ut Antonius cederet et Caesaris interfectores Romam redirent, Ciceronem vero desiderari et, quod urbe abesset, accusari dixissent, perfectionis consilio abiecto Romam properat et prid. Kal. Sept. in urbem venit. Antonius Kal. Sept. senatum habuit de supplicationibus Caesari decernendis. Cicero in senatum non venit, fortasse metuens ab Antonio insidias, misit tamen ad Antonium, qui ei diceret se ex via languere. Antonius in senatu dixit, nisi veniret, fabros se missurum et domum eius disturbaturum. Postridie Antonio absente Cicero in senatum venit habuitque orationem, quae dicitur <i>Philippica prima</i>. Ob quam Antonius ira incensus inimicitias ei denuntiat eumque a. d. XIII. Kal. Oct. in senatu adesse iubet. Ipse interea per XVII dies in Tiburtino Scipionis declamitans meditatus est orationem, quam XIII. Kal. Oct. in aede Concordiae contra Ciceronem habuit. Cicero in senatu non affuit, metu insidiarum ab amicis prohibitus. Antonii vero orationi opposuit <i>Philippicam secundam</i>, non habitam quidem, sed ita conscriptam, quasi eam XIII. Kal. Oct. in praesentem Antonium habuisset. Extremis mensis Octobris diebus et mense Novembri Cicero Puteolanum suum ceterasque villas obit librosque <i>de officiis</i> perficit. Interim Antonius VII. Id. Oct. obviam ivit legionibus quattuor e Macedonia redeuntibus easque sibi conciliare studuit. Brundisium venit VII. Id. Oct. Octavius autem, sive, ut Caesaris hereditate adita nominabatur, <i>Caesar Octavianus</i>, veteranos Caesaris excivit multisque aliis accedentibus iustum exercitum contraxit. Paulo post legiones Martia et quarta Antonium reliquerunt et ad Octavianum transierunt. Quo nuntio allato Antonius cum senatum in Capitolium a. d. IV. Kal. Dec. vocasset, valde percussus confestim senatum dimisit et paludatus in Galliam citeriorem decessit. Dec. Brutus autem edictum proposuit, quo se provinciam Galliam in S. P. Q. R. potestate retenturum pollicebatur. Cicero V. Id. Dec. ad urbem rediit, cum novi tribuni XIII. Kal. Ian. senatum convocassent, ipse sententiam rogatus ea</p>		

Anni U. C.	Ante C. N.		Anni Cic.
711	43	<p>dixit, quae complexus est <i>Philippica tertia</i>. Censuit autem res eas, quas Caesar adulescens egisset, publica auctoritate confirmandas, legiones, quae Antonium deseruissent, laudandas, Dec. Brutum, qui se Antonio in Gallia obiecisset, ornandum. Scto in hanc sententiam facto Cicero in contionem productus populo, quae acta et decreta essent, exposuit <i>Philippica quarta</i>.</p> <p>Coss. C. <i>Vibius Pansa</i>, A. <i>Hirtius</i>.</p> <p>Kal. Ianuariis consules rettulerunt de Antonio, qui Brutum Mutinae circumsedebant. Cumque Piso aliique legatos ad Antonium mittendos censuissent, habuit Cicero <i>Philippicam quintam</i>, in qua legationem istam ut senatus et populi Romani maiestate indignam dissuasit et, ut hostis iudicaretur Antonius, incubuit. Pridie tamen Non. Ian. factum est Sctum, ut Ser. Sulpicius, L. Piso, L. Philippus cum mandatis ad Antonium proficiscerentur eique denuntiarent, ne D. Brutum oppugnaret, ne delectus haberet, et ut esset in S. P. Q. R. potestate. De eo Scto Cicero, in contionem productus ab Appuleio trib. pl., ad populum rettulit <i>Philippica sexta</i>. Paulo post cum Pansa consul senatum de Appia via et de Moneta, unus autem trib. pl. de Lupericis consulisset, Cicero in sententia dicenda egressus est relationem et (<i>Philippica septima</i>) pacem cum Antonio dissuasit, quia turpis esset, quia periculosa, quia esse non posset. Legati ab Antonio (praeter Ser. Sulpicium, qui in legatione obierat) initio Febr. Romam reversi intolerabilia Antonii postulata rettulerunt. Senatus tumultum decernendum censuit, cum belli nomen non nullis haud placuisset, quod Cicero Idib. Mart. <i>Philippica octava</i> reprehendit Fufiumque Calenum de pace agentem aliosque Antonio faventes obiurgavit. Postridie cum de ornando Ser. Sulpicio in senatu ageretur, Cicero statuam pedestrem aeneam in Rostris ei ponendam censuit <i>Philippica nona</i>. Postea cum Pansa cos. M. Bruti (s. Q. Caepionis Bruti) litteras publice missas de rebus in Macedonia feliciter gestis recitasset eumque Q. Fufius Calenus oppugnasset, Cicero <i>Philippica decima</i> Calenum refutavit et Q. Hortensio Macedoniae procos., qui Brutum in comparando exercitu adiuverat, huius provinciae administrationem confirmandam esse censuit. Et cum ante Kal. April. Romam allatum esset de morte C. Trebonii, quem P. Dolabella Smyrnae crudelissime verberibus ac tormentis cruciatum interfecerat, isque hostis iudicatus esset, Cicero postridie, cum de imperatore adversus Dolabellam ageretur, <i>Philippicam</i> habuit <i>undecimam</i>, qua C. Cassium deligendum esse, qui Dolabellam terra marique persequeretur, demonstravit. Eandem rem, productus a M. Servilio trib. pl. in contionem, magna contentione</p>	64

Anni U. C.	Anno C. N.		Anni Cic.
711	43	<p>summoque clamore et consensu populi egit. Deinde cum Pansa eos. de legatis iterum ad Antonium de pace mittendis rettulisset, eique, qui primi sententiam dixerant, hanc legationem P. Servilio et Ciceroni mandandam esse censuissent, Cicero <i>Philippica duodecima</i> negavit pacem cum Antonio fieri posse illamque legationem deprecatus est. Paulo post Pansa consule ad bellum profecto, cum de litteris M. Aemilii Lepidi ad senatum missis ageretur, quibus cum ad pacem cum Antonio faciendam hortabatur, Cicero <i>Philippica decima tertia</i> iterum istam pacem dissuasit litterasque ab Antonio ad Hirtium et Octavianum missas recitavit, ita ut singulas eius sententias confutaret. XVII. Kal. Maias Antonius proelio ad Mutinam superatus est, in quo alter eos. Hirtius cecidit, alter Pansa vulneratus est et paucis post diebus Bononiae mortuus. Laeto autem nuntio de victoria Mutinensi Romam allato Cicero ab ingenti multitudine maximo plausu in Capitolium ductus, in Rostris collocatus, inde domum reductus est. Prid. Vinalia X. Kal. Maias Cicero habuit <i>Philippicam decimam quartam</i>, qua trium ducum Hirtii, Pansae, Caesaris Octaviani nomine quinquaginta dierum supplicationem decernendam militibusque, qui pro re publ. interierant, monumentum faciendum censuit. IV. Kal. Iun. M. Lepidus se cum Antonio post proelium Mutinense Alpes transgresso coniunxit et prid. Kal. Quint. hostis iudicatus est. Paulo post Caesar Octavianus causam optimatum deseruit Antoniumque et Lepidum in Italiam arcessivit, et cum Q. Pedio consul creatus X. Kal. Oct. consulatum adiit. Deinde pace facta inter Caesarem Octavianum et Antonium et Lepidum, apud confluentes inter Perusiam et Bononiam congressos, convenit, ut ipsi triumviri rei publ. constituendae per quinquennium essent, et ut suos quisque inimicos proscriberet. Itaque Antonius in Ciceronem, qui urbe relicta Asturam confugerat, percussores inmisit Herennium centurionem et M. Popilium Laenatem, a quibus VII Id. Decembres interfectus est.</p>	64

‘Nihil tam indignum illo tempore fuit, quam quod aut Caesar aliquem proscribere coactus est aut ab ullo Cicero proscriptus est abscessaque scelere Antonii vox publica est, cum eius salutem nemo defendisset, qui per tot annos et publicam civitatis et privatam civium defenderat. Nihil tamen egisti, M. Antoni (cogit enim excedere propositi formam operis erumpens animo ac pectore indignatio), nihil, inquam, egisti, mercedem caelestissimi oris et clarissimi capitis abscessi numerando auctoramentoque funebri ad conservatoris quondam rei publicae tantique eos. irritando necem. Rapuisti tum M. Ciceroni lucem sollicitam et aetatem senilem et vitam miseriorem te principe, quam sub te triumviro mortem; famam vero gloriamque factorum atque dictorum adeo non abstulisti, ut auxeris. Vivit vivetque per omnem seculorum memoriam; dumque hoc vel forte vel providentia vel utcunque constitutum rerum naturae corpus, quod ille paene solus Romanorum animo vidit, ingenio complexus est, eloquentia inluminavit, manebit incolume, comitem aevi sui laudem Ciceronis trahet, omnisque posteritas illius in te scripta mirabitur, tuum in eum factum exsecrabitur, citiusque mundo genus hominum quam *huius nomen* cedit.’

Vell. Pat. II. 66.

ADNOTATIO CRITICA.

CORNIFICII RHETORICA AD
C. HERENNIUM.

LIB. I.

2, 2. *quo modo has causas.* has causas quo modo. e. || 3. *et sententiarum* incl. (om. 2.) || 3, 4. *exordium* $\mu, 2, r.$ in exordium. || 5. *est considerandum* epftb. considerandum est. || 6, 9. *aut de aliqua re* C (aut aliqua re. ev.) aliqua re. || 10. *fecerit fidem auditoribus* C. fidem auditoribus fecerit. || 7, 11. *exordienda* 1. in exordienda. *nimum apparatis verbis compositum* aut incl. *ex contrario poterit.* 1. poterit ex contrario. || 8, 12. *est narrationis.* 1. narrationis est. || 9, 16. *non potest facere.* C. facere non potest. *de insinuationibus* 1, 2. de insinuatione. *eas.* E. eam. edl34. *quam rei utilitas.* C. quae rei utilitas. $\alpha.$ || 10, 17. *primum.* C. primum enim. *Clytaemestra* 1. Clytaemnestra. *dicturi sumus.* C. dict. simus. || 18. *et in conf.* C. et conf. || 11, 18. *corpore.* C. e corpore. n. || 19. *cum scripto* (ut est in 1) malit Baiter. *nave* C. nave. *in scapham* C. et in scapham. || 12, 20. *legitima* 1. legitima est. *unam in sent.* Baiter. in unam sent. *ei debere* (et debere hp). debere. (e μ). *est legitima.* C. legitima. $\rho^2.$ || 21. *malim abesse 'Caepio'* ante '*maiestatis.*' *legitima.* 1, 3. legitima est. 2. || 22. *civili* incl. *cadit qui.* hp $\pi\epsilon$. cadit is qui. || 13, 23. *ei qui.* Baiter. hi qui. || 14, 24. *hoc modo in loco* — *iniciamus.* C. in loco — *iniciamus hoc modo.* l3vo l3q3. [*ad imperatorem*] *et in consilium.* Baiter.

aut [ad imperatorem et] in consilium. || 15, 25. *exercitum eduxit.* 3. eduxit. || 16, 26. *ratio est.* 1, ab. est ratio. *Clytaemestram.* C. Clytaemnestram. || 17, 27. *reperientur.* C. reperiuntur. af.

LIB. II.

1, 1. *parvam partem eius* — *transferemus.* C. parvae partes eius duae — transferentur. e. || 3, 5. *nihil eorum.* C. nihil horum. $\rho^1.$ || 4, 6. *bono.* C. bonum [illas] C. [alias] fv (ubi 'alias illas'), illas alias. || 7. [*in eo loco solitudo.*] C. [solitudo] om. 'in eo loco,' ut t. *considerabitur.* C. consideratur. *transigendam* includatur. *equa.* C. quae. eb. || 5, 8. *adiumentis* ser. argumentis. *tumore praeditum* ser. tumore. *factum sit.* C. sit factum. trv. *aut si vestigium* C. aut vestigium. *secundum vitae* Schütz. vitae. || 7, 11. *cruciatu* C. cruciatibus. || 11. *quo modo.* C. quo. || 9, 13. *ea sententia.* 3 (a sententia. p π f.) sententia. heka. *aperietur* ser. reperietur. *contra quod* 1, af. contra id quod. || 10, 14. *quae omnia scriptorem noluisse quam rectissime fieri.* C. quae scripturam habuisse [quam rectissime fieri] fn. || 15. *parte iuris* incl. || 11, 16. *quarum ex altera parte* ser. quae ex altera parte. *ne quid ambiguum.* C. ambiguum ne quid. e. *intercedere* 1, 3. interdicere μ 2ev. || 12, 17. *quae sunt ea,* Q. *Caepio?* Bergk. Schütz (Z. f. G. 1855, 329). quae sunt ea, quae capio. || 18. *utrum eae res similes sint.* ser. utrum ea res similis sit. *an dis-*

similes scr. an dissimilis. *quod noluerit cavere.* p²bq13φ. quod non voluerit cavere. n. (non quod voluerit cavere. 1). || 13, 19. *sit factum.* C. factum sit. rφδ. *iudicavit.* C. iudicaverit. arvb. *Sex. Iulius.* S. Iulius. || 20. *et ex hominis.* hpab. et hominis. *si qui quid.* Baiter (si quid. C.). si qui. *coiciunto* scr. cuicito (1). || 14, 21. *conveniet.* hpμn. convenit. || 15, 22. *peccarit.* C. peccaverit eμv. || 16, 23. *quaerendum.* Halm. quaerendum est. || 18, 28. *in quam intendimus.* π. quam intendimus. *iniuria quavis.* C. quavis iniuria. || 19, 29. *inducti.* hpμan. ducti. *istum sibi.* Osann. istum. *alteri bestiae.* alterae bestiae (altera bestia. h.). || 21, 33. *quod alteri.* hpeurbv. quoniam alteri. || 34. *cum plura sunt.* C. cum plura sint. atφl3. *quae homines.* Baiter. quae omnes. *cum pauciora sunt.* C. cum pauciora sint. *omnis* om. aft. incl. Baiter. || 22. *prae ceteris.* gr2keant. praeter cetera. *accidisset.* π. accidisset. *satis esset.* hpea. esset satis. || 24, 37. *consuerunt.* hpkμan. consueverunt. || 38. *Cresphontem* † *existimas,* ut infra. Cr. aestumaveras. an: 'Cr. hominem existimas'? || 39. *huius modi conclusionis.* 1, 3. huius conclusionis. || 25. *confirmatio est.* C. est confirmatio. *sin cetera.* ap². (si non cetera. C.) sin in ceteris. e. *huius modi enim.* C. huius enim modi. e. *dilabentur.* hpπktoφ. diluentur. eμ,2, re. *Thesprotum* 1, an. *Cresphontem.* || 40. *sola ut restituam* paro. C. restituere comparo. exμ, e. || 26, *nam hoc.* tdl134q12δφ. nam et hoc. || 27, 43. *se saepe numero dicat apud exercitum donatum esse.* Baiter. saepe numero dicat apud exercitum se donatum esse. || 44. *qui in eo studio sunt.* E. qui sunt in eo studio. π. *livore decoloratum* scr. decoloratum. || 28, 45. *quae commoda.* C. quae incommoda. *curet.* μp², 2, trocl134, 3. severe curet. 1 (severa). [*commoda*].

C. [*incommoda*]. *feri enim.* C. fieri. e. *cupide pugnasse.* C. cupidius pugnasse. *optime potest.* C. potest optime. p. *sed aliam* scr. aliam (aliis. e.). *commutationem* (p. 35, 16.) atobdl14. mutationem. || 29, 46. *aut quo* scr. aut. *postulat.* C. postulabit. bol2φ. || 30, 48. *fuert dis.* C. dis fuerit.

LIB. III.

2, 3. *eum qui sententiam dicet* scr. eos quis. *dicent.* *discernitur.* hkefed. *decernitur.* *dilectum.* hpe. *delectum.* || 3, 4. *misereri dicemus.* C. dicemus misereri. *colenda esse.* 1, ar. *colendas esse.* *faciundum quid* E. ex t vo1. *faciundum.* || 6. *in eis.* φ. in his. *vocabit* πaftc. vocarit. || 5, 9. *incolumis sit.* 3, 11 vo12. *incolumis.* eum. Baiter. et eum. || 6, 11. *vereri nos.* C. vereri nos dicemus. bcq123v. *omnis illius* incl. *omnis* incl. || 12. *dicturos.* hpeub. esse dicturos. *eos illius.* C. nos sperare illius. 3, cφ. || 7, 13. *tute egerit.* eμgr12. *tute et caute egerit.* || 14. † *de his.* de his. *in inimicitis.* μα. *inimicitis.* || 8, 15. *dicamus* — *praedicemus.* 1. praed. — *dic.* *causae genere.* heb. genere causae. *a nobis.* C. nobis. || 9, 17. *quod non.* μ. quia non. || 10, 18. *ex qua re.* C. qua re. ebl13q3. *cum diceredesimus* incl. || 11, 19. *hae res.* pπk. hae res. || 12, 21. *permulsae sunt.* Baiter. *permulsae* sint. *hac* incl. Baiter. || 22. *suavitadini.* C. suavitati. to. || 14, 24. *oportet uti.* C. uti oportebit. q². *vocum.* C. tum vocum trb. [*utemur*] *voce depressa.* C. voce depressa. || 16, 28. *ea res* scr. res (eas 1, af.). || 18. *egregia re* scr. egregie. *nobis haerere.* C. haerere. ant. || 19, 32. *plura noverit.* 3, 11 φ. *plura noverit,* ab his (plura his. c.). *si qui satis.* bl1. (si quis adis. hp.) si quis ab his. || 21, 34. *erint.* p. erunt. || 22, 36. *se natura.* 1. natura se. *ea accidet* scr. accidet. || 23, 38. *poterunt haec.* C. haec

poterunt. ebφ. || 24, 39. *ipsarum rerum memoria*. Halm. *ipsarum memoria rerum*. || 40. *comprobatur*. hπxt. comprobetur.

LIB. III.

1, 2. *sumere aut a Graccho*. aut a Graccho sumere. *aut negent*. ac negent. *aut aliena probent* olim addita delevi. || 2, 4. *ab ea*. C. ab ea parte. eod. *concedenda esse*. esse concedenda. r. || 3. *descenderunt*. C. descenderint. etoφ. || 4, 6. *artificiosum est*. Baiter. artificiosum. *transcripsissetis — putaretis*. C. transcripseritis. φ. putetis. b. *dicentur*. C. dicuntur. re. *notata sunt*. C. notata sint. h. *nonnihil* 3,13φ12. non nihil huius rei. 1,2. *alienis exemplis*. Baiter. alienis se exemplis. || 5. 7. *illorum ratio*. C. eorum ratio. φ². *vincerem*. C. dicerem. e. || 8. *esse se similem*. vo12. esse similem. C. *solum habere se posse*. C. se solum habere posse. e. || 6, 9. *de ipsius artificio* ser. de eius artificio. *aut in areis*. Baiter. mercis. *pectus Polyeletium*. pectus Polyeletium ventrem et crura. *doceri*. C. docere se. || 7, 10. *haec aliena si*. 2,3. haec si aliena. (haec in aliena si. πx.) *Graecorum probassemus*. C. probassemus Graecorum. e. *voluerit*. C. voluit. || 9, 13. *qui cum* ser. hi cum. *credet*. C. credit. || 10, 14. *ista* incl. *vidit scurram* ser. vidisset scurram. || 15. *poenite igitur*. Baiter. paeniteat igitur. || 11, 16. *possent*. E. possint. C. *post ille*. hπobφ. post ille huic. *praesente multis*. he. praesentibus multis. || 12, 18. *uerae*. C. aeriae. *unquam* et *ei* add. Ribbeck. || 13, 19. *est habenda*. C. habenda. *leges [populi Romani]*. C. leges. h. || 16, 23. *eam veneficii quoque damnatam existimabant*. E. ea v. q. damnata existimabatur. hπufte. *parentes*. C. parentem. e. *idemne*. E. idemne hoc. C. *cur igitur*. C. quid igitur. || 17, 24.

hoc pacto. C. hoc modo. *hoc pacto omnes*. C. hoc modo. omnes. *ei simul*. o. hi simul. || 25. *videamur esse*. C. esse videamur. ogφ. || 18. *tenere posse*. gr.1,φ. retinere posse. eo. *cum eis*. φ. cum his. *ei*. Baiter. hi. || 19, 26. *membris solis*. Lambin. 'membris unis' malit Baiter (membris suis. C.). *corpus volnere*. C. volnere corpus. || 20, 27. *constent*. 1 (constet πx), 113bφ13δ. constant. *plures sunt*. C. plures. *syllabae*. Baiter. syllabae erunt. || 21, 29. *brevitate et productione* ser. productione. *brevitate eiusdem litterae hoc modo* incl. *et ex contrario: hic tametsi* ser. hic tametsi. || 22, 31. *ac scelus*. Baiter. et scelus. || 23, 32. *atque pulcra*. C. et pulcra. || 33. *non est licitum*. C. licitum non est. || 24. *turpe putet*. C. putet turpe. *verituses*. veritus. C. || 31. *quid oporteat*. quod oporteat. eφ2. *at eos*. at [eos]. *ut [eos]*. ut eos. *eius modi*. C. huiusmodi. hg. || 25, 35. *et breviter*. C. et breviter explicat. (explicat breviter. bφ23g.) || 26. *consequatur*. C. sequatur. f12φ3. *hoc pacto*. C. hoc modo. || 28, 38. *comparant?* comparant. || 29, 40. *quoniam te*. Baiter. nam quo te. *etiam nunc fecisse*. hπx. fecisse etiam nunc. e. || 41. *nam fere* ser. haec facere. e. || 30. *tu ista*. C. tu istud. 2rv. || 32, 43. *Liberum pro vino, Cererem pro fruge* ser. Libero vinum Cerere frugem. (pro Libero vinum pro Cerere fruges C.) *poetarum*. E. poetarum omnium. || 35. *et suum*. C. suum. aftφ13. *separatim*. 1. et separatim. 2, tor1134φ13δ. || 36, 48. *dicimus*. 1,2. dicimus quod eos minime offendat. *eam invenistis* ser. affuturam eam invenistis. 2rcφbg. || 37, 49. *si ut*. Spengel. sicut. fit hπx. si loco fit. *esse videamur*. C. videamur. e. || 38, 50. *utrum igitur avaritiae causa*. C. utra igitur causa, avaritiae. || 39, 51. *eum laborem ferre*. Baiter. aerumnas ferre. || 40, 52. *si improbus*.

C. sin improbus. *in unum locum*. C. in unum. ep². || 41. *cur iudicio velitis*. πt. cur iudicium velit. *infestus cognatis*. C. infestus in cognatos. vo3. || 42, 55. *aut ad exsuscitationem*. E. aut exsuscitationem. C. || 55. *quod ad hanc rem satis sit*. C. ad hanc rem quod satis sit. t. || 46, 59. *dici potuit hoc modo*. C. hoc modo dicitur. || 47, 60. *sumptum est*. est sumptum. *virtutis sunt*. hp. sunt virtutis. *inlustris*. E. industrius. C. || 48, 61. *oportet*. C. oportebit. || 49, 62. *aspectu venenato, spiritu rabido*. C. aspectu rabido, spiritu venenato. toϕ123. *circumspectans*. C. circuminspectans. πμ. *ore attingere* incl. Ernesti. || 50. *praestringere*. dvo13. perstringere. *hospites homini*. C. homini hospites. *peregrinatur*. C. peregrinabantur. vo3. || 52, 65. *clamore*. C. cum clamore. doϕ14. *tu in extremo*. Baiter. ut in extremo. hepμ. *iste quidem*. C. quidem ille. *conservare*. C. observare. ov vo1. || 54, 68. *urbem* incl. Baiter. *reversus*. Baiter. *pulsus*. *factus est consul*. C. consulfactus est. || 55. *circumstantibus*. C. circumstantibus. hpπ. *quoddam excors*. μα²11. quod erat in foro *aliis alii*. 11ϕ13vo3δϕ. *aliis alius fusi sumus* ser. *fusus fuge*. *infimo*. C. intimo, *circumspectans*. circuminspectans. 1, 2.

M. TULLII CICERONIS DE INVENTIONE

LIB. I.

1, 2. *rei et natum* inclusi. || 2. *modo*. petan, O. *more*. *aspexerat*. pkes. *inspexerat*. *quae materia esset*. pger. *quae materies*. *inesset* incl. Ernesto auctore. || 3, 4. *superiores illi propter iniurias civium* incl. *cogere* retur. C. *cogerentur*. *non iniuria* incl. Baiter. || 4, 5. *eorum*. pgers. *horum*. *et his*. petar his. *abuterentur*. pks. *perverse abuterentur*. *dici* mus. ptar. *dicamus*. || 5, 6. *quid effici*

Pluygers (Mnemosyne VII, 360). *quid officio*. *intellegimus*. ps. *intellegemus*. *dicimus* — *appellamus*. es. *dicemus* — *appellabimus*. || 7. *ut medicinae*. p. ut si med. *dicimus* ser. *dicamus*. *versatur*. r. *versetur*. || 6, 8. *dicat*. pkesa. *dicit*. *nam tris* — *demonstrativam* incl. *appellet* ser. *appellat*. *esse remotas* Lambin. *remotas*. philosophiam *conquesierit*. p. phil. *conquesierit*. v. phil. *concesserit*. C. An: 'philosophiam in eo quaesierit'? *non quo ars* Linsmayer. *neque eo eius ars*. p. *neque eo quod* (sive 'quo') *eius ars*. K. *neque eo dico quod eius ars*. O (ut kd). || 7, 9. *retoricae videtur artis*. pes. *rhet. videtur ea*. eae. geta. hae. *et sententiarum* om. p. incl. *ad inventionem* incl. Schütz. *verborum et rerum*. p. *rerum et verborum*. *et finem et officium*. pestar. *et officium et finem*. || 8, 10. *quoniam vis*. p²ke. *quamvis* p¹. *quia vis*. *quia actio*. O. *quod actio*. ktar. (qua. p. quae. v.) || 11. *tribui*. pv. *distribui*. *nominis* incl. ('ideo nom.' incl. Schütz.) *convenit* — *factum est* — *videtur* — *appellat* ser. *conveniat* — *factum sit* — *videatur* — *appellet*. *generibus*. C. fo: *quaestionibus*. *appellare*. pve. *appellari*. || 9, 12. *secuti*. C. *secuti* cum. *habeat* — *debeat*. pve. Schütz, O. *habeant* — *debeant*. *male igitur* — *dixit locum suum habent* post 'accommodatur.' || 10, 13. *et demonstratio* — *putabuntur* incl. *et demonstratio*. pvgesta. *sed dem. quam hic*. peta. *quod*. *deliberatio et demonstr.* vgetr. *demonstr.* et *delib. neque pars*. s. *nec pars*. *si igitur constitutio* — *constitutionis est* incl. Schütz. *pars eius quaelibet*. esr. *pars eius*. || 14. *coniecturalis causa* — *definitiva causa*. *requiritur utrobique* 'constitutio.' *nec definitiva*. pvgs. *rursus nec def. aliquam*. pvta. *aliquando*. || 11. *aequi et recti*. *aequi et iniqui*. p²e. Schütz. cf. II, 36, 109.

aut poenae. C. requiritur 'et poenae,' ut l. c. est. || 15. et ipsa. sa. ipsa. ('ipsa et.' vet². 'ipsa ..' p.) tribuitur. ve. distribuitur. causa transfertur. vks. causa transferetur. aliquod. pvg. aliquod alienius. || 12, 17. plura quaeruntur. glossa est verborum 'quid potissimum, quaeritur,' quae alieno loco leguntur post 'utrum potius' praefixo 'aut.' aliud. pve. aliud quoque. qua re — nominamus incl. || 18. ac tum incl. cognita const. pvtar, K. et cognita const. (cogn. const. incl.) iuncta. pvknetta. coniuncta. causarum autem est. pvkr. causarum autem est haec. dicimus haec. pv, e. ('dic. hoc') dic. hoc modo. qua re. vs. qua sublata. sublata est. ser. sublata sit. infirmatione. p. infirm. et confirmatione. inquit et. pv. 'inquiet' sive 'inquit ei' coniecit Linsmayer. || 14. diductione. vgststar. deduct. || 19. potissima. k. 'appositissima ('aptissima' e). reperiuntur. pve. reperientur. diductione. e. deduct. ut: factum est, non est factum incl. Linsmayer. ('ut' om. en. 'non est factum' om. p.). tum his — repertis denique. vg. his — repertis tum denique. princeps. pvkest. princeps omnium. debet esse. pvgeta. esse debet. || 15, 20. favet auditoris. pvgeta. aud. fav. est implicata. pvkg. impl. est. qua re cum. pvgsta. qua re quoniam. sint. pvg. sunt. perspicua. p. perspicue. obscura. pesta. obscure. || 21. necesse est. pvkes. necesse erit. || 16, 22. a causa. C. ab ipsa causa (Victorin.). ab nostra persona. r. (ut con. Lambin.) ab nostra. ab eis. Linsmayer. ab his. si. pvs. et si. de eis Linsmayer. de his. ab rebus. pvkg. ab ipsis rebus. eum quem ser. et eum. || 23. et aut. p², vo1, 2. Lamb. aut. ad summam rei publicae. pvgeta. ad summam rem publicam. || 17, 24. contrahit. pvgst. contrahet. te id. pger. id te. quod existimeris. pvg. quod existimeris defensurus. cum

lenieris eum qui audiet non legisse videtur Victorin. incl. Lamb. neque hoc neque illud incl. aut maiorem aut minorem incl. in praesenti. pvges. in praesentia. || 25. id quod. pkr. O. idque. firmissimum sibi. pvg. sibi firm. putat. Schütz. putant (quod nunc praefero). strepitus acclamatione ser. strepitus acclamatione. pvk. strepitu et acclamatione. e. strepitu acclamatione. Lambin. || 18. nunc quidem. C. nunc quidam. propterea. pvtan. propterea quod. || 26. vitare. v. vitari. longum est. C. longum. nihil peius. k. nihil profecto peius ('profecto' incl.) satis dictum. vg. satis dictum est. || 19, 27. rerum gestarum. pvg. gestarum rerum. quod delectationis — scribitur om. v¹. incl. Linsmayer. Sosia incl. Linsmayer. cf. § 33. clamans Bentl. ad Ter. Ad. I, 1, 35. clamitans. levitate Schütz. lenitate. || 20, 28. partes eius. p. eius partes. ut ne narres. pv. (ut narres. e) non ut enarres. quoad. Lambin. quod. opus est ta probante Halmio. scitu opus est. dictum est — non est ser. dictum sit — non sit. quod in proximo. pve. quo de in pr. ser. || 21, 29. eam rem. Lambin. eandem rem. || 30. accidit. ge (accedit. pv) acciderit. cum ab adv. pvg. cum aut ab adv. aut ab eis. pvtar. aut cum ab iis. quae dicenda erunt. vkg. quae illius erunt. || 22, 31. Clytaemestra. Clytemestra. pt. Clytaemestra. v. || 32. quae partitio. pvgta. quae autem part. distributam. ex Victorin. Ern. distributarum. amplectimur in partitione. vg. ampl., in qua part. ne. vg. videndum est, ne. || 23, 33. cuius rei genus ser. cuius genus. diversam rem ser. diversam. quod arguamus. pve. quod arguimus. hoc modo incl. ut vitam filii. p. primum gnati vitam. || 24, 34. ex ephebis. p²ve. ex ephebis, Sosia. permixtam et confusam incl. omnes res. par. omnis res. confir-

mantur. pvg. argumentando confirmatur. ('arg. confirmantur.' ar.) *numerantur.* pvke. numeratur. || 35. *comis officiosus an infacetus.* pvkg. *comis officiosus.* *officiosus* incl. *patiens* incl. *et omnino quae a natura dantur, animo et corpori considerantur, et haec in* ('et in haec' pv) *natura consideranda* incl. || 25. *apud quem.* pvg. *apud quos.* || 36. *aut corporis* incl. *in eodem genere.* pvge. *genere in eodem.* *geometricae.* pvketa. *geometriae. faciendi aut non faciendi.* pve. *faciendi non faciendive.* *aut — aut* incl. || 26, 37. *quaeretur.* pvta. *quaeritur.* || 38. *modus occasio.* pvkr. *occasio modus. facultas.* pvge. *facultates.* || 39. *tempus autem est.* pvetar. *tempus est autem. menstrui.* pvta. *mensurni.* rp², K. *quae aut.* pvg. *quae. aut incr.* vgn. *incr. numerum.* pvetaK. *numero. et cum maxime.* pvkta. *et quae cum maxime.* || 27, 40. *aut non faciendi* incl. *singulare [autem] incl.* || 41. *prudentiae [autem] incl.* utrumque auctore Ernesto. *imprudentiae [autem] incl.* *aliquid omnino* Linsmayer. *aliquid (aliquo. v.)* || 28. *et quod aequae magnum et quod simile erit ei negotio quo de agitur.* 2 Oxonienses, B. Lindemanni, Orelli. *et quod simile erit ei negotio, quo de agitur, et quod aequae magnum.* || 42. *contrarium dicitur.* pvgtta. *contr. esse dic. praepositione negationis.* pvkg. *per oppositionem neg. commode.* pvs. *commodius.* || 43. *pactio. vk. actio. res haec.* pv¹. ('res hae' s.) *res eae. argumentatio autem.* p. *autem arg.* || 29, 44. *non potest esse.* pvgr. *esse n. p.* || 45. *si neque.* pvsta. *sed neque. igitur* incl. || 46. *praeparatas. pvsta. paratas.* || 30, 47. *locus.* pvgtta. *locus in mari.* sr, K. *Hermocreonti.* pv. Hermaer. || *tribuamus. vtan. distrib.* || 48. '*Horatii factum — defleret, vel ut*' add. Pal. 1, Victorin. K. *incl. factum populus Romanus. pv. factum* quem p. R. *qui eum ob id.* pvs. *ob id. qui eum eo quod.* Baiter. *non nihil gessit.* Baiter. *nihil gessit.* || 49. *demonstratus.* p. *demonstratus est.* || 50. *sed inventam* ser. *inventam. distinguere oportet quod* ser. *distinguere. et incl. nobis statim* ser. *nobis et in. adiungeretur.* pvksu. *absolutio quoque argumentandi adiungeretur. et magna — difficultas* incl. || 31, 51. *illudne.* pvg. *illiusne. illud.* vg. *illius. quid si.* pvks. *si.* || 52. *utrumne tuam an illius conii.* Baiter. *adsensum est.* pg. *esset adsensum. videretur.* pvst. *videbatur.* || 53. *quod ille. v. quod sibi ille.* || 32. *ne intellegatur* Lambin. *non intellegat.* || 54. *elicienda.* pvs. *aut elicienda.* || 33, 55. *cum Epaminondas.* pvkgesa. *quod Epam. imperator accusatur* ser. (cf. Victorin. 100. ed. Or.) *imperator. quod ei. pvgsta. ei. tradiderit* ser. *tradidit. et cum paucos — vicit* incl. *defendet* ser. *defendat.* || 56. *quid si.* pv. *quod si. et a sapientia.* vgrn. *et sap. sapientia vestra* ser. *sapientia.* || 34, 57. *in usu. sq. usu.* || 58. *tribui.* pvkgu. *distribui.* || 59. *est Halm. sit. transierunt.* ps. *transierint. nec ulla in re. Linsmayer. nulla in re. mutatae sunt nec quicquam.* Linsmayer. *mutatae nec qu. quae signo — administrari* incl. Linsmayer. || 35, 60. *putant esse.* pvg. *esse dicunt.* || 61. *tributa.* pvg. *distributa. atque a Peripateticis* incl. Linsmayer. || 36, 62. *ut ostendemus et quaedam — approbatione* ser. *et quaedam — approbatione, ut ostendemus. igitur est.* pbtn. *est igitur.* || 63. *Romae ista caedes.* p. *ista caedes Romae.* || 64. *ut ostendemus, quaedam autem — approbatione.* ser. *quaedam autem — approbatione, ut ostendemus.* || 65. *est argumentatio, in qua quia perspicuam.* ser. *quae perspicuam. hic propositio* ser. *haec propositio.* pe, a ('prop. et ass.') *et assumptio et prop. tribuerunt.* psta. *distr.* || 67.

quinque — adferemus (§ 68) incl. approbatio. pstartn. propositionis approbatio. || 33, 68. hoc est — interpretemur incl. Schütz. || 69. quid magis. pta. quid enim m. quid magis Epam. p²tar,s ('et quid magis') cui rei magis Epam. salutis rei publicae fuit. p. salutis rei publicae profuit. || 39, 70. sequimini. pgsta. sequamini. infra unus ε indicativum servat. quin istum. Halm ex p. (qui om. 'in lege sequimini') quid dubitatis quin istum. ar,t ('qui dub.'). non oportet dubitare quin istum. quid causae est quin istum. E. iudicatis Halm ex vol. iudicetis. || 72. at metuere. r,vol. ac met. nunnumquam. vol. nonnumquam posse. || 40. complexione oportere supersederi. p. oportere complexione supersederi. hic satis — non indigere. incl. proponere et assumere dicunt. pr. dic. ass. et prop. conficiatur ex ratiocinatione. per. conficiatur. quod si fiat. per. om. volgo. quod illis displicet incl. || 73. salutis rei publicae fuit. p. sal. rei p. profuit. eodem facto E praeter K. eodem pacto. eorum in fide. p. in eor. fid. || 74. qua re — consecutione uti. incl. nam argumentatio. E praeter K. nam et arg. pta,K. || 75. cum igitur. pta. quando igitur. || 41. putent E praeter K. putet. pgsta ('putant' r),K. solum inventum. rll. solum. || 76. eadem partis ratione expolire. Linsmayer. eadem partitione expolire. vg. eadem ratione partitiones exp. tum utraque incl. id ut — factu sit incl. Schütz. factu sit periclitari. vsta. liceat ser. licet. v. || 77. oratoris. vkgs. oratorio. || 42, 78. inventionibus incl. Schütz. argumentationum incl. || 79. aliquid. vg. aliquod. complexio confici. vg. compl. ex iis conf. aut enumeratio. pv. aut si enim. aut simplex. v. aut si simpl. || 43, 80. id quod. pvg. quod. erit infirmabitur. p²gta. erit id infirm. aut si erit omnino. Linsmayer ex ε

('aut si omnino erit') aut erit omnino. si aliquis. pb. si quis. dicitur. pvgtae. dicitur. || 81. deinde factum — consuetudinem. aliena ab hoc loco videntur. existimare. pvgta. existimari. || 44, 82. demonstrabimus. C. demonstrabitur. indigebimus ser. indigemus. si iudicatum. vgta. sin iud. id quod ad iudicandum adferatur. pvgstar. id iudicatum, quod afferatur. ex contrario. pv. contr. et videndum est incl. oportet autem animadvertere incl. || 45. necessaria dicentur. pvgst¹tar. nec. inducentur. conversione del. Linsmayer. quid autem accuset ser. quid eum acc. sin. C. si. 84. dicimus. pvg. dicemus. si eorum. pvg^r. si horum. || 85. reprehendetur Ernesti ex Gu. 1. reprehenditur. infirmatur. pvrε. infirmetur. id est inductum. r, Schütz. id sitind. praeteritum est ser. pr. sit. || 46, 86. reprehenditur. E praeter K. reprehenditur. si quod. p. si id quod. || 88. eam partem incl. et adversarius. pv. si adv. hoc quoque. gsta. quoque hoc. || 48, 89. in conclusionem. vg. in conclusionem. instituitur. r, Ern. instituit. mala definitione. vstan. mala definitio. || 90. ad aliam. gs. ('aliam.' pv.) in aliam. || 49, 91. civis est. p²tarε. ('civis.' pv.) est civis. immensa. Baiter. immensae. || 92. ut si qui Or. pvg²se. ut si qui cum Or. ut si qui Ul. v. ut si qui cum Ul. inhonestatem. p, Schütz. inhonestam rem. || 50, 93. dicens. C. incl. K, om. O. || 94. adversarium. vkgta. adversum. aut ut Amphion. pv. ut Amph. item apud Pacuvium om. vol. incl. aut si rem. pve. aut si qui rem. || 95. efficit. Ernesti. efficiat. aut infirma. pvsta. aut si inf. matum est. pvgtm. maximum malum est. sunt delectationes. p. del. sunt. || 51, 96. modus erit. vgst. moduserat. ponitur. pvgse. ponebatur. dicitur. ta. dicatur. fateamur — demonstramus. ser. fateamur — demonstramus. deinceps — pone-

mus incl. Oudendorp. || 97. *putabit.* v²gs. (putavit. pv¹). *putarit. nam — dabuntur.* incl. *autem et hanc* incl. *partium.* Linsmayer. *partem. dicemus de concl.* vgsta. de concl. dic. || 52, 98. *hoc modo — coniungere.* (99) incl. *atque hic — argumentationum* incl. || 53. *odium aut ira aut gravis offensio.* Iul. Vict. 250, 21, non recte probante Linsmayero, cf. § 102, 103. *praeceptione.* vg. *praeceptis. atque negotiis.* p. ('aut quae neg.' vs). et quae negot. *sunt attributae.* pvgta. attr. sunt. || 101. *fuert eis.* pvgsta. fuerit dis immortalibus aut eis. *esse: dis immortalibus.* pvgse. *esse. senatui.* v. *senatu. aut ante ad omnis* incl. *aut ad superiores.* sl2vo2. an ad sup. *aut ad paris.* s¹l2vo2. an ad par. *aut ad inferiores.* l2vo2. an ad inf. || 102. *per vim manum opulentam* incl. *opulentam.* pvtar. *opulentiam. remotissima sit.* vs. ('remotissimae sit' p.) *remotissima sint.* || 54, 103. *agatur.* pv. *agitur. a feris.* vg. *a feris quoque. esse remotum.* ptarn. *rem. esse. potuerunt* C. *potuerint* E. || 104. *constat.* vsb. *constant.* || 105. *et indignatio quidem — sumetur* (§ 106.) incl. Schütz. || 55, 107. *proferuntur.* bl2. *proferentur. et indigna.* tan. b. *indignae. fortuna pristina, honore.* vg. *fortuna, pristino honore. similem in causam* (pvks. *similem casum.*) incl. || 109. *ut — adcommodes* incl. *ut equum.* pv. *ut si ad equum. commoveatur.* Linsmayer. *commoventur. v. commovetur.* || 56. *modo* incl. *quicquid acciderit* Linsmayer. *si quodquid.* p. *si quicquid.* vgtae. *quoniam satis.* pvgtab. *quoniam et satis.*

LIB. II.

1, 1. *Heracleoten.* ser. ex vstar ('eracleoten'). *ut excellentem — contineret* incl. *in se.* pvsn. *in sese. simulacrum velle se.* k (pv. om. 'se'). *se sim. velle.* || 2. *ilico.* kvs. *illico.*

antestiterunt. kv. *antesteterunt. hic* incl. *ut mutum — transferatur* incl. || 3. *simplici in genere.* An 'suo in genere' sive 'singulari in re'? || 2, 4. *necessarie.* C. ('necessariae' pv.) *necessario. eius quoque.* C. *quoque eius.* E. || 5. *adrogantia.* n. *in adrogantiam. in sua pictura ille.* p. *ille in sua pict.* || 7. *qui ante.* pv. *qui ante se. fuerunt.* sn. *fuerant. constat.* snl1. *constet.* || 3, 9. *cuiusque.* pvsn. *uniuscuiusque.* || 10. *consequamur.* pvks. *consequimur.* || 11. *et inventiones — iudicationes* incl. ('et constitutiones' om. r. 'et iudicationes' om. vstarn.) || 4, 13. *eadem ser. eosdem. in omnis incidere* ser. *incidere. aut ad accusationem vel recusationem* addidi. *qua re — dicemus* incl. *transferuntur.* pvsn. *transferentur.* || 14. *proficiscamur.* ps. *proficiscemur.* || 15. *constitutio et id est* incl. Ernest. *in coniecturali* incl. || 5, 17. *tribuitur.* pvktan. *distribuitur.* || 18. *faciendi.* pta. *faciendi aliquid. faciendi aut non faciendi* ante 'certa' incl. Schütz. *aliquid commodi* ('incomm.'). pv. *commodum aliquod.* || 19. *amplificatione* ser. *ex amplificatione.* pvk. *explicatione.* || 6, 21. *alio modo.* pvksn. *alius modi* (sic statim). || 22. *hoc intellectu.* vg. *hoc intellecto. qui quod.* vsnr. *qui id quod.* || 7, 23. *quod eo.* pvktan. *quod eius. hoc autem.* psta. *in hoc autem. tantam [tam idoneam]* ser. *tantam idoneam.* pv. *tantam aut tam id. dicentur.* pv. *dicetur. pertinent.* vs. *pertinebunt.* || 8, 25. *quo erit.* Orelli. *quo et erit.* C. *tamquam* ser. *quam. levissimae.* C. *lenissime. quietissimam ad partem* incl. *quoddam* O. *ex r, E. quiddam.* K. *ex pt. et animi.* pt. *et ad an.* || 26. *nullum esse.* s. *nullum fuisse. maius ser. magis. esse.* vs. *fuisse. sibi maius.* vs. *sibi magis. nequaquam.* s. *nequaquam fuerit. sit comparanda.* sn. *comparanda* ('comparandum' pvta). *dubitasse quidem eum* ser.

dub. quidem. pvsta. dub. quidem hunc. || 27. *quid rei* ser. quid ei. ta. quid eius. p^l. quid eius iuris. s. quid eius rei. r. quid eius iuris supra ser. 'rei.' vk. *quasi*. vs. quod si. || 9, 28. *imperitis* incl. *dederit*. pvksn. dedisse. || 29. *consanguineis quibus maioribus*. sn. mai. quib. cons. || 30. *adfectiones quidem perspicuum solent*. ser. adfectionis quid. persp. solet. p. adfectionis quid. ratio persp. solet. *ipsurum*. rll. ipsorum. *aliquam*. ll. aliquam rem. *consequatur*. pvta. consequantur. *facile*. vol. faciles. *cognitu est* ser. cognitu sunt. || 31. *vehementer*. vs^l. vehemens. *voluptate*. pvt. voluntate. || 10, 32. *res hae*. pvke. res eae. *adducitur*. pvta. adducetur. *ut in tali re a culpa* ser. ut in tali culpa. pves. ut a tali culpa. *peccaret*. v. ('peccare'. p.) peccarit. *si quem quid*. e. si quidem. p²vsr. si quem. || 33. *de facultate ei*. s. de fac. eius. vn. de fac. || 35. *et non communia* ser. et in comm. pv. et comm. *si nihil*. Ernesti. se nihil. *a faciendo*. vksn. faciendi. || 36. *perquam miserum facinus esse et indignum, cum*. Gruterus. perquam m. f. e. et i. demonstrabitur, ut cum. *aut* incl. *quamvis false*. pvsu. qu. facile. || 37. *dissimili generi* Schütz ex cod. Leidensi. dissimili in genere. *ac* incl. *de moribus quaerere se*. Baiter. (de moribus quaerere. ps.) de moribus quaeri. || 12, 39. *denique*. ps. deinde. || 41. *similes agi*. p²ven. similesque agi. *ex quaque*. pvsta. ex unaquaque. *magno opere considerandum est* incl. Ern. *titubatio, apparatus* ser. (titubatio avaritia. pvsta.) titubatio. || 42. *pars restat*. vstan. pars erat. *ex eis rebus* ser. ex eis. *aut intervallo*. pv. aut ex interv. || 13. *aliae susp.* pkn. ('et aliae susp.' vs.) aliquae. *et natura*. n. et ex nat. *credibilem*. p. credibilem aut incredibilem. || 43. *quaerere*. vsn. quaeri. *quod*. pvta. item quod. *in qua necesse*. vk. in qua num necesse. *ante rem quod*. pvs. ante rem erit quod. ('erit' incl. O.) *dein cenarit*. ksta. ('decenarit.' pv.) cenarit. *iam familiarem* ser. tam fam. *familiarem*. pks. familiarem comitatum. p²etar, k. fam. comitem. pal. 3 vol, 3 Oxx., O. (qui 'comitem' incl.) || 44. *utrum videatur*. ser. rursus utrum videatur. vg. horum pars ad consilium pertinet, utrum videatur. pktan. horum pars a. e. p. rursus vid. s. horum p. a. e. p. quaeritur enim utrum vid. *temere* incl. *in quo quaeritur* incl. *adiumenta*. pvken. si adium. *fuisse facultas*. ve. ('fuisse' om. p.) fac. fuisse. *non facile*. vsn. neque fac. *non est necessarium*. vetan. non nec. *eos qui — sed* incl. *sed modo*. pvkstan. sed ad ea quae praecepta sunt comparationis modo. ('ad — comparationis' incl. Ern.) *conferant*. s. conferent. || 14, 45. *intento ad inventionem* ser. ad intentionem. *animo*. Schütz. animus. *incident*. Schütz. incidet. esr. ('incidit.' pvtan.) *hoc cur modo*. pvu. cur hoc modo. *cur hoc ante factum non sit* incl. (om. e.) || 46. *contra* incl. Ern. *praeceptorum* incl. || 47. *ab ea, in qua est separatum ita ducta*. s²tar. ab ipsa ('ab' om. pv.) ita ducta, ut ab ea separatim. || 15, 48. *perorata causa*. pvksn. perorata et probata causa. || 49. *certioribus illis argumentis confirmato* ser. cert. ill. auditoribus arg. confirmatis. pvketanr, s (supra ser. 'auditoribus') cert. ill. arg. confirmatis. *et* incl. *aliqui*. pvta. aliquis. *omnia autem*. vsn. omnia enim. *omnia*. pvta. et omnia. *omnia — dignitatis* incl. *quae inventionem*. pvstanr. quae in inv. rerum et sententiarum. pvsta. verborum et sent. || 50. *natura eorum*. n. nat. ipsorum. || 16. *et* incl. Orelli. *causam maxime spectari*. ser. ('causa m. sp. causam.' pv.) maxime sp. caus. *diducuntur*. ven. deducuntur. (deducuntur. O.) || 51. *nunc — transeamus* incl. || 17, 52. *rem*.

pvstan. rem publicam. *hoc est pri-*
vata quadam incl. *hoc est populi*
maiestatem incl. *minuit*. pvks. mi-
 nuit is. *adferre*. vs. *adferri*. || 53.
et controversias incl. || 54. *et quae*.
 pvketa. et si quae. *ostendetur* incl.
 || 18, 55. *cum et faciat* scr. commutet
 faciat. pv. ut et fac. *defensoris deinde*.
 n. *defensoris*. l3. *deinde* incl. *simili-*
bus — rationibus incl. Schütz. || 56.
defensoris. s. *def. is. eorum — utemur*
 incl. || 19, 58. *quodam modo*. nr, ut
 E. ante O. *quonam modo. in accu-*
satione. pvta. *cum in acc. acc. autem*.
 vsta. *acc. autem* incl. *multum oportet*
et diu consistat. C,E. Fo: *multum*
et diu consistebat. demonstratum
esset. pvk. *dem. sit. adficere reum*.
 scr. *adficere eum. qua parricidae*
adficiuntur incl. *esset acceptum*. r. *sit*
acc. || 59. *adficere*. vta. *adfici. oportet*
— consequatur. C,E. Fo: *oportet*
— consequeretur. || 20, 61. *aliud*.
 ta, O. *quid aliud. agere*. pvs. *agi.*
haec constitutiones. p. *hae const.*
 || 21, 62. *venit*. pv. *veniret. heredes*.
 pvs. *heredes secundi. in ipsius*. pva.
 ipsius. || 63. *enim* ante ‘*pecuniae*’
 incl. || 64. *illo testamento*. pv. *illo*
tempore test. cedebat. vs. concedebat. et
de eo ipso esse controversiam. pvksa.
 de eo ipso. || 22, 65. *utilia visa* incl.
 || 66. *et nostris*. pv. et a nostris. *cari*
esse. veanr. *esse cari. reveremur*. k.
veneremur. vg. (‘*veneramur.*’ esa.)
veremur. || 67. *remota non sunt*. scr.
remotiora sunt. consuetudine. v.
 (consuetudinem. p. consuetudinum.
 p²ta.) consuetudinis. || 68. *quod ita*.
 pvks. *quod iam ita. aut maiore*.
 pvsnr. *aut ex maiore. exponimus*.
 pesanr. *exposuimus*. || 23, 69. *huius-*
cemodi. p, O. *huiusmodi. in praesentiam*.
 pve. *in praesentia. consilium*.
 pva. *concilium*. || 70. *nec pie*. v²es.
 (ne pie. pv⁴.) *neque pie. et oportebit*
 incl. || 24, 72. *circumsederetur*. pvker.
circumsid. et arma. p. *arma*. || 73.
coniecturalis incl. *altera coniecturalis*

incl. *ad hanc pactionem*. s. *ad hanc*
conditionem. || 74. *et ex suis* scr. *ex*
suis. tractare. vo1. *tractari. de quo*.
 pvn. *quo de*. || 25, 75. *arguetur* scr.
arguitur. laudabitur. p²eanr. *lauda-*
tur. demonstrabitur. p²ean. *demon-*
stratur. || 76. *honesti — cognoscetur*
 incl. *dicere*. pvs. *deinceps dicere*. ||
 26, 77. *hi erunt*. Klotz. *inerunt*.
 C,E. *et facti — turpitudinem* incl.
cum indignatione. pv. *cum ind. pro-*
ferre. || 78. *recipit*. pv. *recepit*. || 27,
 80. *tum leges — vindicari* incl. *habere*.
 pva. *haberi*. || 81. *postea* incl. *dice-*
mus incl. Lambin. *si hoc*. pvn. *hoc*
si. accuset. a. *accusat*. || 82. *demon-*
strabit scr. *demonstrabitur. illa*
damnata. *mentio Horatiae ab hoc*
loco aliena videtur, et masculinum
genus septies restituendum. com-
pararetur. pvse. *comparabatur. con-*
venerit. p²vo2. *conveniret*. || 28, 83.
demonstrando se. pv². *demonstr. se*
reum. quam sit illius. sv². (‘*qui sit*
illius.’ pv.) *quam sit ille. promeri-*
tum scr. *promeritus*. (‘*promeritis.*’
 s.) *ab quo*. pvan. *a quo*. || 86. *cum sui*
conquestione scr. *sui conquestione*.
 p²a²nr. (‘*sui conquestionem.*’ pv.)
sui conquestio. aut scelere. vs. *aut*
ex se. pertinere. pvn. (‘*pertinet.*’ sa.)
pertinere. *aut aliquam*. pn1vo2.
aut ad al. vindicata. pvs. *fuert*
vind. || 87. *aut ex coniecturali aut ex*
sine. vs. Fo: *aut ex coniectura aut*
ex definitione, cf. II, 99. || 88. *sed —*
accuset ipse incl. *accuset ipse*. v.
ipse acc. sicut hunc (‘*sic hunc.*’ pv.)
 incl. || 89. *quid potuerit*. pvan. *quod*
non pot. implicata. vs12. *impl. de-*
monstrabitur. quid debuerit. pvan.
quod non deb. ex honestatis. l2. *ex*
honestate. de utroque — dicetur incl.
ab se scr. *ab reo*. || 90. *alterius*. vs. *in*
alt. || 30, 91. *de quibus*. pvsar. *de qu.*
post. qui in superioribus. p²e. *qui sup.*
in alio incl. *sit aut* incl. *porcum* (ut
 statim). pva. *porcum*. || 92. *particeps*
tu. va. *tu part. necne* incl. (om. p.). ||

94. *utilitatis*. pvean. util. partibus. *agetur*. pvs. agitur. || 31, 96. *inferatur*. II. inferetur. *demonstratur*. pv. demonstrabitur. *Eurotas* incl. || 32, 99. *id est ostendere dissimile* incl. *levius facilius* incl. *nisi fecisset*. pvan. ni sic fec. || 100. *hoc in loco* incl. *permagnam*. pvs. permagnum. || 33, 103. *nunc — intendemus* incl. || 34, 104. *ut pro*. vs¹. ut si pro. *dicens* ser. dicere. pvsan. dixeris. *ducere*. pvsar. deducere. || 105. *aut in consilio* incl. aut in cons. pvean. et in cons. || 35, 107. *consanguineum magnis et principibus viris* ser. ex Victorin. 155, 21. *consanguineum*. *demonstrabit* incl. Orelli. *dignitatem*. pvesanr. et dign. *demonstrabit* incl. Orelli. || 36, 109. *et quod*. pv. et quale. || 37, 110. *quoque* incl. *adcommodatur*. e. accomodetur. || 111. *qui tamen*. ersl2vo2. qui tunc. *et infirmationibus*. s²r, O. et confirmationibus. [et infirmationibus] et confirm. K. *incidat*. s. incidet. *in praemii petitione*. vs. in haec. || 38, 112. *falsa quadam*. pvsr. falsa, quanam. || 39, 113. *quaeretur* incl. *pervolgetur*. Madvig. *pervagetur*. || 115. *pecuniarium*. es. pecuniarum. || 40, 116. *solent*. pvtan. soleant. || 117. *existimare*. v. existimari. || 118. *probet*. pv. prohibet. || 41, 119. *alia in re lege*. pvkn. alia in lege. || 121. *hoc modo*. pv. si hoc modo ('hoc modo si.' ta.). *demonstrare* ser. demonstrandum. || 122. *accommodabitur*. Ernesti. *accommodatur*. *mihī dicet heres*. pkta. mihī ille secundus heres ('mihī † dicebat secundus heres.' O.). An: mihī Decius heres? *eorum qui sententiam inducunt* incl. *aliud*. s,r (mg.) illud. pvnr. alterum. || 124. *qua re — doceatur* incl. || 43, 125. *in testis loco* ser. ('in tentis loco.' pv. 'intendentis loco.' s.) *intemptantis loco*. e, E. *productum* [hoc est] *interrogando* ser. producendum hoc est interrogandum. pvktan. producendo hoc est inter-

rogando. || 44, 129. *adferre*. pvtā. proferre. || 130. *partitionem oportebit* ser. partitionem. || 45, 132. *item quaerere ab iudicibus* incl. || 133. *rei* incl. *eius causae*. sr, Schütz. (eius rei causa. pvtā.) causa om. *postea* incl. fo: 'atqui' excidit. *atqui* ser. atque. *iudicio maximo*. pvks. iud. maxime. *rogationes* ser. actiones. pvtan. captiones. Schütz. *eius rationem* ser. eius rei. C. eius. OK. || 46, 136. *accusator*. pves. acc. quippiam (OK. incl.). *derogat*. pve. deroget. || 137. *defendet*. e. defendit. *eis* ex ser. his. pvtā. de his (iis. Lamb.). *aut aliis — coarguetur* incl. (om. vol.) || 47, 138. *ab lege*. ptar. ab legibus. || 140. *fecisset*. eta. fecissem. *tammene*. ta. tumne. *accusarent*. pvtā. accusaretis. *atqui lex*. vn. atqui hoc lex. *non omnia ergo*. vs. non ergo omnia. || 48, 143. *quamvis leviter probabili* incl. *eius* incl. *ceteris — praeterea autem* incl. *praeterea autem*. pvs. praeterea. || 49, 145. *sed ea*. pvtā. ea. *adficiatur* incl. Schütz coll. Victorin. 167, 19. || 146. *faciendum est* ser. faciendum sit. || 147. *legi*. pvktan. legis. *scriptum ipsum*. pvk. ser. ipsam. || 50, 148. *furiosus escit*. Dirksen. fur. est. C, E. ante O. || 149. *quod effugiendi — fuit* incl. *inditae*. vksn. ('indi..tae.' p. sic.) *inductae*. *eius modi*. vestar. huius modi. || 150. *quaeritur*. sl1vo2. *quacurratur*. *de quo constat* ser. de quo constat. *de qua constat*. sl3vo2. de qua constat. || 151. *diversum*. pvs. ab eo cui conferatur *diversum*. *adferetur — adferetur*. pvtan. adfertur. *ostendetur — oportere* incl. || 152. Post *considerare* in paucis et malis eodd. leguntur haec: 'periclitari omnia iura, si similitudines accipiantur, nihil esse paene, quod non alteri simile esse videantur.' quae incl. Ern. *rem tamen*. ptan. rem tantum. || 51, 153. *requiras*: 'duo quidam, quorum alterius — esset, cum —

navigarent.' || 154. *in navi* incl. | menda. k.) obtinenda. *facile* id.
 ('ignave' coniecit K.) || 156. *in* | pvkestan. *facile* fieri id. *con-*
quoque ser. in hoc quoque. || 157. | *fieri*. g, Halm (ex 'conferri.' pvs.).
quod genus est virtus scientia veritas, | compleri. || 57, 170. *corpus* — *ne-*
est aliud. ve. *quod genus v. sc. v.* | *cesse et* incl. || 172. *atque honestatis.*
est. est aliud autem. *quoddam.* s. | pta. aut quid hon. *pariter.* es²n,
quiddam. || 158. *autem* post 'quae' | Ern. ('partim.' ps'. 'partem.' ta.)
incl. petendarum. pvktar. appeten- | praeter haec. *necessitatis* incl. O.
darum. || 54, 162. *ante* incl. Baiter. | *ut* incl. Ern. *omnis mortalis* ser. ho-
aut si quid — *videmus* incl. Schütz. | mines mortales. || 173. *nam pertine-*
|| 163. *cogitatio.* pves. *agitatio.* || 164. | bit incl. || 58, 175. *modo illud.* pstan.
alicuius innocentis ser. al. *invectio-* | in commoditatis vero ratione modo
nis. || 55, 167. *petendas* put. *amicitias.* | illud (in — ratione incl. O.). *ela-*
pv. *petendam* put. *amicitiam.* *ami-* | *boremus* ser. *laboremus.* || 59, 177.
icitias esse expetendas. p. *amicitiam* | *valere.* pvtan. *valet valere* (valet
esse expetendam. || 56, 169. *adqui-* | incl. OK.).
renda. p. (adtenenda. vtan. adi-

CORNIFICII RHETORICORUM
AD C. HERENNIUM

LIBER I.

Etsi negotiis familiaribus impediti vix satis otium studio suppeditare possumus, et id ipsum, quod datur otii, libentius in philosophia consumere consuevimus, tamen tua nos, C. Herenni, voluntas commovit, ut de ratione dicendi conscriberemus, ne aut tua causa noluisse aut fugisse laborem nos putares; et eo studiosius hoc negotium suscepimus, quod te non sine causa velle cognoscere rhetoricam intellegebamus: non enim in se parum fructus habet copia dicendi et commoditas orationis, si recta intelligentia et definita animi moderatione gubernetur. quas ob res illa, quae Graeci scriptores inanis adrogantiae causa sibi adsumpserunt, reliquimus: nam illi, ne parum multa scisse viderentur, ea conquisiverunt, quae nihil attinebant, ut ars difficilior cognitu putaretur; nos ea, quae videbantur ad rationem dicendi pertinere, sumpsimus. non enim spe quaestus aut gloria commoti venimus ad scribendum, quem ad modum ceteri, sed ut industria nostra tuae morem geramus voluntati. nunc, ne nimium longa sumatur oratio, de re dicere incipiemus, si te unum illud monuerimus, artem sine adsiduitate dicendi non multum iuvare: ut intellegas hanc rationem praeceptionis ad exercitationem adcommodari oportere.

Oratoris officium est, de eis rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus ac legibus constitutae sunt, cum adsensione auditorum, quoad eius fieri poterit. tria sunt genera causarum, quae recipere debet orator: demonstrativum, deliberativum, iudiciale. demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem aut vituperationem; deliberativum est, [quod est in consultatione] quod habet in se suasionem et dissuasionem; iudiciale est, [quod positum est in controversia] quod

habet accusationem aut petitionem cum defensione. nunc quas res oratorem habere oporteat, docebimus, deinde quo modo has causas tractari conveniat, ostendemus. ³ oportet igitur esse in oratore inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronuntiationem. inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae causam probabilem reddant; dispositio est ordo et distributio rerum, quae demonstrat, quo quidque loco sit conlocandum; elocutio est idoneorum verborum [et sententiarum] ad inventionem adcommodatio; memoria est firma animi rerum et verborum et dispositionis perceptio; pronuntiatio est vocis, voltus, gestus moderatio cum venustate. haec omnia tribus rebus adsequi poterimus: arte, imitatione, exercitatione. ars est praeceptio, quae dat certam viam rationemque dicendi; imitatio est, qua impellimur cum diligenti ratione ut aliquorum similes in dicendo velimus esse; exercitatio est adsiduus usus consuetudoque dicendi.

Quoniam demonstratum est, quas causas oratorem recipere, quas res habere conveniret, nunc, quem ad modum ad orationem possint officia oratoris adcommodari, dicendum videtur. ³ inventio in sex partis consumitur: ⁴ exordium, narrationem, divisionem, confirmationem, confutationem, conclusionem. exordium est principium orationis, per quod animus auditoris constituitur ad audiendum; narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio; divisio est, per quam aperimus, quid conveniat, quid in controversia sit, et per quam exponimus, quibus de rebus simus dicturi; confirmatio est nostrorum argumentorum expositio cum adseveratione; confutatio est contrariorum locorum dissolutio; conclusio est artificiosus terminus orationis.

Nunc, quoniam una cum oratoris officiis, quo res cognitu facilior esset, producti sumus, ut de orationis partibus loqueremur et eas ad inventionis rationem adcommodarem, de exordio primum dicendum videtur.

⁵ Causa posita, quo commodius exordiri possimus, genus causae est considerandum. genera causarum sunt quattuor: honestum, turpe, dubium, humile. honestum causae genus putatur, cum aut id defendimus, quod ab

omnibus defendendum videtur, aut id oppugnamus, quod ab omnibus videtur oppugnari debere, ut pro viro forti, contra parricidam; turpe genus intellegitur, cum aut honesta res oppugnatur aut defenditur turpis; dubium genus est, cum habet in se causa et honestatis et turpitudinis partem; humile genus est, cum contempta res adfertur. cum haec ita sint, conveniet exordiorum rationem ad causae genus adcommodari. ⁴₆

Exordiorum duo sunt genera: principium, quod Graece *προοίμιον* appellatur; insinuatio, quae *ἔφοδος* nominatur. principium est, cum statim animum auditoris nobis idoneum reddimus ad audiendum. id ita sumitur, ut attentos, ut docilis, ut benevolos auditores habere possimus. si genus causae dubium habebimus, a benevolentia principium constituemus, ne quid illa turpitudinis pars nobis obesse possit; sin humile genus erit causae, faciemus attentos; sin turpe causae genus erit, insinuatione utendum est, de qua posterius dicemus, nisi quid nacti erimus, qua re adversarios criminando benevolentiam capere possimus. si honestum causae genus erit, licebit recte vel uti vel non uti principio: si uti volumus, aut id oportebit ostendere, qua re causa sit honesta, aut breviter, quibus de rebus simus dicturi, exponere; sin principio uti nolemus, ab lege, ab scriptura, ab aliquo nostrae causae adiumento principium capere oportebit.

Quoniam igitur docilem, attentum, benevolum auditorem habere volumus, quo modo quidque confici possit, aperiemus: docilis auditores habere poterimus, si summam causae breviter exponemus et si attentos eos faciemus; nam docilis est, qui attente volt audire. attentos habebimus, si pollicebimur, nos de rebus magnis, novis, inusitatis verba facturos, aut de eis rebus, quae ad rem publicam pertineant, aut ad eos ipsos, qui audient, aut ad deorum immortalium religionem; et si rogabimus, ut attente audiant; et si numero exponemus res, quibus de rebus dicturi sumus. benevolos auditores facere quattuor s modis possumus: ab nostra, ab adversariorum nostrorum, ab auditorum persona, ab rebus ipsis. ab nostra per- 5 sona benevolentiam contrahemus, si nostrum officium sine adrogantia laudabimus, atque in rem publicam qua-

les fuerimus aut in parentes aut in amicos aut in eos ipsos, qui audient, aliquid referemus, dum haec omnia ad eam ipsam rem, qua de agitur, sint adcommodata. item si nostra incommoda proferemus: inopiam, solitudinem, calamitatem; et si orabimus, ut nobis sint auxilio; et simul ostendemus, nos in aliis spem noluisse habere. ab adversariorum persona benevolentia captabitur, si eos in odium, in invidiam, in contemptionem adducemus. in odium rapiemus, si quod eorum spurce, superbe, perfidiose, crudeliter, confidenter, malitiose, flagitiose factum proferemus; in invidiam trahemus, si vim, si potentiam, factionem, divitias, eloquentiam, nobilitatem, clientelas, hospitium, sodalitatem, adfinitates adversariorum proferemus, et his adiumentis magis quam veritate eos confidere aperiemus; in contemptionem adducemus, si inertiam, ignaviam, desidiam, luxuriam adversariorum proferemus. ab auditorum persona benevolentia conligetur, si res eorum fortiter, sapienter, mansuete, magnifice iudicatas proferemus et si, quae de eis existimatio, quae iudicii expectatio sit, aperiemus. ab rebus ipsis benevolum efficiemus auditorem, si nostram causam laudando tollemus, adversariorum per contemptionem deprimemus.

⁶ Deinceps de insinuatione aperiendum est. tria sunt ⁹ tempora, in quibus principio uti non possumus, quae diligenter sunt consideranda: aut cum turpem causam habemus, hoc est, cum ipsa res animum auditoris a nobis alienat; aut cum animus auditoris persuasus esse videtur ab eis, qui ante contra dixerunt; aut cum defessus est eos audiendo, qui ante dixerunt. si causa turpitudinem habebit, exordiri poterimus his rationibus: rem, non hominem spectari oportere; non placere nobis ipsis, quae facta dicantur ab adversariis, et esse indigna aut nefaria: deinde cum diu rem auxerimus, nihil simile a nobis factum ostendemus; aut aliquorum iudicium de simili causa aut de eadem [aut de minore aut de maiore] proferemus, deinde ad nostram causam pedetemptim accedemus et similitudinem conferemus; aut negabimus, nos de adversariis aut de aliqua re dicturos, et tamen ¹⁰ occulte dicemus interiectione verborum. si persuasus au-

ditor fuerit, id est, si oratio adversariorum fecerit fidem auditoribus: — neque enim non facile scire poterimus, quoniam non sumus nescii, quibus rebus fides fieri soleat — ergo si fidem factam putabimus, his rebus nos insinuabimus ad causam: de eo, quod adversarii firmissimum sibi adiumentum putaverint, primum nos dicturos pollicebimur; ab adversarii dicto exordiemur, et ab eo maxime, quod ille nuperrime dixerit; dubitatione utemur, quid potissimum dicamus, aut cui loco primum respondeamus, cum adfirmatione; si defessi erunt audiendo, [ab] aliqua re, quae risum movere possit, [ab] apologo, fabula veri simili, imitatione, depravatione, inversione, abiectioe, suspitione, inrisione, stultitia, superlacione, conlectione, litterarum mutatione; praeterea exspectatione, similitudine, novitate, historia, versu, alicuius interpellatione aut adrisione; aliter ac parati fuerimus, nos esse dicturos; nos non eodem modo, ut ceteri soleant, verba facturos; quid alii soleant, quid nos facturi simus, breviter exponemus. inter insinuationem et principium hoc interest: principium huius modi debet esse, ut statim aperte rationibus, quibus perscripsimus, aut benevolum aut attentum aut docilem faciamus auditorem, at insinuatio eius modi debet esse, ut occulte per dissimulationem eadem illa omnia conficiamus, ut ad eandem commoditatem in dicendo pervenire possimus. verum hae res [utilitates] tametsi in tota oratione sunt comparandae, hoc est, ut auditores sese perpetuo nobis attentos, docilis, benevolos praebeant, tamen id per exordium causae maxime comparandum est.

Nunc, ne quando vitioso exordio utamur, quae vitia vitanda sint, docebo: exordienda causa servandum est, ut lenis sit sermo, ut usitata verborum consuetudo, ut non adparata oratio videatur esse. vitiosum exordium est, quod in pluris causas potest adcommadari, quod volgare dicitur; item vitiosum est, quo nihilo minus adversarius potest uti, quod commune appellatur; item illud, quo adversarius ex contrario poterit uti; item vitiosum est, quod [nimium apparatis verbis compositum aut] nimium longum est, et quod non ex ipsa causa natum videtur, ut proprie cohaereat cum narratione; et quod

neque benevolum neque docilem neque attentum facit
 8 auditorem. de exordio satis erit dictum: deinceps ad
 12 narrationem transeamus.

Narrationum tria genera sunt: unum est, cum exponimus rem gestam et unum quidque trahimus ad utilitatem nostram vincendi causa, quod pertinet ad eas causas, de quibus iudicium futurum est; alterum genus est narrationis, quod intercurrit non numquam fidei aut criminationis aut transitionis aut alicuius apparationis causa; tertium genus est id, quod a causa civili remotum est, in quo tamen exerceri convenit, quo commodius illas
 13 superiores narrationes in causis tractare possimus. eius narrationis duo genera sunt: unum, quod in negotiis, alterum, quod in personis positum est. id, quod in negotiorum expositione positum est, tris habet partis: fabulam, historiam, argumentum. fabula est, quae neque veras neque veri similis continet res, ut eae sunt, quae tragoediis traditae sunt; historia est gesta res, sed ab aetatis nostrae memoria remota; argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit, velut argumenta comoediarum. illud genus narrationis, quod in personis positum est, debet habere sermonis festivitatem, animorum dissimilitudinem, gravitatem, levitatem, spem, metum, suspitionem, desiderium, dissimulationem, misericordiam, rerum varietates, fortunae commutationem, insperatum incommodum, subitam laetitiam, iucundum exitum rerum. verum haec in exercendo transigentur: illud, quod ad veritatem pertinet, quo modo tractari conveniat, aperiemus.

9 Tris res convenit habere narrationem: ut brevis, ut
 14 dilucida, ut veri similis sit; quae quoniam fieri oportere scimus, quem ad modum faciamus, cognoscendum est. rem breviter narrare poterimus, si inde incipiemus narrare, unde necesse erit, et si non ab ultimo initio repetere volumus, et si summatim, non particulatim narrabimus, et si non ad extremum, sed usque eo, quo opus erit, persequemur, et si transitionibus nullis utemur, et si non deerrabimus ab eo, quod coeperimus exponere, et si exitus rerum ita ponemus, ut ante quoque quae facta sint, sciri possint, tametsi nos reticuerimus, quod genus: si dicam, me ex provincia redisse, profectum quoque in

provinciam intellegatur; et omnino non modo id, quod obest, sed etiam id, quod neque obest neque adiuvat, satius est praeterire; et ne his aut saepius idem dicamus, cavendum est; etiam ne id, quod semel diximus, deinceps dicamus, hoc modo:

Athenis Megaram vesperi advenit Simo:
 ubi advenit Megaram, insidias fecit virgini:
 insidias postquam fecit, vim in loco attulit.

rem dilucide narrabimus, si, ut quicquid primum ¹⁵ gestum erit, ita primum exponemus, et rerum ac temporum ordinem conservabimus, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur — hic erit considerandum, ne quid perturbate, ne quid nove dicamus, ne quam in aliam rem transeamus, ne ab ultimo repetamus, ne longe persequamur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereamus — et si sequemur ea, quae de brevitate praecepta sunt; nam quo brevior, eo dilucidior et cognitu facilior narratio fiet. veri similis narratio erit, si, ut mos, ut ¹⁶ opinio, ut natura postulat, dicemus; si spatia temporum, personarum dignitates, consiliorum rationes, locorum opportunitates constabunt; ne refelli possit aut temporis parum fuisse aut causam nullam aut locum idoneum non fuisse aut homines ipsos facere aut pati non potuisse. si vera res erit, nihilo minus haec omnia narrando conservanda sunt, nam saepe veritas, nisi haec servata sint, fidem non potest facere; sin erit ficta, eo magis erunt conservanda. de eis rebus caute confligendum est, quibus in rebus tabulae aut alicuius firma auctoritas videbitur interfuisse.

Adhuc quae dicta sunt, arbitror mihi constare cum ceteris artis scriptoribus, nisi quae de insinuationibus nova excogitavimus, quod eas soli praeter ceteros in tria tempora divisimus, ut plane certam viam et perspicuam rationem exordiorum haberemus. nunc, quod reliquum ¹⁰ est, quoniam de rerum inventionem disputandum est, in qua singulare consumitur oratoris officium, dabimus operam, ut nihilo minus industrie, quam rei utilitas postulabat, quaesisse videamur, si prius pauca de divisione causarum dixerimus.

Causarum divisio in duas partis distributa est: pri- ¹⁷

num re narrata debemus aperire, quid nobis conveniat cum adversariis, quid in controversia sit; si ea, quae utilia nobis erunt, convenient, hoc modo: 'interfectam esse ab Oreste matrem convenit mihi cum adversariis; iurene fecerit et licueritne facere, id est in controversia.' item e contrario: 'Agamemnonem esse a Clytaemestra occisum confitentur; cum id ita sit, me ulcisci parentem negant oportuisse.' deinde, cum hoc fecerimus, distributione uti debemus. ea dividitur in duas partis: enumerationem et expositionem. enumeratione utemur, cum dicemus numero, quot de rebus dicturi sumus; eam plus quam trium partium numero non oportet esse, nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus, et suspicionem adfert auditori meditationis et artificii, quae res fidem abrogat orationi. expositio est, cum res, quibus de rebus dicturi sumus, exponimus breviter et absolute.

- 18 Nunc ad confirmationem et confutationem transeamus. tota spes vincendi ratioque persuadendi posita est in confirmatione et in confutatione. nam cum adiumenta nostra exposuerimus contrariaque dissolverimus, absolute
- 11 nimirum munus oratorium confecerimus. utrumque igitur facere poterimus, si constitutionem causae cognoverimus. causarum constitutiones alii quattuor fecerunt: noster doctor tris putavit esse, non ut de illorum quicquam detraheret inventionem, sed ut ostenderet, id, quod oportuisset simpliciter ac singulari modo docere, illos distribuisse dupliciter et bipertito. constitutio est prima deprecatio defensoris cum accusatoris insimulatione coniuncta. constitutiones itaque, ut ante diximus, tres sunt: coniecturalis, legitima, iuridicialis. coniecturalis est, cum de facto controversia est, hoc modo: Ajax in silva, postquam rescit, quae fecisset per insaniam, gladio incubuit. Ulixes intervenit, occisum conspicitur, corpore telum cruentum educit. Teucer intervenit, fratrem occisum, inimicum fratris cum gladio cruento videt, capitis arcessit. hic coniectura verum quaeritur; [de facto erit controversia,] ex eo constitutio causae coniecturalis nominatur.
- 19 legitima est constitutio, cum ex scripto aliquid controversiae nascitur. ea dividitur in partis sex: scriptum et

sententiam, contrarias leges, ambiguum, definitionem, translationem, ratiocinationem. ex scripto et sententia controversia nascitur, cum videtur scriptoris voluntas cum scripto ipso dissentire, hoc modo: si lex sit, quae iubeat eos, qui propter tempestatem navem reliquerint, omnia perdere, eorum navem ceteraque esse, si navis conservata sit, qui remanserint in navi: magnitudine tempestatis omnes perterriti navem reliquerunt, in scapham conscenderunt praeter unum aegrotum, is propter morbum exire et fugere non potuit. casu et fortuito navis in portum incolumis delata est: ille aegrotus possedit navem, petit, cuius fuerat. [haec constitutio legitima est ex scripto et sententia.] ex contrariis legibus controversia constat, ²⁰ cum alia lex iubet aut permittit, alia vetat quidpiam fieri hoc modo: lex vetat eum, qui de pecuniis repetundis damnatus sit, in contione orationem habere; altera lex iubet augurem, in demortui locum qui petat, in contione nominare: augur quidam damnatus de pecuniis repetundis in demortui locum nominavit: petitur ab eo multa. [constitutio legitima ex contrariis legibus]. ex ambi- ¹² guo controversia nascitur, cum res unam in sententiam scripta duas aut pluris sententias significat hoc modo: paterfamilias cum filium heredem faceret, testamento vasa argentea uxori legavit: [Tullius] ‘heres meus [Terentiae] uxori meae XXX pondo vasorum argenteorum dato, quae volet.’ post mortem eius vasa pretiosa et caelata magnifice petit: filius se, quae ipse velit, XXX pondo ei debere dicit. [constitutio est legitima ex ambiguo.] ex definitione causa constat, cum in controversia est, ²¹ quo nomine factum appelletur. ea est huius modi: cum L. Saturninus legem frumentariam de semissibus et trientibus laturus esset, Q. Caepio, qui per id temporis quaestor urbanus erat, docuit senatum, aerarium pati non posse largitionem tantam. senatus decrevit, si eam legem ad populum ferat, adversus rem publicam videri ea facere: Saturninus ferre coepit, conlegae intercedere; ille nihilominus sitellam detulit. Caepio, ut illum [contra S. C.] intercedentibus conlegis adversus rem publicam vidit facere, cum viris bonis impetum facit, pontis disturbat, cistas deicit, impedimento est, quo setius feratur:

arcessitur Caepio maiestatis. [constitutio legitima ex definitione.] vocabulum enim definitur ipsum, cum quaeritur, quid imminuerit maiestatem. ex translatione controversia nascitur, cum aut tempus differendum aut accusatorem mutandum aut iudices mutandos reus dicit. hac parte constitutionis Graeci in iudiciis, nos in iure [civili] plerumque utimur [in hac parte nos iuris civilis scientia iuvabit], in iudiciis tamen nonnihil [utimur] hoc modo: si quis peculatus accusetur, quod vasa argentea publica de loco privato dicatur sustulisse, possit dicere, cum definitione sit usus, quid sit furtum, quid peculatus, secum furti agi, non peculatus oportere. haec partitio legitimae constitutionis his de causis raro venit in iudicium, quod in privata actione praetoriae exceptiones sunt, et causa cadit qui egit, nisi habuit actionem, et in publicis quaestionibus cavetur legibus, ut ante, si reo commodum sit, iudicium de accusatore fiat, utrum illi liceat accusare necne. ex ratiocinatione controversia constat, cum res sine propria lege venit in iudicium, quae tamen ab aliis legibus similitudine quadam occupatur. ea est huius modi: lex est: si furiosus existet, adgnatum gentiliumque in eo pecuniaque eius potestas esto. [et lex: qui parentem necasse iudicatus erit, ut is obvolutus et obligatus corio devehatur in profluentem.] et lex: paterfamilias uti super familia pecuniave sua legaverit, ita ius esto. et lex: si paterfamilias intestatus moritur, familia pecuniaque eius adgnatum gentiliumque esto. Malleolus iudicatus est matrem necasse: ei damnato statim folliculus lupinus in os et soleae lignae [in pedibus] inductae sunt, in carcerem ductus est. qui defendebant eum, tabulas in carcerem adferunt, testamentum ipso praesente conscribunt, testes recte adfuerunt, de illo supplicium sumitur; ei, qui heredes erant testamento, hereditatem adeunt: frater minor Malleoli, qui eum oppugnaverat in eius periculo, suam vocat hereditatem lege adgnationis. hic certa lex in rem nulla adfertur, et tamen multae adferuntur, e quibus ratiocinatio nascitur, qua re potuerit aut non potuerit iure testamentum facere. [constitutio legitima est ex ratiocinatione.] cuius modi partes essent legitimae constitutionis ostendimus: nunc de iuridiciali constitutione dicamus.

Iuridicialis constitutio est, cum factum convenit, sed iure an iniuria factum sit, quaeritur. eius constitutionis partes sunt duae, quarum una absoluta, altera adsumptiva nominatur. absoluta est, cum id ipsum, quod factum est, ut aliud nihil foris adsumatur, recte factum esse dicemus. ea est huius modi: mimus quidam nominatim Accium poetam compellavit in scena: cum eo Accius iniuriarum agit. hic nihil aliud defendit, nisi licere nominari eum, cuius nomine scripta dentur agenda. adsumptiva pars est, cum per se defensio infirma est, adsumpta extraria re comprobatur. adsumptivae partes sunt quattuor: concessio, remotio criminis, translatio criminis, comparatio. concessio est, cum reus postulat ignosci; ea dividitur in purgationem et deprecationem. purgatio est, cum consulto negat se reus fecisse; ea dividitur in fortunam, imprudentiam, necessitatem: fortunam, ut Caepio ad tribunos plebis de exercitus amissione; imprudentiam, ut ille, qui de eo servo, qui dominum occiderat, supplicium sumpsit, cui frater esset, antequam tabulas testamenti aperuit, cum is servus testamento manumissus esset; necessitudinem, ut ille, qui ad diem comceatus non venit, quod aquae interclusissent. deprecatio est, cum et peccasse se et consulto fecisse reus confitetur, et tamen postulat, ut sui misereantur. hoc in iudicio fere non potest usu venire, nisi, quando pro eo dicimus, cuius multa recte facta exstant, hoc modo [in loco communi per amplificationem] iniciamus: ‘quod si hoc fecisset, tamen ei pro pristinis beneficiis ignosci conveniret, verum nihil postulat ignosci.’ ergo in iudicium non venit, at in senatum [ad imperatorem] et in consilium talis causa potest venire. ex translatione criminis causa constat, cum fecisse nos non negamus, sed aliorum peccatis coactos fecisse dicimus ut Orestes, cum se defendit in matrem conferens crimen. ex remotione criminis causa constat, cum a nobis non crimen, sed culpam ipsam amovemus, et vel in hominem transferimus vel in rem quampiam conferimus. in hominem transfertur, ut si accusetur is, qui P. Sulpicium se fateatur occidisse, et id iussu consulum defendat, et eos dicat non modo imperasse, sed rationem quoque ostendisse,

14
2415
25

qua re id facere liceret. in rem confertur, ut si quis ex testamento quod facere iussus sit, ex plebiscito vetetur. ex comparatione causa constat, cum dicimus necesse fuisse alterutrum facere, et id, quod fecerimus, satius fuisse facere. ea causa huius modi est: C. Popilius, cum a Gallis obsideretur, neque effugere ullo modo posset, venit cum hostium ducibus in conlocutionem; ita discessit, ut, si impedimenta relinqueret, exercitum educeret: satius esse duxit, amittere impedimenta, quam exercitum; exercitum eduxit, impedimenta reliquit: accessitur maiestatis.

16 Quae constitutiones et quae constitutionum partes sint, videor ostendisse; nunc quo modo eas et qua via tractari conveniat, demonstrandum est, si prius aperuerimus, quid oporteat ab ambobus in causa destinari, quo ratio omnis totius orationis conferatur.

26 Constitutione igitur reperta statim quaerenda ratio est, quae causam facit et continet defensionem, hoc modo, ut docendi causa in hac potissimum causa consistamus: Orestes confitetur se occidisse matrem; nisi attulerit facti rationem, perverterit defensionem. ergo adfert eam, quae nisi intercederet, ne causa quidem esset: 'illa enim' inquit 'patrem meum occiderat.' ergo, ut ostendi, ratio ea est, quae continet defensionem, sine qua ne parva quidem dubitatio potest remorari damnationem. inventa ratione firmamentum quaerendum est, id est, quod continet accusationem, quod adfertur contra rationem defensionis, de qua ante dictum est. id constituetur hoc modo: cum usus fuerit Orestes ratione hoc pacto: 'iure occidi, illa enim patrem meum occiderat,' utetur accusator firmamento hoc pacto: 'at non abs te occidi neque indemnata poenas pendere oportuit.' ex ratione defensionis et ex firmamento accusationis iudicii quaestio nascatur oportet, quam nos iudicationem, Graeci *ζῆτιώμενον* appellant. ea constituetur ex coniunctione firmamenti et rationis [defensione] hoc modo: cum dicat Orestes se patris ulciscendi causa matrem occidisse, rectumne fuerit sine iudicio a filio Clytaemestram occidi. ergo hac ratione iudicationem reperire convenit; reperta iudicatione omnem rationem totius ora-

tionis eo conferre oportebit. in omnibus constitutionibus¹⁷
 et partibus constitutionum hac via iudicationes reperien-²⁷
 tur praeterquam in coniecturali constitutione: in ea nec
 ratio, qua re fecerit, quaeritur, fecisse enim negatur;
 nec firmamentum exquiritur, quoniam non subest ratio;
 qua re ex intentione et infitiatione iudicatio constituitur
 hoc modo: [intentio] ‘occidisti Aiacem.’ [infitiatio] ‘non
 occidi.’ [iudicatio] occideritne. ratio omnis utriusque
 orationis, ut ante dictum est, ad hanc iudicationem con-
 ferenda est; si plures erunt constitutiones aut partes con-
 stitutionum, iudicationes quoque plures erunt in una causa,
 sed omnes simili ratione reperientur.

Sedulo dedimus operam, ut breviter et dilucide, qui-
 bus de rebus adhuc dicendum fuit, diceremus: nunc,
 quoniam satis huius voluminis magnitudo crevit, commo-
 dius est in altero libro de ceteris rebus deinceps ex-
 ponere, ne qua propter multitudinem litterarum possit
 animum tuum defatigatio retardare. si quo tardius haec,
 quam studes, absolventur, cum rerum magnitudini, tum
 nostris quoque occupationibus adsignare debebis: verum-
 tamen maturabimus et, quod negotio diminutum fuerit, exae-
 quabimus industria, ut pro tuo in nos officio [in nostro in
 te studio] munus hoc adaequatissime tuae largiamur vo-
 luntati.

CORNIFICII RHETORICORUM AD C. HERENNIUM

LIBER II.

In primo libro, Herenni, breviter exposuimus, quas cau-¹
 sas recipere oratorem oporteret et in quibus [partibus] of-¹
 ficiis [artis] elaborare conveniret et ea officia qua ratione
 facillime consequi posset; verum, quod neque de omnibus
 rebus simul dici poterat et de maximis rebus primum
 scribendum fuit, quo cetera tibi faciliora cognitu videren-
 tur, ita nobis placitum est, ut ea, quae difficillima essent,
 potissimum scriberemus: causarum tria genera sunt:
 demonstrativum, deliberativum, iudiciale; multo difficil-
 limum est iudiciale, ergo id primum absolvemus hoc [et
 priore] libro; de oratoris officiiis quinque inventio et prima

et difficillima est: ea quoque nobis erit hoc libro prope-
modum absoluta; parvam partem eius in tertium volumen
transferemus.

2 Ubi de sex partibus orationis primum scribere in-
cepimus, [in primo libro] locuti sumus de exordio, nar-
ratione, divisione nec pluribus verbis, quam necesse
fuit, nec minus dilucide, quam te velle existimabamus,
deinde coniuncte de confirmatione et confutatione dicen-
dum fuit; qua re genera constitutionum et earum partis
aperuimus, ex quo simul ostendebatur, quo modo con-
stitutionem et partem constitutionis causa posita reperire
oporteret; deinde docuimus, iudicationem quem ad mo-
dum quaeri conveniret, [qua inventa curandum, ut omnis
ratio totius orationis ad eam conferatur;] postea ad-
monuimus esse causas [conpluris], in quas plures con-
stitutiones aut partes constitutionum adcommoarentur.

2 reliquum videbatur esse, ut ostenderemus, quae ratio
posset inventionis ad unam quamque constitutionem aut
partem constitutionis adcommoari, et [item] quas argu-
mentationes, quas Graeci ἐπιχειρήματα appellant, sequi,
qualis vitare oporteret; quorum utrumque pertinet ad con-
firmationem et ad confutationem; deinde ad extremum
[docuimus], cuius modi conclusionibus orationum uti oport-
teret. [qui locus erat proximus de sex partibus ora-
tionis.]

Primum ergo quaeremus, quem ad modum quamque
causam tractare conveniat, et nimirum eam, quae diffi-
cillima est, potissimum consideremus.

3 In causa coniecturali narratio accusatoris suspitiones
interiectas et dispersas habere debet, ut nihil actum,
nihil dictum, nusquam ventum aut abitum, nihil denique
factum sine causa putetur; defensoris narratio simplicem
et dilucidam expositionem debet habere cum attenuatione
suspitionis. huius constitutionis ratio in sex partis est
distributa: probabile, conlationem, signum, argumentum,
consecutionem, approbationem. horum unum quidque
quid valeat, aperiemus.

Probabile est, per quod probatur expedisce peccare
et ab simili turpitudine hominem numquam afuisse. id
dividitur in causam et in vitam.

Causa est ea, quae induxit ad maleficiū commodorum spe aut incommodorum vitatione, cum quaeritur, num quod commodum maleficio appetierit, num honorem, num pecuniam, num dominationem; num aliquam cupiditatem amoris aut huius modi libidinis voluerit explere aut num quod incommodum vitarit, inimicitias, infamiam, dolorem, supplicium. hic accusator in spe ³commodi cupiditatem ostendet adversarii, in vitatione ⁴incommodi formidinem augebit; defensor autem negabit fuisse causam, si poterit, aut eam vehementer extenuabit; deinde iniquum esse dicet omnis, ad quos aliquid emolumenti ex aliqua re pervenerit, in suspicionem maleficii devocari. [deinde] vita hominis ex ante factis spectabitur. primum considerabit accusator, num quando ⁵simile quid fecerit; si id non reperiet, quaeret, num quando venerit in similem suspicionem, et in eo debet esse occupatus, ut ad eam causam peccati, quam paulo ante exposuerit, vita hominis possit adcommodari, hoc modo: si dicet pecuniae causa fecisse, ostendet eum semper avarum fuisse, si honoris, ambitiosum; ita poterit animi vitium cum causa peccati conglutinare; si non poterit par animi vitium cum causa reperire, reperiat dispar: si non poterit avarum demonstrare, demonstrat corruptorem, perfidum, vel si quo modo poterit aliquo aut quam plurimis vitiis contaminare personam; deinde qui illud fecerit tam nequiter, eundem hoc tam perperam fecisse non esse mirandum. si vehementer castus et integer existimabitur adversarius, dicet facta, non famam spectare oportere; illum ante occultasse sua flagitia: se planum facturum, ab eo maleficium non abesse. defensor primum demonstrabit vitam integram, si poterit; id si non poterit, confugiet ad imprudentiam, stultitiam, adulescentiam, vim, persuasionem; quibus rebus vituperatio eorum, quae extra id crimen erunt, debeat adsignari. sin vehementer hominis turpitudine impediatur et infamia, prius dabit operam, ut falsos rumores dissipatos esse dicat de innocente, et utetur loco communi, rumoribus credi non oportere; sin nihil eorum fieri poterit, utatur extrema defensione: dicat non se de moribus eius apud censores, sed de criminibus adversariorum apud iudices dicere.

4 Conlatio est, cum accusator id, quod adversarium fe-
 6 cisse criminatur, alii nemini nisi reo bono fuisse demon-
 strat, aut alium neminem potuisse perficere, nisi adver-
 sarium, aut eum ipsum aliis rationibus aut non potuisse
 aut non aequè commode potuisse aut eum fugisse [illas]
 rationes commodiores propter cupiditatem. hoc loco de-
 fensorem demonstrare oportet aut aliis quoque bono fuisse
 aut alios quoque id, quod ipse insimuletur, facere potuisse.

7 Signum est, per quod ostenditur idonea perficiendi
 facultas esse quaesita. id dividitur in partis sex: locum,
 tempus, spatium, occasionem, spem perficiendi, spem
 celandi. locus quaeritur, celebris an desertus, semper
 desertus an tum, cum id factum sit, [in eo loco solitudo,]
 sacer an profanus, publicus an privatus fuerit; cuius
 modi loci attingant, num, quod est factum, perspectum,
 exauditum esse possit. horum quid reo, quid accusatori
 conveniat, perscribere non gravemur, nisi facile quivis
 causa posita posset iudicare; initia enim inventionis ab
 arte debent proficisci, cetera facile comparabit exerci-
 tatio. tempus ita quaeritur: quo anni, [qua hora,] noctu
 an interdiu, qua die qua noctis hora factum esse dicatur
 et cur eius modi temporibus. spatium ita considerabitur:
 satisne longum fuerit ad eam rem transigendam et scie-
 ritne, satis ad id perficiendum spatii futurum; nam parvi
 refert satis spatii fuisse ad id perficiendum, si id ante
 sciri et ratione provideri non potuit. occasio quaeritur
 idoneane fuerit ad rem adoriendam, an alia melior, quae
 aut praeterita sit aut non exspectata. spes perficiendi
 ecqua fuerit, spectabitur hoc modo: si, quae supra dicta
 sunt signa, concurrent, si praeterea altera parte vires,
 pecunia, consilium, scientia, apparatus videbitur fuisse,
 altera parte imbecillitas, inopia, stultitia, imprudentia,
 inapparatio demonstrabitur fuisse; qua re scire potuerit,
 utrum diffidendum an confidendum fuerit. spes celandi
 quae fuerit, quaeritur ex consciis, arbitris, adiutoribus,
 liberis aut servis [aut utrisque].

5 Argumentum est, per quod res coarguitur certioribus
 8 adiumentis et magis firma suspitione. id dividitur in
 tempora tria: praeteritum, instans, consequens. in prae-
 terito tempore oportet considerare, ubi fuerit, ubi visus

sit, quocum visus sit, num quid appararit, num quem convenerit, num quid dixerit, num quid habuerit de consciis, de adiutoribus [de adiumentis]; num quo in loco praeter consuetudinem fuerit aut alieno tempore. in instanti tempore quaeretur, num visus sit, cum faciebat, num qui strepitus, clamor, crepitus exauditus sit, aut denique num quid aliquo sensu perceptum sit aspectu, auditu, tactu, odore, gustatu; nam quivis horum sensus potest conflare suspicionem. in consequenti tempore spectabitur, num quid re transacta relictum sit, quod indicet aut factum esse maleficium, aut a quo factum sit. factum esse hoc modo: si tumore *praeditum* et livore decoloratum corpus est mortui, significat eum veneno necatum. a quo factum sit, hoc modo: si telum, si vestimentum, si quid eius modi relictum aut si vestigium repertum sit, si cruor in vestimentis, si in eo loco comprehensus aut visus transacto negotio, quo in loco res gesta dicitur.

Consecutio est, cum quaeritur, quae signa nocentis et innocentis consequi soleant. accusator dicet, si poterit, adversarium, cum ad eum ventum sit, erubuisse, expalluisse, titubasse, inconstanter locutum esse, cecidisse, pollicitum esse aliquid: quae signa conscientiae sint; si reus horum nihil fecerit, accusator dicet eum usque adeo praemeditatum fuisse, quid sibi esset usu venturum, ut confidentissime resisteret, responderet: quae signa confidentiae, non innocentiae sint. defensor, si pertimuerit, magnitudine periculi, non conscientia peccati se commotum esse dicet; si non pertimuerit, fretum innocentia negabit esse commotum.

Approbatio est, qua utimur ad extremum confirmata⁶ suspitione. ea habet locos proprios atque communis.⁹ proprii sunt, quibus, nisi accusator, nemo potest uti, et quibus nisi defensor, nemo potest uti. communes sunt, qui alia in causa ab reo, alia ab accusatore tractantur. in causa coniecturali proprius locus accusatoris est, cum dicit malorum misereri non oportere et cum auget peccati atrocitatem; defensoris proprius locus est, cum misericordiam captat et cum accusatorem calumniari criminatur. communes loci sunt cum accusatoris tum defensoris ab testibus contra testis, abs quaestionibus contra quae-

stiones, ab argumentis contra argumenta, ab rumoribus contra rumores.

Ab testibus dicemus secundum auctoritatem et vitam testium et constantiam testimoniorum; contra testis, *secundum* vitae turpitudinem, testimoniorum inconstantiam: si aut fieri non potuisse dicemus aut non factum esse, quod dicant, aut scire illos non potuisse aut cupide dicere et argumentari. haec et ad improbationem et ad ⁷interrogationem testium pertinebunt. a quaestionibus dicemus, cum demonstrabimus, maiores veri inveniendi ¹⁰causa tormentis et cruciatu voluisse quaeri et summo dolore homines cogi, ut quicquid sciant, dicant, et praeterea confirmatior haec erit disputatio, si quae dicta erunt, argumentando isdem viis, quibus omnis coniectura tractatur, trahemus ad veri similem suspicionem; idemque hoc in testimoniis facere oportebit. contra quaestiones hoc modo dicemus: primum maiores voluisse certis in rebus interponi quaestiones, cum, quae vere dicerentur, servari, quae falso in quaestione pronuntiarentur, refelli possent, hoc modo: quo in loco quid positum sit, et si quid videri aut aliquo sensu percipi possit; deinde dolori credi non oportere, quod alius alio recentior sit in dolore, quod ingeniosior ad eminiscendum, quod denique saepe scire aut suspicari possit, quid quaesitor velit audire, quod cum dixerit, intellegat sibi finem doloris futurum. haec disputatio comprobabitur, si refellemus, quae in quaestionibus erunt dicta, probabili argumentatione; idque partibus coniecturae, quas ante exposuimus, facere oportebit. ¹¹ab argumentis et signis et ceteris locis, quibus augetur suspitio, dicere hoc modo convenit: cum multa concurrant argumenta et signa, quae inter se consentiant, rem perspicuam, non suspitiosam videri oportere; item plus oportere signis et argumentis credi, quam testibus: haec enim eo modo exponi, quo modo re vera sint gesta; testis corrumpi posse vel pretio vel gratia vel metu vel simultate. contra argumenta et signa et ceteras suspensiones dicemus hoc modo: si demonstrabimus, nullam rem esse, quam non suspicionibus quivis possit criminari; deinde unam quamque suspensionem extenuabimus et dabimus operam, ut ostendamus nihilo magis in nos

eam, quam in alium quempiam convenire; indignum facinus esse, sine testibus coniecturam et suspicionem firmamenti satis habere. ab rumoribus dicemus, si negabimus temere famam nasci solere, quin subsit aliquid, et si dicemus causam non fuisse, qua re quispiam confingeret et eminisceretur, et praeterea, si ceteri falsi soleant esse, argumentabimur hunc esse verum. contra rumores dicemus primum, si docebimus multos esse falsos rumores et exemplis utemur, de quibus falsa fama fuerit, et aut inimicos nostros aut homines natura malevolos et maledicos confinxisse dicemus; et aliquam aut fictam fabulam in adversarios adferemus, quam dicamus omnibus in ore esse, aut verum rumorem proferemus, qui illis aliquid turpitudinis adferat, neque tamen ei rumori nos fidem habere dicemus, ideo quod quivis unus homo possit quamvis turpem de quolibet rumorem proferre et confictam fabulam dissipare. verumtamen si rumor vehementer probabilis esse videbitur, argumentando famae fidem poterimus abrogare.

Quod et difficillima tractatu est constitutio coniecturalis et in veris causis saepissime tractanda, eo diligentius omnis eius partis perscrutati sumus, ut ne parvula quidem titubatione aut offensatione impediremur, si ad hanc rationem praeceptionis assiduitatem exercitationis adcommodassemus.

Nunc ad legitimae constitutionis partis transeamus. cum voluntas scriptoris cum scripto dissidere videbitur, si a scripto dicemus, his locis utemur secundum narrationem: primum scriptoris conlaudatione, deinde scripti recitatione, deinde percontatione, scierintne adversarii id scriptum fuisse in lege aut testamento aut stipulatione aut quolibet scripto, quod ad eam rem pertinebit, deinde conlatione, quid scriptum sit, quid adversarii se fecisse dicant, quid iudicem sequi conveniat, utrum id, quod diligenter perscriptum sit, an id, quod acute sit excogitatum; deinde ea sententia, quae ab adversariis sit excogitata et scripto attributa, contemnetur et infirmabitur; deinde quaeretur, quid ei obfuerit, si id voluisset ascribere, aut num non potuerit perscribi; deinde a nobis sententia aperietur et causa proferetur, qua re id scriptor senserit,

quod scripserit, et demonstrabitur scriptum illud esse dilucide, breviter, commode, perfecte, cum ratione certa; deinde exempla proferentur, quae res, cum ab adversariis sententia et voluntas adferretur, ab scripto potius iudicatae sint; deinde ostendetur, quam periculosum sit ab scripto recedere. locus communis est contra eum, qui, cum fateatur se contra, quod legibus sanctum aut
 10 testamento perscriptum sit, fecisse, tamen facti quaerat
 14 defensionem. ab sententia sic dicemus: primum laudabimus scriptoris commoditatem atque brevitatem, quod tantum scripserit, quod necesse fuerit, illud, quod sine scripto intellegi potuerit, non necessario scribendum putarit; deinde dicemus calumniatoris esse officium verba et litteras sequi, negligere voluntatem; deinde id, quod scriptum sit, aut non posse fieri aut non lege, non more, non natura, non aequo et bono posse fieri, quae omnia scriptorem noluisse quam rectissime fieri nemo dicet; at ea, quae a nobis facta sint, iustissime facta; deinde contrariam sententiam aut nullam esse aut stultam aut iniustam aut non posse fieri aut non constare cum superioribus et inferioribus sententiis, aut cum iure communi aut cum aliis legibus communibus aut cum rebus iudicatis dissentire; deinde exemplorum a voluntate et contra scriptum iudicorum enumeratione utemur, deinde legum et stipulationum breviter exscriptarum, in quibus intellegantur scriptorum voluntates, expositione. locus communis contra eum, qui scriptum recitet et scriptoris voluntatem non interpretetur.

Cum duae leges inter se discrepant, videndum est primum, num qua obrogatio aut derogatio sit, deinde, utrum leges ita dissentiant, ut altera iubeat, altera vetet, an ita, ut altera cogat, altera permittat; infirma enim erit eius defensio, qui negabit se fecisse, quod cogeretur, cum altera lex permetteret: plus enim valet sanctio permissione. item illa defensio tenuis est, cum ostenditur id factum esse, quod ea lex sanciat, cui legi obrogatum vel derogatum sit; id, quod posteriore lege sanctum sit, esse neglectum. cum haec erunt considerata, statim nostrae legis expositione, recitatione, conlaudatione utemur, deinde contrariae legis enodabimus voluntatem et

eam trahemus ad nostrae causae commodum; deinde de iuridiciali absoluta sumemus rationem iuris et quaeremus partes iuris cum utra faciant; de qua [parte iuris] posterius disseremus.

Si ambiguum esse scriptum putabitur, quod in duas ¹¹ ant pluris sententias trahi possit, hoc modo tractandum ¹⁶ est: primum sitne ambiguum, quaerendum est, deinde quo modo scriptum esset, si id, quod adversarii interpretentur, scriptor fieri voluisset, ostendendum est; deinde id, quod nos interpretemur, et fieri posse et honeste, recte, lege, more, natura, bono et aequo fieri posse; quod adversarii interpretentur, e contrario; nec esse ambiguum scriptum, cum intellegatur, utra sententia vera sit. sunt, qui arbitrentur, ad hanc causam tractandam vehementer pertinere cognitionem amphibolarum eam, quae ab dialecticis proferatur; nos vero arbitramur, non modo nullo adiumento esse, sed potius maximo impedimento: omnis enim illi amphibolias aucupantur, eas etiam, quarum ex altera parte sententiam nullam possunt interpretari; itaque et alieni sermonis molesti interpellatores et scripti cum odiosi tum obscuri interpretes sunt, et dum caute et expedite loqui volunt, infantissimi reperiuntur: ita dum metuunt in dicendo, ne quid ambiguum dicant, nomen suum pronuntiare non possunt. verum horum puerilis opiniones rectissimis rationibus, cum voles, refellemus; in praesentiarum hoc intercedere non alienum fuit, ut huius infantiae garrulam disciplinam contemneremus.

Cum definitione utemur, primum adferemus brevem ¹² vocabuli definitionem hoc modo: ‘maiestatem is minuit, ¹⁷ qui ea tollit, ex quibus rebus civitatis amplitudo constat: quae sunt ea, Q. Caepio? suffragia, magistratus. nempe igitur tu et populum suffragio et magistratum consilio privasti, cum pontis disturbasti.’ item ex contrario: ‘maiestatem is minuit, qui amplitudinem civitatis detrimento adficit: ego non adfeci, sed prohibui detrimento: aerarium enim conservavi, libidini malorum restiti, maiestatem omnem interire non passus sum.’ primum igitur vocabuli sententia breviter et ad utilitatem causae adcommodate describetur; deinde factum nostrum cum verbi

descriptione coniungatur; deinde contrariae descriptionis ratio refelletur, si aut falsa erit aut inutilis aut turpis aut iniuriosa; id quod ex iuris partibus sumetur de iuridiciali absoluta, de qua iam loquemur.

- 18 Quaeritur in translationibus, [primum] num aliquis eius rei actionem, petitionem aut persecutionem habeat, num alio tempore, num alia lege, num alio quaerente: haec legibus et moribus, aequo et bono reperientur, de quibus dicetur in iuridiciali absoluta.

In causa ratiocinali primum quaeretur, ecquid de rebus [maioribus aut minoribus aut] similibus similiter scriptum aut iudicatum sit; deinde utrum eae res similes sint ei rei, qua de agitur, an dissimiles; deinde utrum consulto de ea re scriptum non sit, quod noluerit cavere, an quod satis cautum putarit propter ceterorum scriptorum similitudinem. de partibus legitimae constitutionis satis dictum est; nunc ad iuridicialem revertamur.

- 13 Absoluta iuridiciali constitutione utemur, cum ipsam
19 rem, quam nos fecisse confitemur, iure factam dicemus sine ulla adsumptione extrariae defensionis. in ea convenit quaeri, iurene sit factum. de eo causa posita dicere poterimus, si ex quibus partibus ius constet, cognoverimus. constat igitur ex his partibus: natura, lege, consuetudine, iudicato, aequo et bono, pacto. natura ius est, quod cognationis aut pietatis causa observatur, quo iure parentes a liberis et a parentibus liberi coluntur. lege ius est id, quod populi iussu sanctum est, quod genus: ut in ius eas, cum voceris. consuetudine ius est id, quod sine lege aequae ac si legitimum sit, usitatum est, quod genus: id, quod argentario tuleris expensum, a socio eius recte petere possis. iudicatum est id, de quo sententia lata est aut decretum interpositum. ea saepe diversa sunt, ut aliud alio iudici aut praetori aut consuli aut tribuno plebis placitum sit, [et fit, ut de eadem re saepe alius aliud decreverit aut iudicavit] quod genus: M. Drusus praetor urbanus quod cum herede mandati ageretur, iudicium reddidit, Sex. Iulius non reddidit. item C. Caelius iudex absolvit iniuriarum eum, qui Lucilium poetam in scena nominatim laeserat, P. Mucius eum, qui L. Accium poetam nominaverat, condem-

navit. ergo, quia possunt res simili de causa dissimiliter ²⁰
 indicatae proferri, cum id usu venerit, iudicem cum iudice,
 tempus cum tempore, numerum cum numero iudiciorum
 conferemus. ex aequo et bono ius constat, quod ad
 veritatem communem videtur pertinere, quod genus: ut
 maior annis LX et cui morbus causa sit, cognitorem
 det. ex eo vel novum ius constitui convenit ex tempore et
 ex hominis dignitate. ex pacto ius est, si qui quid inter
 se pepigerunt, si quid inter quos convenit. pacta sunt,
 quae legibus observanda sunt, hoc modo: rem ubi paci-
 scuntur, in comitio aut in foro ante meridiem causam
 coiciunt; sunt item pacta quae sine legibus observantur
 ex convento, quae iure praestare dicuntur. his igitur par-
 tibus iniuriam demonstrari, ius confirmari convenit, idque
 in absoluta iuridiciali faciendum videtur.

* * *

Cum ex comparatione quaeretur, utrum satius fuerit: ¹⁴
 agere id, quod reus dicat se fecisse, aut id, quod accu- ²¹
 sator dicat oportuisse fieri, primum quaeri conveniet,
 utrum fuerit utilius ex contentione, hoc est, utrum ho-
 nestius, facilius, conducibilius; deinde oportebit quaeri,
 ipsumne oportuerit iudicare, utrum fuerit utilius, an alio-
 rum fuerit utilius statuendi potestas; deinde interponetur
 ab accusatore coniectura, qua re putetur non ratione
 factum esse, quod melius deteriori anteponeretur, sed in
 eo dolo malo [negotium] gestum aliqua probabili causa,
 de qua ante dictum est. ab defensore contra refelletur
 argumentatio coniecturalis. [deinde quaeretur, potue-
 ritne vitari, ne in eum locum veniretur.] his ita tractatis ²²
 accusator utetur loco communi in eum, qui inutile utili
 praeponeret, cum statuendi non haberet potestatem; de-
 fensor contra eos, qui aequum censeant rem perniciosam
 utili praeponi, utetur loco communi per conquestionem,
 simul quaeret ab accusatoribus, ab iudicibus ipsis, quid
 facturi essent, si in eo loco fuissent, et tempus, locum,
 rem, deliberationem suam ponet ante oculos. translatio ¹⁵
 criminis est, cum ab reo facti causa in aliorum peccatum
 transfertur. primum quaerendum est, verene in alium
 crimen transferatur; deinde spectandum est, aequene
 magnum sit illud peccatum, quod in alium transferatur,

atque illud, quod reus suscepisse dicatur; deinde, oportueritne in ea re peccare, in qua alius ante peccarit, deinde, oportueritne iudicium ante fieri; deinde, cum factum iudicium non sit de illo crimine, quod in alium transferatur, oporteatne de ea re iudicium fieri, quae res in iudicium non venerit. locus communis accusatoris contra eum, qui plus censeat vim quam iudicia valere oportere, et ab adversariis percontabitur, [accusator] quid futurum sit, si idem ceteri faciant, ut de indemnatis supplicia sumant, quod eos idem fecisse dicant: quid si ipse [accusator] idem facere voluisset? defensor eorum peccati atrocitatem proferet, in quos crimen transferet; rem, locum, tempus ante oculos ponet, ut ei, qui audient, existiment, aut non potuisse aut inutile fuisse rem in iudicium venire. concessio est, per quam nobis ignosci postulamus. ea dividitur in purgationem et deprecationem. purgatio est, cum consulto a nobis factum negamus. ea dividitur in necessitudinem, fortunam, imprudentiam. [de his partibus primum ostendendum est; deinde ad deprecationem revertendum videtur.] primum considerandum est, num culpa ventum sit in necessitudinem [num culpa veniendi necessitudinem fecerit]; deinde quaerendum, equo modo vis illa vitari potuerit ac levari; deinde is, qui in necessitudinem causam conferet, expertusne sit, quid contra facere aut excogitare posset; deinde, num quae suspitiones ex coniecturali constitutione trahi possint, quae significant id consulto factum esse, quod necessario cecidisse dicitur; deinde, si maxime necessitudo quaepiam fuerit, conveniatne eam satis idoneam putari. si [autem] imprudentia reus se peccasse dicet, primum quaeretur, utrum potuerit nescire an non potuerit; deinde, utrum data sit opera, ut sciretur, an non; deinde, utrum casu nescierit an culpa; nam qui se propter vinum aut amorem aut iracundiam fugisse rationem dicet, is animi vitio videbitur nescisse, non imprudentia; qua re non imprudentia se defendet, sed culpa contaminabit. deinde coniecturali constitutione quaeretur, utrum scierit an ignoraverit, et considerabitur, satisne in imprudentia praesidii debeat esse, cum factum esse constet. cum in fortunam causa conferetur et ea re

16
23

24

defensor ignosci [reo] dicet oportere, eadem omnia videntur consideranda, quae de necessitudine praescripta sunt: etenim omnes [haec tres partes] purgationes inter se finitimae sunt, ut in omnis eadem fere possint adcommo-
dari. loci communes in his causis: accusatoris contra eum, qui, cum se peccasse confiteatur, tamen oratione iudicium demoretur; defensoris de humanitate, misericordia; voluntatem in omnibus rebus spectari convenire, quae consulto facta non sit, in ea fraudem esse non oportere. deprecatione utemur, cum fatebimur nos peccasse, neque id imprudentis aut fortuito aut necessario fecisse dicemus et tamen ignosci nobis postulabimus. hic ignoscendi ratio quaeritur ex his locis: si plura aut maiora officia quam maleficia videbuntur constare; si qua virtus aut nobilitas erit in eo, qui supplicabit; si qua spes erit usui futurum, si sine supplicio discesserit; si ipse ille supplex mansuetus et misericors in potestatibus ostendatur fuisse; si ea, quae peccavit, non odio neque crudelitate, sed officio et recto studio commotus fecit; si tali de causa aliis quoque ignotum est; si nihil ab eo periculi nobis futurum videbitur, si eum missum fecerimus; si nulla a nostris civibus aut ab aliqua civitate vituperatio ex ea re suscipietur. loci communes de humanitate, fortuna, misericordia, rerum commutatione. his locis omnibus ex contrario utetur is, qui contra dicet, cum amplificatione et enumeratione peccatorum. haec causa iudicialis fieri non potest, ut in libro primo ostendimus; sed quod potest vel ad senatum vel ad consilium venire, non visa est supersedenda. cum a nobis crimen remove volemus, aut in rem aut in hominem nostri peccati causam conferemus: si causa in hominem conferetur, quaerendum erit primum, potueritne tantum, quantum reus demonstrabit, is, in quem causa confertur, et quonam modo aut honeste aut sine periculo potuerit obsisti; si maxime ita sit, num ea re concedi reo conveniat, quod alieno inductu fecerit; deinde in conjecturalem trahetur controversiam et edisseretur, num consulto factum sit. si causa in rem quandam confertur, et haec eadem fere et omnia, quae de necessitudine praecepimus, consideranda erunt.

17
25

26

18 Quoniam satis ostendisse videmur, quibus argumen-
 27 tationibus in uno quoque genere causae iudicialis uti
 conveniret, consequi videtur, ut doceamus, quem ad mo-
 dum argumentationes ornate et absolute tractare possi-
 mus. nam fere non difficile est invenire, quid sit causae
 adiumento, difficillimum vero est, inventum expedire et
 expedite pronuntiare; haec enim res facit, ut neque diu-
 tius, quam satis sit, in eisdem locis commoremur, neque
 eodem identidem revolvamur, neque inchoatam argumen-
 tationem relinquamus, neque incommode ad aliam deinceps
 transeamus. itaque hac ratione et ipsi meminisse
 poterimus, quid quoque loco dixerimus, et auditor cum
 totius causae tum unius cuiusque argumentationis distri-
 23 butionem percipere et meminisse poterit. [ergo] abso-
 lutissima et perfectissima est argumentatio ea, quae in
 quinque partis est distributa: propositionem, rationem,
 rationis confirmationem, exornationem, complexionem. pro-
 positio est, per quam ostendimus summam, quid sit,
 quod probare volumus; ratio est, quae causam demon-
 strat veram esse, in quam intendimus, brevi subiunctione;
 rationis confirmatio est ea, quae pluribus argumentis
 corroborat breviter expositam rationem; exornatio est,
 qua utimur rei honestandae et collocupletandae causa
 confirmata argumentatione; complexio est, quae concludit
 19 breviter conligens partis argumentationis. hisce igitur
 quinque partibus ut absolutissime utamur, hoc modo
 tractabimus argumentationem: causam ostendemus Ulixi
 fuisse, qua re interfecerit Aiacem: 'inimicum enim acer-
 rimum de medio tollere volebat, a quo sibi non iniuria
 summum periculum metuebat; videbat illo incolumi se
 incolumem non futurum; sperabat illius morte se salutem
 sibi comparare; consueverat, si iure non potuerat, iniuria
 quavis inimico exitium machinari: cui rei mors indigna
 Palamedis testimonium dat. ergo et metus periculi horta-
 batur eum interimere, a quo supplicium verebatur, et
 consuetudo peccandi maleficii suscipiendi removebat du-
 29 bitationem. omnes enim cum minima peccata cum causa
 suscipiunt, tum vero illa, quae multo maxima sunt male-
 ficia, aliquo certe emolumento inducti suscipere conantur.
 si multos induxit in peccatum pecuniae spes, si complu-

res se scelere contaminarunt imperii cupiditate, si multi leve compendium fraude maxima commutarunt, cui mirum videbitur istum *sibi* a maleficio propter acerrimam formidinem non temperasse? virum fortissimum, integerrimum, inimicitarum persequentissimum, iniuria lacessitum, ira exsuscitatum homo timidus, nocens, conscius sui peccati, insidiosus inimicum incolumem esse noluit: cui tandem hoc mirum videbitur? nam cum feras bestias videamus alacris et erectas vadere, ut alteri bestiae nocent, non est incredibile putandum istius quoque animum ferum, crudelem atque inhumanum cupide ad inimici perniciem profectum, praesertim cum in bestiis nullam neque bonam neque malam rationem videamus, in isto plurimas et pessimas rationes semper fuisse intellegamus. si ergo pollicitus sum me daturum causam, qua inductus ³⁰ Ulixes accesserit ad maleficio, et si inimicitarum acerrimam rationem et periculi metum intercessisse demonstravi, non est [dubium] quin confiteatur causam maleficii fuisse.' ergo absolutissima est argumentatio ea, quae ex quinque partibus constat, sed ea non semper necesse est uti: est cum complexione supersedendum est, si res brevis est, ut facile memoria comprehendatur; est cum exornatio praetermittenda est, si parum locuples ad amplificandum et exornandum res videtur esse; sin et brevis erit argumentatio et res tenuis aut humilis, tum et exornatione et complexione supersedendum est. [in omni argumentatione de duabus partibus postremis haec, quam exposui, ratio est habenda. ergo amplissima est argumentatio quinquepartita, brevissima est tripartita, mediocris sublata aut exornatione aut complexione quadripartita.]

Duo genera sunt vitiosarum argumentationum: unum, ²⁰ quod ab adversario reprehendi potest, id quod pertinet ³¹ ad causam; alterum, quod, tametsi nugatorium est, tamen non indiget reprehensionis. [quae sint, quae reprehensione confutari conveniat, quae tacite contemni atque vitari sine reprehensione, nisi exempla subiecero, intellegere dilucide non poteris. haec cognitio vitiosarum argumentationum duplicem utilitatem adferet, nam et vitare in argumentatione vitium admonebit, et ab aliis non

vitatum commode reprehendere docebit.] quoniam igitur ostendimus perfectam et plenam argumentationem ex quinque partibus constare, in una quaque parte argumentationis quae vitia vitanda sint, consideremus, ut et ipsi ab his vitiis recedere et adversariorum argumentationes hac praeceptione in omnibus partibus temptare et ab aliqua parte labefactare possimus.

- 32 Expositio vitiosa est, cum ab aliqua aut a maiore parte ad omnis confertur id, quod non necessario est omnibus attributum; ut si quis hoc modo exponat: ‘omnes, qui in paupertate sunt, malunt maleficio parare divitias quam officio paupertatem tueri.’ si quis hoc modo exposuerit argumentationem, ut non curemus quaerere, qualis ratio aut rationis confirmatio sit, ipsam facile reprehendemus expositionem, cum ostendemus, id, quod in aliquo paupere improbo sit, in omnis pauperes falso et iniuria conferri.
- 33 item vitiosa expositio est, cum id, quod raro fit, fieri omnino negatur, hoc modo: ‘nemo potest uno aspectu neque praeteriens in amorem incidere:’ nam cum nonnemo devenerit in amorem uno aspectu, et cum ille neminem dixerit omnino, nihil adfertur, [raro id fieri] dum modo aliquando fieri aut posse modo fieri
- 21 intellegatur. item vitiosa expositio est, cum omnis res ostendimus nos conlegisse et aliquam rem idoneam praeterimus, hoc modo: ‘quoniam igitur hominem occisum constat esse, necesse est aut a praedonibus aut ab inimicis occisum esse aut abs te, quem ille heredem testamento ex parte faciebat. praedones in illo loco visi numquam sunt, inimicum nullum habebat: relinquitur, si neque a praedonibus neque ab inimicis occisus est, quod alteri non erant, alteros non habebat, ut abs te sit interemptus.’ nam in huius modi expositione reprehensione utemur, si quos praeterea quam ille conlegerit potuisse suscipere maleficio ostenderimus: velut in hoc exemplo, cum dixerit necesse esse aut a praedonibus aut ab inimicis aut a nobis occisum esse, dicemus potuisse vel a familia vel a coheredibus nostris. cum hoc modo illorum conlectionem disturbaverimus, nobis latiorum locum defendendi reliquerimus. [ergo hoc quoque vitandum est in expositione, ne quando, cum omnia con-

legisse videamur, aliquam idoneam partem [reliquerimus.]
 item vitiosa expositio est, quae constat ex falsa enumeratione, si aut, cum plura sunt, pauciora dicimus, hoc modo: ‘duae res sunt videlicet, quae homines ad maleficium impellunt, luxuries et avaritia.’ ‘quid amor?’ inquit quispiam, ‘quid ambitio? quid inreligio? quid metus mortis? quid imperii cupiditas? quid denique alia permulta?’ aut [falsa enumeratio est], cum pauciora sunt, plura dicimus, hoc modo: ‘tres res sunt, quae [omnis] homines sollicitant: metus, cupiditas, aegritudo.’ satis enim fuerat dixisse metum, cupiditatem, quoniam aegritudinem cum utraque re coniunctam esse necesse est. item vitiosa expositio est, quae nimium longe repetitur, hoc modo: ‘omnium malorum stultitia est mater atque prae ceteris parit immensas cupiditates; immensae porro cupiditates infinitae, immoderatae sunt; haec pariunt avaritiam; avaritia porro hominem ad quodvis maleficium impellit: ergo avaritia inducti adversarii nostri hoc in se facinus admiserunt.’ hic id, quod extremum dictum est, satis fuit exponere, ne Ennium et ceteros poetas imitemur, quibus hoc modo loqui concessum est:

utinam ne in nemore Pelio securibus
 caesa accidisset abiegna ad terram trabes,
 neve inde navis inchoandi exordium
 coepisset, quae nunc nominatur nomine
 Argo, quia Argivi in ea dilecti viri
 vecti petebant pellem inauratam arietis
 Colchis, imperio regis Peliae, per dolum:
 nam numquam era errans mea domo efferret pedem
 Medea animo aegra, amore saevo saucia.

nam hic satis erat dicere, si id modo, quod satis esset, curarent poetae:

utinam ne era errans mea domo efferret pedem
 Medea animo aegra, amore saevo saucia.

[ergo hac quoque ab ultimo repetitione in expositionibus magnopere supersedendum est; non enim reprehensione, sed, sicut aliae complures, sua sponte vitiosa est.]

Vitiosa ratio est, quae ad expositionem non est ad-
 commodata vel propter infirmitatem vel propter vanitatem. infirma ratio est, quae non necessario ostendit

34

22

23
35

ita esse, quem ad modum expositum est, velut apud Plautum:

amicum castigare ob meritam noxiam
immune est facinus, verum in aetate utile
et conducibile.

haec expositio est: videamus, quae ratio adferatur:

nam ego amicum hodie meum
concastigabo pro commissa noxia.

ex eo, quod ipse factururus est, non ex eo, quod fieri convenit, utile quid sit, ratiocinatur. vana ratio est, quae ex falsa causa constat, hoc modo: 'amor fugiendus non est, nam ex eo verissima nascitur amicitia;' aut hoc modo: 'philosophia vitanda est; adfert enim socordiam atque desidiam.' nam hae rationes nisi falsae essent, ³⁶ expositiones quoque earum veras esse confiteremur. itemque infirma ratio est, quae non necessariam causam adfert expositionis; velut Pacuvius:

Fortunam insanam esse et caecam et brutam perhibent philosophi,

saxoque instare in globoso praedicant volubili:

id quo saxum inpulerit fors, eo cadere fortunam autumant.

caecam ob eam rem esse iterant, quia nihil cernat, quo sese adplicet;

insanam autem aiunt, quia atrox, incerta instabilisque sit;

brutam, quia dignum atque indignum nequeat inter noscere.

sunt autem alii philosophi, qui contra fortunam negant ullam extare, temeritate enim autumant esse omnia:

id magis veri simile esse usus reapse experiundo edocet.

velut Orestes modo fuit rex, factus mendicus modo naufragio: nempe ergo id fluctu, haut forte fortuna optigit.

nam hic Pacuvius infirma ratione utitur, cum ait verius esse temeritate quam fortuna res regi: nam utraque opinione philosophorum fieri potuit, ut is, qui rex fuisset, ²⁴ mendicus factus esset. item infirma ratio est, quae ³⁷ videtur pro ratione adferri, sed idem dicit, quod in exposi-

tione dictum est, hoc modo: ‘magno malo est hominibus avaritia, ideirco quod homines magnis et multis incommodis conflictantur propter immensam pecuniae cupiditatem;’ nam hic aliis verbis idem per rationem dicitur, quod dictum est per expositionem. item infirma ratio est, quae minus idoneam, quam res postulat, causam subicit expositionis, hoc modo: ‘utilis est sapientia, propterea quod qui sapientes sunt, pietatem colere consueverunt.’ item: ‘utile est amicos veros habere, habeas enim quibuscum iocari possis.’ nam in huius modi rationibus non universa neque absoluta, sed extenuata ratione expositio confirmatur. item infirma ratio est, quae vel alii expositioni potest adcommodari, ut facit Pacuvius, qui eandem adfert rationem, qua re caeca, eandem, qua re bruta fortuna dicatur.

In confirmatione rationis multa et vitanda in nostra ³⁸ et observanda in adversariorum ratione sunt vitia proptereaque diligentius consideranda, quod adcurata confirmatio rationis totam vehementissime comprobatur argumentationem. utuntur igitur [studiosi] in confirmanda ratione duplici conclusione hoc modo:

iniuria abs te adficior indigna, pater:
nam, si inprobum esse Cresphontem * existimas,
cur me huic locabas nuptiis? sin est probus,
cur talem invitam invitum cogis linquere?

quae hoc modo concludentur, aut ex contrario convertentur aut ex simplici parte reprehendentur: ex contrario hoc modo:

nulla te indigna, nata, adficio iniuria:
si probus est, conlocavi; sin est improbus,
divortio te liberabo incommodis.

ex simplici parte reprehendentur, si ex duplici conclusione alterutra pars diluetur, hoc modo:

nam si inprobum esse Cresphontem * existimas,
cur me huic locabas nuptiis? duxi probum:
erravi: post cognovi et fugio cognitum.

[ergo reprehensio huius modi conclusionis duplex est; ³⁹ acutior illa superior, facilior haec posterior ad excogitandum.] item vitiosa confirmatio est rationis, cum ea re, ²⁵

quae pluris res significat, abutimur pro certo unius rei signo, hoc modo: 'necesse est, quoniam pallet, aegrotasse;' aut: 'necesse est peperisse, quoniam sustinet puerum infantem.' nam haec sua sponte certa signa non habent, sin cetera quoque similia concurrunt, non nihil illius modi signa adaugent suspitionem. item vitiosum est, cum vel in alium vel in eum ipsum, qui dicit, quod in adversarium dicit, potest convenire, hoc modo:

A. miseri sunt, qui uxores ducunt. B. at tu duxisti alteram.

item vitiosum est id, quod volgarem habet defensionem, hoc modo: 'iracundia deductus peccavit aut adulescentia aut amore.' huius modi enim deprecationes si probabuntur, impune maxima peccata dilabentur. item vitiosum est, cum quid pro eo sumitur, quod inter omnis constet, quod etiam nunc in controversia est, hoc modo:

eho tu, di, quibus est potestas motus superum atque inferum,

pacem inter sese conciliant, conferunt concordiam.

nam ita pro suo iure hoc exemplo utentem Thesprotum Ennius induxit, quasi iam satis certis rationibus ita esse demonstrasset. item vitiosum est, quod iam quasi
40 sero atque acto negotio dici videtur, hoc modo: 'in mentem mihi si venisset, Quirites, non commissem, ut in hunc locum res veniret; nam hoc aut hoc fecissem, sed me tum ratio fugit.' item vitiosum est, cum id, quod in aperto delicto positum est, tamen aliqua tegitur defensione, hoc modo:

cum te expetebant omnes, florentissimo
regno reliqui: nunc desertum ab omnibus
summo periculo sola ut restituam paro.

26 item vitiosum est, quod in aliam partem ac dictum est, potest accipi. id est huius modi, ut si quis dixerit: 'satius est uti regibus quam uti malis legibus;' nam hoc, tametsi rei augendae causa potest sine malitia dici, tamen propter potentiam eius, quo de id dicitur, non dicitur
41 sine atroci suspitione. item vitiosum est falsis aut vulgaribus definitionibus uti. falsae sunt huius modi: si

quis dicat iniuriam esse nullam, nisi quae ex pulsatione aut convitio constet; vulgares sunt, quae nihilo minus in aliam rem transferri possunt, ut si quis dicat: ‘quadruplator, ut breviter scribam, capitalis est; est enim improbus et pestifer civis.’ nam nihilo magis quadruplatoris quam furis, quam sicarii aut proditoris attulerit definitionem. item vitiosum est pro argumento sumere, quod in disquisitione positum est, ut si quis quem furti arguat et ita dicat, eum esse hominem improbum, avarum, fraudulentum; ei rei testimonium esse, quod sibi furtum fecerit. item vitiosum est controversiam controversia dissolvere, hoc modo: ‘non convenit, censores, istum vobis satis facere, quod ait se non potuisse adesse ita, ut iuratus fuerit. quid? si ad exercitum non venisset, idemne tribuno militum diceret?’ hoc ideo vitiosum est, quia non expedita aut iudicata res, sed impedita et in simili controversia posita exempli loco profertur. item 42 vitiosum est, cum id, de quo summa controversia est, parum expeditur et, quasi transactum sit, relinquatur, hoc modo:

aperte fatur dictio, si intellegas:
 tali dari arma, qualis, qui gessit, fuit,
 iubet, potiri si studeamus Pergamum:
 quem ego me profiteor esse: me est aequum frui
 fraternis armis mihi que adiudicari,
 vel quod propinquus, vel quod virtute aemulus
 sum . . . .

item vitiosum est, ipsum sibi in sua oratione dissentire et contra atque ante dixerit, dicere, hoc modo:

qua causa accusem hunc?
 tum id exputando evolvere:
 nam si veretur, quid eum accuses, qui est probus?
 sin inverecundum animi ingenium possidet,
 quid autem accuses, qui id parvi auditum aestumet?
 non incommoda ratione videtur sibi ostendisse, qua re 27
 non accusaret. quid postea? quid ait? —
 nunc ego te ab summo iam detexam exordio.

item vitiosum est, quod dicitur contra iudicis voluntatem 43
 aut eorum, qui audiunt, si aut partes, quibus illi student,
 aut homines, quos illi caros habent, laedantur, aut ali-

quo eius modi vitio laedatur auditoris voluntas. item vitiosum est non omnis res confirmare, quas pollicitus sis in expositione. item verendum est, ne de alia re dicatur, cum alia de re controversia sit, inque eius modi vitio considerandum est, ne aut ad rem addatur quid aut quippiam de re detrahatur aut tota causa mutata in aliam causam derivetur: uti apud Pacuvium Zethus cum Amphione, quorum controversia de musica inducta est, disputatio in sapientiae rationem et virtutis utilitatem consumitur. item considerandum est, ne aliud accusatoris criminatio contineat, aliud defensoris purgatio purget, quod saepe consulto multi ab reo faciunt, angustiis causae coacti; ut si quis, cum accusetur ambitu magistratum petisse, ab imperatoribus *se* saepenumero dicat apud exercitum donatum esse. hoc si diligenter in oratione adversariorum observaverimus, saepe deprehendimus eos de ea re quod dicant, non habere. item vitiosum est artem aut scientiam aut studium quodpiam vituperare propter eorum vitia, qui in eo studio sunt: veluti qui rhetoricam vituperant propter alicuius oratoris vituperandam vitam. item vitiosum est ex eo, quia perperam factum constat esse, putare ostendi a certo homine factum esse, hoc modo: ‘mortuum deformatum, tumore praeditum, *livore* decoloratum constat fuisse: ergo veneno necatus est;’ deinde, si sit usque in eo occupatus, ut multi faciunt, venenum datum, vitio non mediocri conflictetur; non enim factumne sit, quaeritur, sed a quo factum sit. item vitiosum est in comparandis rebus alteram rem efferre, de re altera mentionem non facere aut negligentius disputare: ut si, cum comparatur, utrum satius sit populum frumentum accipere an non accipere, quae commoda sunt in altera re, curet enumerare, quae in altera [commoda] sunt, aut plane velut depressa praetereat, aut ea, quae minima sunt, dicat. item vitiosum est in rebus comparandis necesse putare alteram rem vituperare, cum alteram laudes, quod genus, si, *cum* quaeratur, utris maior honor habendus sit, Albensibus an Vestinis Pinnensibus, quod rei publicae populi Romani profuerint, de his qui dicat, alteros laedat: non enim necesse est, si alteros praeponas,

28

45

alteros vituperare: fieri enim potest, ut, cum alteros magis laudaris, aliquam alteris partem laudis attribuas, ne cupidius pugnasse contra veritatem puteris. item vitiosum est de nomine et vocabulo controversiam struere, quam rem consuetudo optime potest iudicare: velut Sulpicius, qui intercesserat, ne exules, quibus causam dicere non licuisset, reducerentur, idem posterius immutata voluntate, cum eandem legem ferret, *sed* aliam se ferre diceret propter nominum commutationem, non exules, sed vi eictos se reducere dicebat; proinde quasi id fuisset in controversia, quo illi nomine appellarentur [a populo Romano], aut proinde quasi non omnes, quibus aqua et igni interdictum est, exules appellentur. verum illi fortasse ignoscimus, si cum causa fecit; nos tamen intellegamus vitiosum esse intendere controversiam propter nominum commutationem.

Quoniam exornatio constat ex similibus et exemplis ²⁹ et rebus iudicatis et amplificationibus et ceteris rebus, ⁴⁶ quae pertinent ad exaugendam et conlocupletandam argumentationem, quae sint in eis rebus vitia, consideremus. simile vitiosum est, quod ex aliqua parte dissimile est nec habet parem rationem comparationis, aut *quo* sibi ipsi obest, qui adfert. exemplum vitiosum est, si aut falsum est, ut reprehendatur, aut improbum, ut non sit imitandum, aut maius aut minus quam res postulat. res iudicata vitiose proferetur, si aut dissimili de re proferetur, aut de ea re, qua de controversia non est, aut improba, aut eius modi, ut aut plures aut magis idoneae res iudicatae ab adversariis proferri possint. item vitiosum est id, quod adversarii factum esse confiteantur, de eo argumentari et planum facere factum esse, nam id augere oportet. item vitiosum est, id augere, quod convenit docere, hoc modo, ut si quis quem arguat hominem occidisse et, antequam satis idoneas argumentationes attulerit, augeat peccatum et dicat nihil indignius esse, quam hominem occidere: non enim, utrum indignum sit an non, sed factumne sit, quaeritur.

Complexio vitiosa est, quae non primum quidque, quod dictum est, complectitur et quae non breviter concluditur et quae non ex enumeratione certum et constans

aliquid relinquit, ut intellegatur, quid propositum in argumentatione sit, quid deinde ratione, quid confirmatione, quid tota argumentatione demonstratum.

30 Conclusiones, quae apud Graecos *ἐπίλογοι* nominan-
47 tur, tripartitae sunt, nam constant ex enumeratione, amplificatione et commiseratione. [in quattuor locis uti possumus conclusionibus: in principio secundum narrationem, secundum firmissimam argumentationem, in conclusione.]

Enumeratio est, per quam conligimus et commoneamus, quibus de rebus verba fecerimus, breviter, ut renovetur, non redintegretur oratio; et ordine, ut quicquid erit dictum, referimus, ut auditor, si memoriae mandaverit, ad id, quod ipse meminerit, reducatur. item curandum est, ne aut ab exordio aut a narratione repetatur orationis enumeratio; facta enim et dedita opera comparata oratio videbitur esse artificii significandi, ingenii venditandi, memoriae ostendendae causa; quapropter initium enumerationis sumendum est a divisione, deinde ordine breviter exponendae res sunt, quae tractatae erunt in confirmatione et confutatione.

Amplificatio est res, quae per locum communem instigationis auditorum causa sumitur; loci communes ex decem praeceptis commodissime sumentur adaugendi criminis causa. 48 primus locus sumitur ab auctoritate, cum commemoramus, quantae curae ea res fuerit dis immortalibus aut maioribus nostris, regibus, civitatibus, nationibus, hominibus sapientissimis, senatui, item maxime, quo modo de his rebus legibus sanctum sit. secundus locus est, cum consideramus, illae res, de quibus criminamur, ad quos pertineant, utrum ad omnis, [quod atrocissimum est,] an ad superiores, quod genus ei sunt, a quibus auctoritatis locus communis sumitur, an ad paris, hoc est, in isdem partibus animi, corporis, fortunarum positos, an ad inferiores, qui his omnibus rebus antecelluntur. tertius locus est, quo percontamur, quid sit eventurum, si omnibus idem concedatur, et ea re neglecta ostendimus quid periculorum atque incommodorum consequatur. quartus locus est, quo demonstratur, si huic sit remissum, multos alacriores ad maleficia futu-

ros, quos adhuc exspectatio iudicii remoretur. quintus locus est, per quem ostendimus, si sententia aliter iudicare sit, nullam rem fore, quae incommodo mederi aut perperam factum iudicium corrigere possit; quo in loco non incommodum erit uti ceterarum rerum comparatione, ut ostendamus alias res posse aut vetustate sedari aut consilio corrigi, huius rei aut leniendae aut corrigendae nullam rem adiumento futuram. sextus locus est, cum ostendimus ex consulto factum et dicimus voluntario facinori nullam excusationem, imprudentiae iustam deprecationem paratam. septimus locus est, quo ostendimus taetrum facinus, crudele, nefarium, tyrannicum esse, quod genus iniuria mulierum aut earum rerum aliquid, quarum rerum causa bella suscipiuntur et cum hostibus de vita dimicatur. octavus locus est, quo ostendimus non volgare, sed singulare esse maleficium, spurcum, nefarium, inusitatum, quo maturius et atrocius vindicandum sit. nonus locus constat ex peccatorum comparatione, quasi cum dicimus, maius esse maleficium stuprare ingenuum quam sacrum legere: quod alterum propter egestatem, alterum propter intemperantem superbiam fiat. decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerundo acta sunt quacque rem consequi solent, exputamus acriter et criminose et diligenter, ut agi res et geri negotium videatur rerum consequentium enumeratione.

Misericordia commovebitur auditoribus, si variam fortunarum commutationem dicemus; si ostendemus, in quibus commodis fuerimus, quibusque in incommodis simus, comparatione; si, quae nobis futura sint, nisi causam obtinuerimus, enumerabimus et ostendemus; si supplicabimus et nos sub eorum, quorum misericordiam captabimus, potestatem subiciemus; si, quid nostris parentibus, liberis, ceteris necessariis casurum sit propter nostras calamitates, aperiemus et simul ostendemus illorum nos solitudine et miseria, non nostris incommodis dolere; si de clementia, humanitate, misericordia nostra, qua in alios usi simus, aperiemus; si nos semper aut diu in malis fuisse ostendemus; si nostrum fatum aut fortunam conqueremur; si animum nostrum fortem, pa-

tientem incommodorum ostendemus futurum. commiserationem brevem esse oportet, nihil enim lacrima citius arescit.

Fere locos obscurissimos totius artificii tractavimus in hoc libro, quapropter huic volumini modus hic sit; reliquas praeceptiones, quoad videbitur, in tertium librum transferemus. haec si, ut conquisite conscripsimus, ita tu diligenter fueris consecutus, et nos industriae fructus ex tua scientia capiemus et tute nostram diligentiam laudabis tuaque perceptione laetabere; tu scientior eris praeceptorum artificii, nos alacriores ad reliquum persolvendum. verum haec futura satis scio, te enim non ignoro. nos deinceps ad cetera praecepta transeamus, ut, quod libentissime faciemus, tuae rectissimae voluntati morem geramus.

CORNIFICII RHETORICORUM AD C. HERENNIUM

LIBER III.

¹ Ad omnem iudicalem causam quem ad modum conveniret inventionem rerum adcommodari, satis abundanter, arbitror, superioribus libris demonstratum est; nunc earum rationem rerum inveniendarum, quae pertinebant ad causas deliberativas et demonstrativas, in hunc librum transtulimus, ut omnis inveniendi praeceptio tibi quam primum persolveretur. reliquae quattuor partes erant artificii: de tribus partibus in hoc libro dictum est: dispositione, pronuntiatione, memoria: de elocutione, quia plura dicenda videbantur, in quarto libro scribere malimus, quem, ut arbitror, tibi librum celeriter absolutum mittemus, ne quid tibi rhetoricae artis deesse possit. interea prima quaeque et nobiscum, cum voles, et interdum sine nobis legendo consequere, ne quid impedire, quin ad hanc utilitatem pariter nobiscum progredi possis. nunc tu fac attentum te praebas: nos proficisci ad instituta pergemus.

² Deliberationes partim sunt eius modi, ut quaeratur, utrum potius faciendum sit, partim eius modi, ut, quid

potissimum faciendum sit, consideretur. utrum potius hoc modo: Karthago tollenda an relinquenda videatur; quid potissimum hoc pacto: ut si Hannibal consulat, cum ex Italia Karthaginem accessit, in Italia remaneat an domum redeat an in Aegyptum profectus occupet Alexandriam. item deliberationes partim ipsae propter se consultandae sunt, ut si deliberet senatus, captivos ab hostibus redimat an non; partim propter aliquam extraneam causam veniunt in deliberationem et consultationem, ut si deliberet senatus [bello Italico], solvatne legibus Scipionem, ut cum liceat ante tempus consulem fieri; partim et propter se sunt deliberandae et magis propter extraneam causam veniunt in consultationem, ut si deliberet senatus bello Italico, sociis civitatem det an non. in quibus causis rei natura faciet deliberationem, omnis oratio ad ipsam rem adcommoabitur; in quibus extranea causa conficiet deliberationem, in eis ex ea ipsa causa erint adaugendae aut deprimendae omnes rationes.

Eum, qui sententiam dicet, finem sibi conveniet utilitatis proponere, ut omnis eodem totius orationis ratio conferatur.

Utilitas in duas partis in civili consultatione dividitur: tutam, honestam. tuta est, quae conficit instantis aut consequentis periculi vitiationem qualibet ratione. haec tribuitur in vim et dolum, quorum alterum separatim aut utrumque sumemus coniuncte. vis discernitur per exercitus, classis, arma, tormenta, evocationes hominum et alias huius modi res; dolus consumitur in pecunia, pollicitatione, dissimulatione, maturatione, mentione et ceteris rebus, de quibus magis idoneo tempore loquemur, si quando de re militari aut de administratione rei publicae scribere velimus. honesta res dividitur in rectum et laudabile.

Rectum est, quod cum virtute et officio fit. id dividitur in prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam: prudentia est calliditas, quae ratione quadam potest dilectum habere bonorum et malorum; dicitur item prudentia scientia cuiusdam artificii et appellatur [prudentia] rerum multarum memoria et usus complurium negotio-

rum; iustitia est aequitas ius uni cuique rei tribuens pro dignitate cuiusque; fortitudo est rerum magnarum appetitio et rerum humilium contemptio et laboris cum utilitatis ratione permissio; modestia est in animo continens moderatio cupiditatum.

³ Prudentiae partibus utemur in dicendo, si commoda
⁴ cum incommodis conferemus, cum alterum sequi, vitare alterum cohortabimur; aut si qua in re cohortabimur aliquid, cuius rei aliquam ad disciplinam scientiam poterimus habere, quo modo aut qua quidque ratione fieri oporteat; aut si suadebimus quippiam, cuius rei gestae aut praesentem aut auditam memoriam poterimus habere; qua in re facile id, quod velimus, exemplo adlato persuadere possimus. iustitiae partibus utemur, si aut innocentium aut supplicum misereri dicemus oportere; si ostendemus bene merentibus gratiam referri convenire; si demonstrabimus ulcisci male meritos oportere; si fidem magnopere censebimus conservandam; si leges et mores civitatis egregie dicemus oportere servari; si societates atque amicitias studiose dicemus coli convenire; si, quod ius in parentes, deos, patriam natura comparavit, id religiose colendum demonstrabimus; si hospitia, clientelas, cognationes, adfinitates caste colenda esse dicemus; si nec pretio nec gratia nec periculo nec simultate a via recta ostendemus deduci oportere; si dicemus in omnibus aequabile ius statui convenire. his atque huius modi partibus iustitiae si quam rem in contione aut in consilio faciendam censebimus, iustam esse ostendemus, contrariis iniustam: ita fiet, ut isdem locis et ad suadendum et ad dissuadendum simus comparati. ⁵ sin fortitudinis retinendae causa faciendum *quid* esse dicemus, ostendemus res magnas et celsas sequi et appeti oportere, et item res humilis et indignas viris fortibus [vel viros fortes] propterea contemnere oportere nec idoneas dignitate sua iudicare; item ab nulla re honesta periculi aut laboris magnitudine deduci oportere; antiquiorem mortem turpitudine habere; non ullo dolore cogi, ut ab officio recedatur; nullius pro rei veritate metuere inimicitias; quodlibet pro patria, parentibus, hospitibus, amicis, eis rebus, quas iustitia colere cogit,

adire periculum et quemlibet suscipere laborem. modestiae partibus utemur, si nimias libidines honoris, pecuniae, similibus rerum vituperabimus; si unam quamque rem certo naturae termino definiemus; si, quoad cuique satis sit, ostendemus; nimium progredi dissuadebimus; modum uni cuique rei statuemus.

Huius modi partes sunt virtutis; amplificandae, si ⁶ suadebimus, omnibus verbis attenuandae, si ab eis dehortabimur, ut haec attenuentur, quae supra demonstravi. nam nemo erit, qui censeat a virtute recedendum; verum aut res non eius modi dicatur esse, ut virtutem possimus egregiam experiri, aut in contrariis potius rebus quam in eis virtus constare, quae ostendantur; ita, si quo pacto poterimus, quam is, qui contra dicet, iustitiam vocabit, nos demonstrabimus ignaviam esse [et inertiam] ac pravam liberalitatem; quam prudentiam appellavit, ineptam et garrulam et odiosam scientiam esse dicemus; quam ille modestiam dicet esse, eam nos inertiam et dissolutam negligentiam esse dicemus; quam ille fortitudinem nominavit, eam nos gladiatoriam et inconsideratam appellabimus temeritatem.

Laudabile est, quod conficit honestam et praesentem ⁴ et consequentem commemorationem. hoc non eo separavimus, quod partes, quae subiciuntur sub vocabulum ⁷ recti, hanc honestam commemorationem non dare soleant, sed quod cum ex recto laudabile nascatur, tamen in dicendo seorsum tractandum est hoc ab illo: neque enim solum laudis causa recta sequi convenit, sed si laus consequitur, duplicatur recti appetendi voluntas. cum igitur erit demonstratum rectum esse, laudabile esse demonstrabimus aut ab idoneis hominibus, ut si qua res honestiori ordini placeat, quae a deteriore ordine improbetur; aut aliquibus sociis aut omnibus civibus, exteris nationibus posterisque nostris.

Cum huius modi divisio sit locorum in consultatione, breviter aperienda est totius tractatio causae. exordiri licebit vel a principio vel ab insinuatione [vel] isdem rationibus, quibus iudicalem causam. si cuius rei narratio incidet, eadem ratione narrari oportebit. quoniam in ⁸ huius modi causis finis est utilitas et ea dividitur in ra-

tionem tutam atque honestam, si utrumque poterimus ostendere, utrumque pollicebimur nos in dicendo demonstraturos esse: si alterum, quod dicturi sumus, ostendemus; ac si nostram rationem tutam esse dicemus, divisione utemur in vim et consilium; nam, quod in docendo [rei dilucide magnificandae causa] dolum appellavimus, id in dicendo honestius consilium appellabimus; si rationem nostrae sententiae rectam esse dicemus et omnes partes recti incident, quadriperita divisione utemur, si non incident, quot erunt, tot exponemus. in dicendo confirmatione et confutatione utemur; ut enim nostri loci, quos ante ostendimus, confirmandi sunt, contrarii sunt confutandi. argumentationis artificiose tractandae ratio de secundo libro petetur. sed si acciderit, ut in consultatione alteri ab tuta ratione, alteri ab honesta sententia sit, ut in deliberatione eorum, qui a Poeno circumsessi deliberant, quid agant, tutam rationem sequi qui suadebit, his locis utetur: nullam rem utiliore esse incolumitate; virtutibus uti neminem posse, qui suas rationes in tuto non conlocarit; ne deos quidem esse auxilio eis, qui se inconsulto in periculum mittant; honestum nihil oportere existimari, quod non salutem

9 pariat. qui tutae rei praeponet rationem honestam, his locis utetur: virtutem nullo tempore relinquendam; vel dolorem, si timeatur, vel mortem, si ea formidetur, dedecore et infamia leviores esse, [considerare] quae sit turpitudinem consecutura: at non immortalitatem neque aeternam incolumitatem consequi, nec esse exploratum illo vitato periculo nullum in aliud periculum venturum; virtuti vel ultro ad mortem proficisci esse praecclarum; fortitudini fortunam quoque esse adiumento solere; eum tute vivere, qui honeste vivat, non, qui in praesentia incolumis sit; eum, qui turpiter vivat, incolumem in perpetuum esse non posse. conclusionibus fere similibus in his et in iudicialibus causis uti solemus, nisi quod in his maxime conducit quam plurima rerum ante gestarum exempla proferre.

6 Nunc ad demonstrativum genus causae transeamus.
10 quoniam haec causa dividitur in laudem et vituperationem, quibus ex rebus laudem constituerimus, ex con-

trariis rebus erit vituperatio comparanda. laus igitur potest esse rerum externarum, corporis, animi. rerum externarum sunt ea, quae casu aut fortuna secunda aut adversa accidere possunt: genus, educatio, divitiae, potestates, gloriae, civitas, amicitiae et quae huius modi sunt et ea, quae his contraria. corporis sunt ea, quae natura corpori attribuit commoda aut incommoda: velocitas, vires, dignitas, valetudo et quae contraria sunt. animi sunt ea, quae consilio et cogitatione nostra constant: prudentia, iustitia, fortitudo, modestia et quae contraria sunt. erit igitur hinc confirmatio et confutatio 11 nobis.

In huius modi causa principium sumetur aut ab nostra aut ab eius, de quo loquemur, aut ab eorum, qui audient, persona aut ab re. ab nostra, si laudabimus: aut officio facere, quod causa necessitudinis intercedat; aut studio, quod eius modi virtute sit, ut omnes commemorare debeant velle; aut quod rectum sit ex aliorum laude ostendere, qualis ipsius animus sit. si vituperabimus: aut merito facere, quod ita tractati simus; aut studio, quod utile putemus esse ab omnibus unicam malitiam atque nequitiam cognosci; aut quod placeat ostendi, quid nobis displiceat, ex aliorum vituperatione. ab eius persona, de quo loquemur, si laudabimus: vereri nos, ut illius facta verbis consequi possimus; [omnis illius] virtutes praedicari oportere; ipsa facta omnium laudatorum eloquentiam anteire. si vituperabimus, ea, quae videbimus contrarie paucis verbis commutatis dici posse, dicemus, ut paulo supra exempli causa demonstratum est. ab auditorum persona, si laudabimus, quoniam non apud 12 ignotos laudemus, nos monendi causa pauca dicturos; aut si erunt ignoti, ut talem virum velint cognoscere, petemus: quoniam in eodem virtutis studio sint, apud quos laudemus, atque ille, qui laudetur, fuerit aut sit, sperare nos facile eis, quibus velimus, huius facta probaturos. contraria vituperatio: quoniam norint, pauca de nequitia eius dicturos; quod si ignorent, petemus ut cognoscant, uti malitiam vitare possint: quoniam dissimiles sint, qui audiant, atque ille, qui vituperetur, eos illius vitam vehementer improbaturos. ab rebus ipsis,

incertos esse, quid potissimum laudemus: vereri, ne, cum multa dixerimus, plura praetereamus, et quae similis sententias habebunt; quibus sententiis contraria sumuntur a vituperatione.

- 7 Principio tractato aliqua harum, quas ante commemoravimus, rationum, narratio non erit ulla, quae necessario consequatur; sed si quid inciderit, cum aliquod factum eius, de quo loquemur, nobis narrandum sit cum laude aut vituperatione, praeceptio narrandi de primo libro repetetur. ¹³ divisione hac utemur: exponemus, quas res laudaturi simus aut vituperaturi; deinde, ut quaeque quove tempore res erit gesta, ordine dicemus, ut quid quamque tutè egerit, intellegatur; deinde exponere oportebit animi virtutes aut vitia; deinde commoda aut incommoda corporis aut rerum externarum, quo modo ab animo tractata sint, demonstrare. ordinem hunc adhibere in demonstranda vita debemus: ab externis rebus: genus in laude: quibus maioribus natus sit; si bono genere, parem aut excelsiorem fuisse; si humili genere, ipsum in suis, non in maiorum virtutibus habuisse praesidium; in vituperatione: si bono genere, dedecori maioribus fuisse; si malo, tamen his ipsis detrimento fuisse. educatio in laude: quam honeste in bonis disciplinis tempore totius pueritiae fuerit; in vituperatione inde ¹⁴ trahere oportet. a corporis commodis: in laude: natura si sit dignitas atque forma, laudi fuisse ea, non quem ad modum ceteris, detrimento atque dedecori; si vires atque velocitas egregia, honestis exercitationibus et industriis ea dicemus comparata; si valetudo, perpetua diligentia et temperantia cupiditatum; in vituperatione: si erunt haec corporis commoda, † de his usum dicemus, quae casu et natura, tamquam quilibet gladiator habuerit; si non erunt, praeter formam omnia ipsius culpa et intemperantia non fuisse dicemus. deinde revertemur ad extraneas res et in his animi virtutes aut vitia quae fuerint, considerabimus: divitiae an paupertas fuerit, et quae potestates, quae gloriae, quae amicitiae, quae inimicitiae et quid fortiter in inimicitiis gerundis fecerit; cuius causa susceperit inimicitias; qua fide, benevolentia, officio gesserit amicitias; in divitiis [qualis] aut in paupertate

cuius modi fuerit; quem ad modum habuerit in potestatibus gerendis animum. si intèrierit, cuius modi mors eius fuerit, cuius modi res mortem eius sit consecuta. ad omnis autem res, in quibus animus hominis maxime ⁸₁₅ consideratur, illae quattuor animi virtutes erunt adcommodandae: ut si laudemus, aliud iuste, aliud fortiter, aliud modeste, aliud prudenter factum esse dicamus; si vituperemus, aliud iniuste, aliud ignave, aliud immodeste, aliud stulte factum praedicemus. perspicuum est iam nimirum ex hac dispositione, quem ad modum sit tractanda tripertita divisio laudis et vituperationis, si illud etiam adsumpserimus, non necesse esse nos omnis has partis in laudem aut in vituperationem transferre, propterea quod saepe ne incidunt quidem, saepe ita tenuiter incidunt, ut non sint necessariae dictu; quapropter eas partis, quae firmissimae videbuntur, legere oportebit. conclusionibus brevibus utemur, [enumeratione ad exitum causae] in tota causa crebras et brevis amplificationes interponere oportebit per locos communis.

Nec hoc genus causae, eo quod rare accidit in vita, neglegentius commendandum est, neque enim id, quod potest accidere, ut faciendum sit aliquando, non oportet velle quam commodissime posse facere; et si separatim haec causa minus saepe tractatur, at in iudicialibus et in deliberativis causis saepe magnae partes versantur laudis aut vituperationis, qua re in hoc quoque causae genere non nihil industriae consumendum putavimus.

Nunc absoluta a nobis difficillima parte rhetoricae, hoc est inventione perpolita atque ad omne causae genus adcommodata tempus est ad ceteras partis proficisci: deinceps igitur de dispositione dicemus.

Quoniam dispositio est, per quam illa, quae invenimus, in ordinem redigimus, ut certo quidque loco pronuntietur, videndum est, cuius modi rationem in disponendo habere conveniat. genera dispositionum sunt duo: unum ab institutione artis profectum, alterum ad casum temporis adcommodatum. ex institutione artis disponemus, cum sequemur eam praeceptionem, quam in primo libro exposuimus, hoc est, ut utamur prin-

cipio, narratione, divisione, confirmatione, confutatione, conclusionem, et ut hunc ordinem, quem ad modum praecceptum est ante, in dicendo sequamur. [item ex institutione artis non modo totas causas per orationem, sed singulas quoque argumentationes disponemus, quem ad modum in libro secundo docuimus, id est expositionem, rationem, confirmationem rationis, exornationem, complexionem. haec igitur duplex dispositio est: una per orationes, altera per argumentationes, ab institutione artis profecta.] est autem alia dispositio, quae, cum ab ordine artificioso secedendum est, oratoris iudicio ad tempus adcommo-
 17 datur, ut si ab narratione dicere incipiamus aut ab aliqua firmissima argumentatione aut litterarum aliquarum recitatione; aut si secundum principium confirmatione utamur, deinde narratione, aut si quam eius modi permutationem ordinis faciamus; quorum nihil, nisi causa postulet, fieri oportebit. nam si vehementer aures auditorum obtusae videbuntur atque animi defatigati ab adversariis multitudine verborum, commode poterimus principio supersedere, exordiri causam [aut] narratione, [aut aliqua firma argumentatione,] deinde, si commodum erit, quod non semper necesse est, ad principii sententiam reverti licebit; [si causa nostra magnam difficultatem videbitur habere, ut nemo aequo animo principium
 10 possit audire, ab narratione cum inceperimus, ad principii sententiam revertemur,] si narratio parum probabilis erit, exordiemur ab aliqua firma argumentatione. his commutationibus et translationibus saepe uti necesse est, cum ipsa res artificiosam dispositionem artificiose
 18 mutare cogit. in confirmatione et confutatione argumentationum dispositiones huius modi convenit habere: firmissimas argumentationes in primis et in postremis causae partibus conlocare, mediocris et neque inutilis ad dicendum neque necessarias ad probandum, quae, si separatim ac singulae dicantur, infirmae sint, cum ceteris coniunctae firmatae et probabiles fiant, [interponi] in medio conlocari oportet: nam et statim re narrata expectat animus auditoris, ex qua re causa confirmari possit, quapropter continuo firmam aliquam oportet inferre argumentationem, et re dicta quoniam nuperrime

dictum facillime memoriae mandatur, utile est, [cum dicere desinimus,] recentem aliquam relinquere in animis auditorum bene firmam argumentationem. haec dispositio locorum, tamquam instructio militum, facillime in dicendo, sicut illa in pugnando, parare poterit victoriam.

Pronuntiationem multi maxime utilem oratori dixerunt ¹¹
esse et ad persuadendum plurimum valere: nos quidem ¹⁹
unum de quinque rebus plurimum posse non facile dixerimus; egregie magnam esse utilitatem in pronuntiatione audaciter confirmaverimus: nam commodae inventiones et concinnae verborum elocutiones et partium causae artificiosae dispositiones et horum omnium diligens memoria sine pronuntiatione non plus quam sine his rebus pronuntiatio sola valere poterit. qua re et quia nemo de ea re diligenter scripsit — nam omnes vix posse putarunt de voce et voltu et gestu dilucide scribi, cum eae res ad sensus nostros pertinerent — et quia magnopere a nobis ad dicendum comparanda est, non neglegenter videtur tota res consideranda.

Dividitur igitur pronuntiatio in vocis figuram, corporis motum. figura vocis est ea, quae suum quendam possidet habitum ratione et industria comparatum. ea ²⁰
dividitur in tris partis: magnitudinem, firmitudinem, mollitudinem. magnitudinem vocis maxime parit natura, non nihil auget, sed maxime conservat cura; firmitudinem vocis maxime comparat cura, non nihil adauget, sed maxime conservat ratio declamationis; mollitudinem vocis, hoc est, ut eam torquere in dicendo nostro commodo possimus, maxime facit moderatio declamationis: quapropter de magnitudine vocis et firmitudinis parte, quoniam altera natura paritur, altera cura comparatur, nihil nos attinet commonere, nisi ut ab eis, qui non insecii sunt eius artificii, ratio curandae vocis petatur: de ea parte firmitudinis, quae conservatur ratione declamationis, et de mollitudine vocis, quae maxime necessaria est oratori, quoniam ea quoque moderatione declamationis comparatur, dicendum videtur. ¹²

Firmam ergo maxime poterimus in dicendo vocem ²¹
conservare, si quam maxime sedata et depressa voce

principia dicemus; nam laeduntur arteriae, si, antequam voce leni permulsae sunt, acri clamore compleantur; et intervallis longioribus uti conveniet; recreatur enim spiritu vox et arteriae reticendo acquiescunt; et continuum clamorem omittere et ad sermonem transire oportet; commutationes enim faciunt, ut nullo genere vocis effuso in omni voce integri simus; et acutas vocis exclamationes vitare debemus; ictus enim fit et vulnus arteriae [hac] acuta atque attenuata nimis exclamatione et si qui splendor est vocis, consumitur uno clamore universus; et uno spiritu continenter multa dicere in extrema convenit oratione; fauces enim calefiunt et arteriae complentur et vox, quae tractata varie est, reducitur in quendam sonum aequabilem atque constantem. qua saepe rerum naturae gratia quaedam iure debetur, item accidit in hac re: nam quae diximus ad vocem servandam prodesse, eadem orationis enuntiationi serviunt, ut, quod nostrae
 22 voci prosit, idem voluntati auditoris probetur: utile est ad firmitudinem vocis sedata vox in principio: quid insuavius, quam clamor in exordio causae? intervalla vocem confirmant; eadem sententias concinniores divisione reddunt et auditori spatium cogitandi relinquunt. conservat vocem continui clamoris remissio: et auditorem quidem varietas maxime delectat, cum aut sermone animus retinetur aut exsuscitatur clamore. acuta exclamatio vocem volnerat: eadem laedit auditorem; habet enim quiddam inliberale et ad muliebrem potius vociferationem quam ad virilem dignitatem in dicendo adcommo-
 datum. in extrema oratione continens vox remedio est voci. quid? haec eadem nonne animum vehementissime calefacit auditoris in totius conclusione causae? [quoniam res igitur eadem vocis firmitudini et pronuntiationis suavitudini prosunt, de utraque re simul erit in praesentia dictum, de firmitudine, quae divisa sunt, de suavitate, quae coniuncta fuerunt: cetera suo loco paulo post dicemus.]

13 Mollitudo [igitur] vocis, quoniam omnis ad rhetoris
 23 praceptionem pertinet, diligentius nobis consideranda est. eam dividimus in sermonem, contentionem, amplificationem. sermo est oratio remissa et finitima cotidianae

locutioni; contentio est oratio acris et ad confirmandum et ad confutandum adcommodata; amplificatio est oratio, quae aut in iracundiam inducit aut ad misericordiam trahit auditoris animum. sermo dividitur in partis quatuor: dignitatem, demonstrationem, narrationem, iocationem. dignitas est oratio cum aliqua gravitate; demonstratio est oratio, quae docet, quo modo quid fieri poterit aut non poterit; narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio; iocatio est oratio, quae ex aliqua re risum pudentem et liberalem potest comparare. contentio dividitur in continuationem et in distributionem: continuatio est orationis enuntiandae adceleratio [clamosa]; distributio est [in contentione] oratio frequens [cum raris et brevibus] intervallis [acri vociferatione]. amplificatio dividitur in cohortationem et con-²⁴ questionem: cohortatio est oratio, quae aliquod peccatum amplificans auditorem ad iracundiam adducit; conquestio est oratio, quae incommodorum amplificatione animum auditoris ad misericordiam perducit. [quoniam igitur mollitudo vocis in tris partis divisa est, et hae partes ipsae sunt in octo partis alias distributae, harum octo partium quae cuiusque idonea pronuntiatio sit, demonstrandum videtur.] sermo cum est in dignitate, plenis¹⁴ faucibus quam sedatissima et depressissima voce uti conveniet, ita tamen, ut ne ab oratoria consuetudine ad tragicam transeamus; cum [autem] est in demonstratione, voce paululum attenuata crebris intervallis et divisionibus oportet uti; ut ipsa pronuntiatione eas res, quas demonstrabimus, inserere atque insecare videamur in animis auditorum; cum autem est [sermo] in narratione, vocum varietates opus sunt, ut, quo quidque pacto gestum sit, ita narrare videamur: strenue quod volumus ostendere factum, celeriuscule dicemus, at aliud otiose, retardabimus; deinde modo acriter, tum elementer, maeste, hilare in omnis partis commutabimus ut verba ita pronuntiationem. si qua inciderint in narrationem dicta, rogata, responsa, si quae admirationes, de quibus nos narrabimus, diligenter animum advertemus, ut omnium personarum sensus atque animos voce exprimamus. sin erit sermo²⁵ in iocatione, leviter tremeunda voce cum parva signi-

ficatione risus, sine ulla suspitione nimiae cachinnationis, leniter oportebit ab sermone serio torquere ad liberalem iocum vocem. cum autem contendere oportebit, quoniam id aut per continuationem aut per distributionem faciendum est, in continuatione adaucto mediocriter sono vocis verbis continuandis vocem quoque iungere oportebit et torquere sonum, et celeriter cum clamore verba conficere, ut vim volubilem orationis vociferatio consequi possit; in distributione autem ab imis faucibus exclamationem quam clarissimam adhibere oportet; et quantum spatii per singulas exclamations sumpserimus, tantum in singula intervalla spatii consumere debemus. in amplificatione cum cohortatione utemur voce attenuatissima, clamore leni, sono aequabili [commutationibus crebris], maxima celeritate; in conquestione [utemur] voce depressa, inclinato sono, crebris intervallis, longis spatiis, magnis commutationibus. de figura vocis satis dictum est: nunc de corporis motu dicendum videtur.

26 Motus est corporis gestus et voltus moderatio quaedam, quae pronuntianti convenit et probabiliora reddit ea, quae pronuntiantur. convenit igitur in voltu pudorem et acrimoniam esse; in gestu nec venustatem conspiciendam, nec turpitudinem esse, ne aut histriones aut operarii videamur esse. ad easdem igitur partis, in quas vox est distributa, motus quoque corporis ratio videtur esse adcommodanda: nam si erit sermo cum dignitate, stantis in vestigio levi dexteræ motu loqui oportebit, hilaritate, tristitia, mediocritate voltus ad sermonis sententias adcommodata; sin erit in demonstratione sermo, paululum corpus a cervicibus demitemus, nam est hoc a natura datum, ut quam proxime tum voltum admoveamus ad auditores, si quam rem docere eos et vehementer instigare velimus; sin erit in narratione sermo, idem motus poterit idoneus esse, qui paulo ante demonstrabatur in dignitate; sin in iocatione, voltu quandam debemus

27 hilaritatem significare sine commutatione gestus. si contendemus per continuationem, brachio celeri, mobili voltu, acri aspectu utemur; sin contentio fiet per distributionem, porrectione celeri brachii, inambulatione, pedis dexteri rara supplensione, acri et defixo aspectu uti oportebit. si

utemur amplificatione per cohortationem, paulo tardiore et consideratione gestu conveniet uti, similibus ceteris rebus atque in contentione per continuationem; sin utemur amplificatione per conquestionem, feminis plangore et capitis ictu, non numquam sedato et constanti gestu, maesto et conturbato voltu uti oportebit.

Non sum nescius, quantum susceperim negotii, qui motus corporis exprimere verbis et imitari scriptura conatus sim voces: verum nec hoc confisus sum posse fieri, ut de his rebus satis commode scribi posset, nec, si id fieri non posset, hoc, quod feci, fore inutile putabam, propterea quod hic admonere volumus, quod oportet, reliqua trademus exercitationi: hoc scire oportet pronuntiationem bonam id perficere, ut res ex animo agi videatur.

Nunc ad thesaurum inventorum atque omnium partium rhetoricae artis custodem memoriam transeamus. memoria utrum habeat quiddam artificiosi an omnis ab natura proficiscatur, aliud dicendi tempus idoneum dabitur; nunc proinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita de ea re loquemur. placet enim nobis esse artificium memoriae; qua re placeat, alias ostendemus; in praesentia cuius modi sit ea res, aperiemus. sunt igitur duae memoriae: una naturalis, altera artificiosa: naturalis est ea, quae nostris animis insita est et simul cum cogitatione nata; artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam et ratio praeceptionis; sed qua in ceteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget; item fit in hac re, ut non numquam naturalis memoria, si cui data est egregia, similis sit huic artificiosae, porro haec artificiosa naturae commoda retineat et amplificet ratione doctrinae; quapropter et naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia, et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii: nec hoc magis aut minus in hac re, quam in ceteris artibus fit, ut ingenio doctrina, praeceptione natura nitescat: qua re et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio, quod tute paulo post poteris intellegere; et si illi freti ingenio nostri non indigerent, tamen iusta causa daretur, qua re eis, qui

16
28

29

minus ingenii habent, adiumento velimus esse. nunc de artificiosa memoria loquemur. constat igitur artificiosa memoria ex locis et imaginibus: locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite aut natura aut manu sunt absoluti, ut eos facile naturali memoria comprehendere et amplecti queamus, ut aedis, intercolumnium, angulum, fornicem et alia quae his similia sunt; imagines sunt formae quaedam et notae et simulacra eius rei, quam meminisse volumus, quod genus equi, leones, aquilae [quorum memoriam si volumus habere, imagines eorum locis certis conlocare nos oportebit].

- 30 Nunc cuius modi locos invenire et quo pacto reperire et in locis imagines constituere oporteat, ostendemus.
- 17 quem ad modum igitur qui litteras sciunt, possunt id, quod dictatum est, scribere et recitare, quod scripserunt, item qui mnemonica didicerunt, possunt, quod audierunt, in locis conlocare et ex his memoriter pronuntiare. loci cerae aut chartae simillimi sunt, imagines litteris, dispositio et conlocatio imaginum scripturae, pronuntiatio lectioni: oportet igitur, si volumus multa meminisse, multos locos nobis comparare, ut in multis locis multas imagines conlocare possimus; item putamus oportere ex ordine hos locos habere, ne quando perturbatione ordinis impediamur, quo setius a quoto quoque loco libebit, vel ab superiore vel ab inferiore parte, imagines sequi et ea,
- 18 quae mandata locis erunt, edere possimus. nam ut, si in ordine stantis notos compluris viderimus, nihil nostra intersit, utrum ab summo an ab imo an a medio nomina eorum dicere incipiamus, item in locis ex ordine conlocatis eveniet, ut in quamlibet partem a quoto quoque loco libebit, imaginibus commoniti dicere possimus id,
- 31 quod locis mandaverimus. qua re placet et ex ordine locos comparare, et locos, quos sumpserimus, egregia re commode notare oportebit, ut perpetuo nobis haerere possint; nam imagines, sicuti litterae, delentur, ubi nihil utimur; loci, tamquam cera, remanere debent; et, ne forte in numero locorum falli possimus, quantum quemque placet notari, quod genus, si in quinto loco manum auream conlocemus, in decimo aliquem notum, cui praenomen sit Decimo; deinde facile erit deinceps similis

notas quinto quoque loco conlocare. item commodius 19
 est in derelicta quam in celebri regione locos comparare,
 propterea quod frequentia et obambulatio hominum con-
 turbat et infirmitas imaginum notas, solitudo conservat
 integra vi simulacrorum figuras. praeterea dissimiles
 forma atque natura loci comparandi sunt, ut distincti inter-
 lucere possint; nam si qui multa intercolumnia sumpserit,
 conturbabitur similitudine, ut ignoret, quid in quoque
 loco conlocarit; et magnitudine modica et medioeris locos
 habere oportet; nam et praeter modum ampli vagas ima-
 gines reddunt et nimis angusti saepe non videntur posse
 capere imaginum conlocationem; tum nec nimis inlustris 32
 nec vehementer obscuros locos habere oportet, ne aut
 occaccantur tenebris imagines aut splendore praefulgeant.
 intervalla locorum medioeria placet esse, fere paulo plus
 aut minus pedum trinum; nam ut aspectus, ita cogitatio
 minus valet sive nimis procul removeris sive vehementer
 prope admoveris id, quod oportet videri. sed quam-
 quam facile est ei, qui paulo plura noverit, et quamvis
 multos et idoneos locos comparare, tamen si qui satis
 idoneos invenire se non putabit, ipse sibi constituat quam
 volet multos licebit. cogitatio enim quamvis regionem
 potest amplecti et in ea situm loci cuiusdam ad suum
 arbitrium fabricari et architectari; qua re licebit, si hac
 prompta copia contenti non erimus, nosmet ipsos nobis
 cogitatione nostra regionem constituere et idoneorum
 locorum commodissimam distinctionem comparare. de
 locis satis dictum est; nunc ad imaginum rationem trans-
 camus.

Omnium rerum similis imagines esse oportet et ex 20
 omnibus verbis notas nobis similitudines eligere debe- 33
 mus: duplices igitur similitudines esse debent: unae rerum,
 alterae verborum. rerum similitudines exprimuntur,
 cum summatim ipsorum negotiorum imagines comparamus;
 verborum similitudines constituuntur, cum unius cuiusque
 nominis et vocabuli memoria imagine notatur. rei totius
 memoriam saepe una nota et imagine simplici comprehendemus
 hoc modo, ut, si accusator dixerit, ab reo hominem veneno
 necatum et hereditatis causa factum arguerit et eius rei
 multos dixerit testis et conscios esse;

si hoc primum, ut ad defendendum nobis expeditum sit, meminisse volumus, in primo loco rei totius imaginem conformabimus: aegrotum in lecto cubantem faciemus ipsum illum, de quo agetur, si formam eius detinebimus; si eum non cognoverimus, aliquem aegrotum non de minimo loco sumemus, ut cito in mentem venire possit, et reum ad lectum eius astituemus dextera poculum sinistra tabulas medico testiculos arietinos tenentem; hoc modo et testium et hereditatis et veneno necati memoria habere poterimus; item deinceps cetera crimina ex ordine in locis ponemus; et quotienscumque rem meminisse volumus, si formarum dispositione et imaginum diligenti notatione utemur, facile ea, quae volumus, memoria consequemur. cum verborum similitudines imaginibus exprimere volumus, plus negotii suscipiemus et magis ingenium nostrum exercbimus. id nos hoc modo facere oportebit:

iam domuitionem reges Atridae parant
 in *uno* loco constituere manus ad caelum tollentem Domitium, cum a Regibus Marciis loris caedatur: hoc erit ‘iam domuitionem reges;’ in altero loco Aesopum et Cimbrum subornari † ut ad Iphigeniam [in Agamemnonem et Menelaum]. hoc erit ‘Atridae parant.’ hoc modo omnia verba erint expressa. sed haec imaginum conformatio tum valet, si naturalem memoriam exsuscitaverimus hac notatione, ut versu posito ipsi nobiscum primum transeamus bis aut ter eum versum, deinde [cum] imaginibus verba exprimamus. hoc modo naturae suppeditabitur doctrina; nam utraque altera separata minus erit firma, ita tamen, ut multo plus in doctrina atque arte praesidii sit: quod docere non gravemur, nisi metueremus, ne, cum ab instituto nostro recessissemus, minus commode servaretur haec dilucida brevitatis praeceptionis.

35 Nunc quoniam solet accidere, ut imagines partim firmas et ad monendum idoneas sint, partim imbecillas et infirmas, quae vix memoriam possint excitare, qua de causa utrumque fiat, considerandum est, ut cognita causa et quas vitemus et quas sequamur imagines, scire possimus. docet igitur nos ipsa natura, quid oporteat fieri;

nam si quas res in vita videmus parvas, usitatas, cotidianas, meminisse non solemus, propterea quod nulla non nova nec admirabili re commovetur animus; at si quid videmus aut audimus egregie turpe aut honestum, inusitatum, magnum, incredibile, ridiculum, id diu meminisse consuevimus; itemque, quas res ante ora videmus aut quod recens audivimus, obliviscimur plerumque; quae acciderunt in pueritia, meminimus optime saepe; nec hoc alia de causa potest accidere, nisi quod usitatae res facile e memoria elabuntur, insignes et novae manent diutius. [solis] exortus, cursus, occasus nemo admiratur, 36 propterea quod cotidie fiunt; at eclipsis [solis] mirantur quia raro accidunt, et solis eclipsis magis mirantur quam lunae, propterea quod haec crebriores sunt. docet ergo se natura volgari et usitata re non exsuscitari, novitate et insigni quodam negotio commoveri: imitetur ars igitur naturam et, quod ea desiderat, inveniatur, quod ostendit, sequatur. nihil est enim, quod aut natura extremum invenerit aut doctrina primum; sed rerum principia ab ingenio profecta sunt, exitus disciplina comparantur. 37 imagines igitur nos in eo genere constituere oportebit, quod genus manere in memoria diutissime potest: haec res ea accidet, si quam maxime notatas similitudines constituemus; si non mutas nec vagas, sed aliquid agentis imagines ponemus; si egregiam pulcritudinem aut unicam turpitudinem eis attribuemus; si aliqua re exornabimus, ut si coronis aut veste purpurea, quo nobis notatior sit similitudo; aut si qua re deformabimus, ut si cruentam aut caeno oblitam aut rubrica delibutam inducemus, quo magis insignita sit forma; aut si ridiculas res aliquas imaginibus attribuemus; nam ea res quoque faciet, ut facilius meminisse possimus: nam quas res veras facile meminimus, easdem fictas et diligenter notatas meminisse non difficile est. sed illud facere oportebit, ut identidem primos quosque locos imaginum renovandarum causa celeriter animo pervagemus.

Scio plerosque Graecos, qui de memoria scripserunt, 23
fecisse, ut multorum verborum imagines conscriberent, 38
uti qui ediscere vellent, paratas haberent, ne quid in
quaerendo consumerent operae; quorum rationem aliquot

de causis improbamus: primum quod in verborum innumerabilium multitudine ridiculum est mille verborum imagines comparare; quantulum enim poterunt haec valere, cum ex infinita verborum copia modo aliud modo aliud nos verbum meminisse oportebit? deinde cur volumus ab industria quemquam remove, ut ne quid ipse quaerat, nos illi omnia parata quaesitaeque tradamus? praeterea similitudine alia alius magis commovetur; nam ut saepe, formam si quam similem cuiquam dixerimus esse, non omnis habemus adsensores, quod alii videtur aliud, item fit in imaginibus, ut quae nobis diligenter notata sit, ea
 39 parum videatur insignis aliis: qua re sibi quemque suo commodo convenit imagines comparare. postremo praeceptoris est docere, quem ad modum quaeri quidque conveniat, et unum aliquod aut alterum, non omnia, quae eius generis erunt, exempli causa subicere, quo res possit esse dilucidior. quem ad modum cum de prooemiis quaerendis disputamus, rationem damus quaerendi, non mille prooemiorum genera conscribimus, item arbitramur de imaginibus fieri convenire.

24 Nunc, ne forte verborum memoriam aut nimis difficilem aut parum utilem arbitrare, ipsarum rerum memoria contentus sis, quod et utilior sit et plus habeat facilitatis, admonendus es, qua re verborum memoriam non improbemus: nam putamus oportere eos, qui velint res faciliores sine labore et molestia facile meminisse, in rebus difficilioribus esse ante exercitatos; nec nos hanc verborum memoriam inducimus, ut versus meminisse possimus, sed ut hac exercitatione illa rerum memoria, quae pertinet ad utilitatem, confirmetur, ut ab hac difficili consuetudine sine labore ad illam facilitatem transire
 40 possimus. sed cum in omni disciplina infirma est artis praeceptio sine summa adsiduitate exercitationis, tum vero in mnemonicis minimum valet doctrina, nisi industria, studio, labore, diligentia comprobatur. quam plurimos locos ut habeas et quam maxime ad praecepta adcommodatos curare poteris; imaginibus conlocandis exerceri cotidie conveniet; non enim, sicut a ceteris studiis abducimur non numquam occupatione, item ab hac re nos potest causa deducere aliqua; numquam est enim,

quin aliquid memoriae tradere velimus et tum maxime, cum aliquo maiore negotio detinemur. qua re cum sit utile facile meminisse, non te fallit, quod tantopere utile sit, quanto labore sit appetendum: poteris existimare utilitate cognita. pluribus verbis ad eam te adhortari non est sententia, ne aut tuo studio diffisi aut minus, quam res postulat, dixisse videamur. de quinta parte rhetoricae deinceps dicemus: tu primas quasque partis in animo frequenta et quod maxime necesse est, exercitatione confirma.

CORNIFICII RHETORICORUM
AD C. HERENNIUM

LIBER III.

Quoniam in hoc libro, Herenni, de elocutione scripsimus, et quibus in rebus opus fuit exemplis uti, nostris exemplis usi sumus et id fecimus praeter consuetudinem Graecorum, qui de hac re scripserunt, necessario faciendum est, ut paucis rationem nostri consilii demus; atque hoc nos necessitudine facere, non studio, satis erit signi, quod in superioribus libris nihil neque ante rem neque praeter rem locuti sumus. nunc, si pauca, quae res postulat, dixerimus, tibi id, quod reliquum est artis, ita ut instituimus, persolvemus. sed facilius nostram rationem intelleges, si prius, quid illi dicant, cognoveris.

Compluribus de causis putant oportere, cum ipsi praeceperint, quo pacto oporteat ornare elocutionem, unius cuiusque generis ab oratore aut poeta probato sumptum ponere exemplum: et primum se id modestia commotos facere dicunt, propterea quod videatur esse ostentatio quaedam non satis habere praecipere de artificio, sed etiam ipsos videri velle artificiose gignere exempla: hoc est, inquit, ostentare se, non ostendere artem. quare pudor in primis est ad eam rem impedimento, ne nos solos probare, nos amare, alios contemnere et deridere videamur. etenim cum possimus ab Ennio sumere aut a Graccho exemplum, videtur esse adrogantia illa relinquere et ad sua devenire. praeterea exempla testimoniorum locum obtinent; id enim, quod admonuerit et

leviter fecerit praeceptio, exemplo sicut testimonio comprobatur: non igitur ridiculus sit, si quis in lite aut in iudicio domestico testimonio pugnet? sic suo ipsius testimonio, *qui suum* dederit exemplum, abutatur: ut enim testimonium, sic exemplum rei confirmandae causa sumitur. non ergo oportet hoc nisi a probatissimo sumi, ne, quod aliud confirmare debeat, egeat ipsum confirmationis. etenim necesse est aut se omnibus antepo-
 2 antepo-
 3 aut Crassi consequi facultatem. postremo hoc ipsum summum est artificium res varias et disparis in tot poematis et orationibus sparsas et vage disiectas ita diligenter eligere, ut unum quodque genus exemplorum sub singulos artis locos subicere possis. hoc si industria solum fieri posset, tamen essemus laudandi, cum talem laborem non fugissemus: nunc sine summo artificio non potest fieri. quis est enim, qui cum non summe teneat artem, possit ea, quae iubeat ars, de tanta et tam diffusa scriptura notare et separare? ceteri, cum legunt orationes bonas aut poemata, probant oratores et poetas, neque intellegunt, qua re commoti probent, quod scire non possunt, ubi sit, nec quid sit, nec quo modo factum sit id, quod eos maxime delectat; at is, qui et haec omnia intellegit et idonea maxime eligit et omnia in arte [maxime] scribenda redigit in singulas rationes praeceptionis, necesse est eius rei summus artifex sit. hoc igitur ipsum maximum artificium est in arte sua posse [et] alienis exemplis uti.

4 Haec illi cum dicunt, magis nos sua auctoritate commovent quam ratione disputationis: illud enim veremur ne cui satis sit ad contrariam rationem probandam, quod ab ea steterint ei, qui et inventores huius artificii fuerint

et vetustate iam satis omnibus probati sint: quod si illorum auctoritate remota rationem volent cum ratione comparare, intellegent, non omnia concedenda esse antiquitati. primum igitur, quod ab eis de modestia dicitur, 3 videamus, ne nimium pueriliter proferatur; nam si tacere et nihil scribere modestia est, cur quicquam scribunt aut loquuntur? sin aliquid suum scribunt, cur quo setius omnia scribant, impediuntur modestia? quasi si quis Olympiam cum venerit cursum et steterit, ut mittatur, impudentis dicat esse illos, qui currere coeperint, ipse intra carcerem stet et narret aliis, quo modo Ladas aut Bocotus Sicyonius cursitarint, sic isti, cum in artis curriculum descenderunt, illos, qui in eo, quod est artificii, elaborant, aiunt facere immodeste, aliquam antiqui oratoris aut poetae laudant scripturam, ipsi in stadium rhetoricae artis prodire non audent. non ausim dicere, sed 5 tamen vereor, ne, qua in re laudem modestiae venantur, in ea ipsa re sint impudentes. quid enim tibi vis? aliquis inquit: artem tuam scribis, gignis novas nobis praeceptiones, eas ipse confirmare non potes: ab aliis exempla sumis. vide, ne facias impudenter, qui tuo nomini velis ex aliorum laboribus libare laudem. nam si tua volumina prehenderint antiqui oratores et poetae et suum quisque de libris tuis tulerit, nihil tibi, quod suum velint, relinquatur.

‘At exempla, quoniam testimoniorum similia sunt, item convenit, ut testimonia, ab hominibus probatissimis sumi.’ primum omnium exempla ponuntur hic neque confirmandi neque testificandi causa, sed demonstrandi. non enim, cum dicimus esse exornationem, quae verbi causa constet ex similiter desinentibus verbis et ponimus hoc exemplum a Crasso: ‘quibus possumus et debemus,’ testimonium conlocamus, sed exemplum. hoc interest igitur inter testimonium et exemplum: exemplo demonstratur id, quod dicimus, cuius modi sit; testimonio, esse illud ita, ut nos dicimus, confirmatur. praeterea oportet 6 testimonium cum re convenire, aliter enim rem non potest confirmare: at id, quod illi faciunt, cum re non convenit. quid ita? quia pollicentur se artem scribere, exempla proferunt ab eis plerumque, qui artem nescierunt.

tum quis est, qui possit id, quod de arte scripserit, comprobare, nisi aliquid scribat ex arte? contraque faciunt, quam polliceri videntur: nam cum scribere artem instituunt, videntur dicere se excogitasse, quod alios docerent: cum vero scribunt, ostendunt nobis, alii quid excogitarint.

4 'At hoc ipsum difficile est' inquit 'eligere de multis.' quod dicitis difficile, utrum laboriosum an artificiosum est? si laboriosum, non statim praeclarum; sunt enim multa laboriosa, quae si faciatis, non continuo gloriemini; nisi etiam, si vestra manu fabulas aut orationes totas transscripsissetis, gloriosum putaretis. sin istud artificiosum egregie dicitis, videte, ne insueti rerum maiorum videamini, si vos parva res sic uti magna delectabit: nam isto modo eligere rudis quidem nemo potest,
 7 sed sine summo artificio multi: quisquis enim audivit de arte paulo plus, in elocutione praesertim, omnia videre poterit, quae ex arte dicentur, facere nemo poterit, nisi eruditus; itaque ut, si de tragoediis Ennii velis sententias eligere aut de Pacuvianis nuntios et quia plane rudis id facere nemo poterit, cum feceris, te litteratissimum putes, ineptus sis, propterea quod id facile faciat quivis mediocriter litteratus, item si, cum ex orationibus aut poematis elegeris exempla, quae certis signis artificii notata sunt, quia rudis id nemo facere possit, artificiosissime te fecisse putes, erres, propterea quod isto signo videmus te non nihil scire, aliis signis multa scire intellegemus. quod si artificiosum est intellegere, quae sint ex arte scripta, multo est artificiosius ipsum scribere ex arte: qui enim scribit artificiose, ab aliis commode scripta facile intellegere poterit; qui eligit facile, non continuo ipse commode scribet; et si est maxime artificiosum, alio tempore utantur ea facultate, non tum, cum [parere] ipsi et gignere et proferre debent; postremo in eo vim artificii consumant, ut ipsi ab aliis potius eligendi quam alienorum boni electores existimentur. contra ea, quae ab eis dicuntur, qui dicunt alienis exemplis uti oportere, satis est dictum: nunc, quae separatim dici possunt, consideremus.

5 Dicimus ergo eos cum in eo, quod alienis utantur,

peccare, tum magis etiam delinquere, quod a multis exempla sumant: sed de eo, quod postea diximus, antea videamus. si concederem aliena oportere adsumere exempla, vincerem unius oportere, primum quod contra hoc nulla staret illorum ratio; liceret enim eligerent et probarent quemlibet, qui sibi in omnis res suppeditaret exempla, vel poetam vel oratorem, cuius auctoritate niterentur. deinde interest magni eius, qui discere volt, utrum unum omnia an omnia neminem, sed aliud alium putet consequi posse: si enim putabit posse omnia penes unum consistere, ipse quoque ad omnium nitetur facultatem; si id desperarit, in paucis se exercebit; ipsis enim contentus erit, nec mirum, cum ipse praeceptor artis omnia penes unum reperire non potuerit. adlatis igitur exemplis a Catone, a Gracchis, a Laelio, a Scipione, Galba, Porcina, Crasso, Antonio, ceteris, item sumptis aliis a poetis et historiarum scriptoribus, necesse erit eum, qui discet, putare ab omnibus omnia, ab uno pauca vix potuisse sumi: qua re unius alicuius esse se similem ^s satis habebit, omnia, quae omnes habuerint, solum habere se posse diffidet. ergo inutile est ei, qui discere volt, putare a nemine omnia posse *sumi*; igitur nemo in hanc incideret opinionem, si ab uno exempla sumpsissent: nunc hoc signi est ipsos artis scriptores non putasse unum potuisse in omnibus elocutionis partibus enitere, quoniam neque sua protulerunt neque unius alicuius aut denique duorum, sed ab omnibus oratoribus et poetis exempla sumpserunt. deinde, si quis velit artem demonstrare nihil prodesse ad dicendum, non male utatur hoc adiumento, quod unus omnis artis partis consequi nemo potuerit: quod igitur iuvat eorum rationem, qui omnino improbant artem, id non ridiculum est ipsum scriptorem artis suo iudicio comprobare? ergo ab uno sumenda fuisse docuimus exempla, si semper aliunde sumerentur.

Nunc omnino aliunde sumenda non fuisse sic intel- ⁶
 legemus: primum omnium quod ab artis scriptore ad- ⁹
 fertur exemplum, de ipsius artificio debet esse, non ut
 si quis purpuram aut aliud quippiam vendens dicat ‘sume
 a me, sed huius exemplum aliunde rogabo, tibi quod

ostendam.' sic [mercem] ipsi qui venditant, aliunde exemplum quaeritent, aut in arcis acervos se dicant tritici habere et eorum exemplum pugno non habeant, quod ostendant. si Triptolemus, cum hominibus semen largiretur, ipse ab aliis id hominibus mutuaretur aut si Prometheus, cum mortalibus ignem dividere vellet, ipse a vicinis cum testo ambulans carbunculos conrogaret, ridiculus videretur: isti magistri omnium dicendi praeceptores non videntur sibi ridicule facere, cum id, quod aliis pollicentur, ab aliis quaerunt. si qui se fontis maximos penitus absconditos aperuisse dicat et haec sitiens cum maxime loquatur neque habeat, qui sitim sedet, non rideatur? isti, cum non modo dominos se fontium, sed se ipsos fontis esse dicant et omnium rigare debeant ingenia, non putant fore ridiculum, si, cum id polliceantur, arescant ipsi siccitate. Chares ab Lysippo statuas facere non isto modo didicit, ut Lysippus caput ostenderet Myronium, brachia Praxitelia, pectus Polyclecium, sed omnia coram magistrum facientem videbat, ceterorum opera vel sua sponte poterat considerare: isti credunt eos, qui haec velint discere, alia ratione doceri posse

7 commodius. praeterea ne possunt quidem ea, quae su-
 10 muntur ab aliis, exempla tam esse adcommodata ad artem, propterea quod in dicendo leviter unus quisque locus plerumque tangitur, ne ars appareat, in praecipiendo expresse conscripta ponere oportet exempla, uti in artis formam convenire possint; at post in dicendo, ne possit ars eminere et ab omnibus videri, facultate oratoris occultatur. ergo etiam, ut magis ars cognoscatur, suis exemplis melius est uti. postremo haec quoque res nos duxit ad hanc rationem, quod nomina rerum Graeca convertimus: ea remota sunt a consuetudine; quae enim res apud nostros non erant, earum rerum nomina non poterant esse usitata; ergo haec asperiora primo videantur necesse est, id quod fiet rei, non nostra difficultate; reliquum scripturae consumetur in exemplis: haec aliena si posuissemus, factum esset, ut, quod commodius esset in hoc libro, id nostrum non esset, quod asperius et inusitatum, id proprie nobis attribueretur; ergo hanc quoque incommoditatem fugimus. his de cau-

sis, cum artis inventionem Graecorum probassemus, exemplorum rationem secuti non sumus.

Nunc tempus postulat, ut ad elocutionis praecepta transeamus. bipertita igitur erit nobis elocutionis praeceptio: primum dicemus, quibus in generibus verborum semper omnis oratoria elocutio debeat esse, deinde ostendemus, quas res semper habere debeat. sunt igitur tria ⁸₁₁ genera, quae genera nos figuras appellamus, in quibus omnis oratio non vitiosa consumitur: unam gravem, alteram mediocrem, tertiam extenuatam vocamus. *gravis* est, quae constat ex verborum gravium levi et ornata constructione; *mediocris* est, quae constat ex humiliore neque tamen ex infima et pervulgatissima verborum dignitate; *attenuata* est, quae demissa est usque ad usitatissimam puri consuetudinem sermonis.

In gravi consumetur oratio figura, si quae cuiusque rei poterunt ornatissima verba reperiri sive propria sive extranea ad unam quamque rem adcommo-
dabuntur, et si graves sententiae, quae in amplificatione et commiseratione tractantur, eligentur, et si exornationes sententiarum aut verborum, quae gravitatem habebunt, de quibus post dicemus, adhibebuntur. in hoc genere figurae ¹² erit hoc exemplum: ‘nam quis est vestrum, iudices, qui satis idoneam possit in eum poenam cogitare, qui prodere hostibus patriam cogitarit? quod maleficium cum hoc scelere comparari, quod huic maleficio dignum supplicium potest inveniri? in eis, qui ingenuum aut matrem-familias constuprassent, violassent aliquem aut postremo necassent, maxima supplicia maiores consumpserunt: huic truculentissimo ac nefario facinori singularem poenam reliquerunt: atqui in aliis maleficiis ad singulos aut ad paucos ex alieno peccato iniuria pervenit: huius sceleris qui sunt adfines, uno consilio universis civibus atrocissimas calamitates machinantur. o feros animos! o crudelis cogitationes! o derelictos homines ab humanitate! qui id agere ausi sunt aut cogitare potuerunt, quo pacto hostes revolsis maiorum sepulcris, deiectis moenibus, ovantes irruerent in civitatem; quo modo deum templis spoliatis, optimatibus trucidatis, aliis abreptis in servitatem, matribusfamilias et ingenuis sub hostilem

libidinem subiectis urbs acerbissimo concidat incendio conflagrata; qui se non putant id, quod voluerint, ad exitum perduxisse, nisi sanctissimae patriae miserandum scelerati viderint cinerem. nequeo verbis consequi, iudices, indignitatem rei: sed negligentius id fero, quia vos mei non egetis: vester enim vos animus amantissimus rei publicae facile docet, ut eum, qui fortunas omnium voluerit prodere, praecipitem proturbetis ex ea civitate, quam iste hostium spurcissimorum dominatu nefario voluit obruere.'

⁹ In mediocri figura versabitur oratio, si haec, ut ante
¹³ dixi, aliquantum demiserimus, neque tamen ad infimum descenderimus, sic: 'quibuscum bellum gerimus, iudices, videtis: cum sociis, qui pro nobis pugnare et imperium nostrum nobiscum simul virtute et industria conservare soliti sunt; qui cum se et opes suas et copiam necessario norant, tum vero nihilo minus propter propinquitatem et omnium rerum societatem, quid omnibus rebus populus Romanus posset, scire et existimare poterant. hi, cum deliberassent nobiscum bellum gerere, quaeso, quae res erat, qua freti bellum suscipere conarentur, cum multo maximam partem sociorum in officio manere intellegerent? cum sibi non multitudinem militum, non idoneos imperatores, non pecuniam publicam praesto esse viderent? non denique ullam rem, quae res pertineat ad bellum administrandum? si cum finitimis de finibus bellum gererent, si totum certamen in uno proelio positum putarent, tamen omnibus rebus instructiores et apparatus venirent; nedum isti imperium orbis terrae, cui imperio omnes gentes, reges, nationes partim vi, partim voluntate concesserunt, cum aut armis aut liberalitate a populo Romano superati essent, ad se transferre tantulis viribus conarentur. quaeret aliquis: quid? Fregellani non sua sponte conati sunt? eo quidem isti minus facile conarentur, quod, illi quem ad modum discessissent, videbant: nam rerum imperiti, qui unius cuiusque rei de rebus ante gestis exempla petere non possunt, ei per imprudentiam facillime deducuntur in fraudem, at ei, qui sciunt, quid aliis acciderit, facile ex aliorum eventis suis rationibus possunt providere. nulla igitur re inducti,

nulla spe freti arma sustulerunt? quis hoc credet tantam amentiam quemquam tenuisse, ut imperium populi Romani temptare auderet, nullis copiis fretus? ergo aliquid fuisse necesse est. quid aliud, nisi id, quod dico, potest esse?’

In attenuatae figurae genere, quod ad infimum et cotidianum sermonem demissum est, hoc erit exemplum: ¹⁰
 ‘nam ut forte hic in balneas venit, coepit, postquam per- ¹⁴
 fusus est, defricari, deinde, ubi visum est, ut in alveum descenderet, ecce tibi iste de transverso ‘heus’ inquit ‘adulescens, pueri tui modo me pulsarunt: satis facias oportet.’ hic, qui id aetatis ab ignoto praeter consuetudinem appellatus esset, erubuit. iste clarius eadem et alia dicere coepit. hic vix, tamen inquit ‘sine me considerare.’ tum vero iste clamare voce, [ista] quae vel rabulae cuius ruborem inicere potest: ‘ista petulans est atque acerba, ne ad solarium quidem, ut mihi videtur, sed pone scenam et in eius modi locis exercitata.’ conturbatus est adulescens: nec mirum, cui etiam nunc paedagogi lites ad auriculas versarentur imperito huius modi convitiis, ubi istum vidit scurram exhausto rubore, qui se putaret nihil habere, quod de existimatione perderet, ut omnia sine famae detrimento facere posset.’ [igitur genera figurarum ex ipsis exemplis intellegi poterunt; erit enim et attenuata verborum constructio quaedam, et item alia in gravitate, alia posita in mediocritate.] ¹⁵

Est autem cavendum, ne, dum haec genera consecramur, in finitima et propinqua vitia veniamus: nam gravis figura, quae laudanda est, propinqua est ei, quae fugienda; quae recte videbitur appellari, si sufflata nominabitur, nam ut corporis bonam habitudinem tumor imitatur saepe, item gravis oratio saepe imperitis videtur ea, quae turget et inflata est, cum aut novis aut priscis verbis aut duriter aliunde translatis aut gravioribus, quam res postulat, aliquid dicitur, hoc modo: ‘nam qui perduellionibus venditat patriam, non satis supplicii dederit, si praeceps in Neptunias depulsus erit lacunas. poenite igitur istum, qui montis belli fabricatus est, campos sustulit pacis.’ in hoc genus cum declinant, qui ab eo, quo profecti

¹¹ sunt, aberraverunt, et specie gravitatis falluntur nec per-
¹⁶ spicere possunt orationis tumorem. qui in mediocre
 genus orationis profecti sunt, si pervenire eo non po-
 tuerunt, errantes perveniunt ad confinium genus eius ge-
 neris, quod appellamus dissolutum, eo quod est sine nervis
 et articulis, [ut hoc modo appellem fluctuans, eo quod
 fluctuat huc et illud] nec potest confirmate neque viriliter
 sese expedire. id est huius modi: ‘socii nostri cum
 belligerare nobiscum vellent, profecto ratiocinati essent
 etiam atque etiam, quid possent facere, si quidem sua
 sponte facerent et non haberent hinc adiutores multos,
 malos homines et audacis. solent enim diu cogitare
 omnes, qui magna negotia volunt agere.’ non potest
 huius modi sermo tenere attentum auditorem; diffluit
 enim totus, neque quicquam comprehendens perfectis ver-
 bis amplectitur. qui non possunt in illa facetissima ver-
 borum attenuatione commode versari, veniunt ad aridum
 et exsanguie genus orationis, quod non alienum est exile
 nominari, cuius modi est hoc: ‘nam istic in balineis ac-
 cessit ad hunc; postea dicit: ‘hic tuus servus me pul-
 savit.’ postea dicit hic illi ‘considerabo.’ post ille convi-
 tium fecit et magis magisque praesente multis clamavit.’
 frivolus hic quidem iam et inliberalis est sermo, non
 enim est adeptus id, quod habet attenuata figura: puris
 et electis verbis compositam orationem. omne genus
 orationis, et gravem et mediocrem et attenuatam, digni-
 tate adficiunt exornationes, de quibus post loquemur;
 quae si raras disponentur, distinctam sicuti coloribus, si
 crebrae conlocabuntur, oblitam reddent orationem. sed
 figuram in dicendo commutare oportet, ut gravem me-
 diocris, mediocrem excipiat attenuata, deinde identidem
 commutentur, ut facile satietas varietate vitetur.

¹² Quoniam, quibus in generibus elocutio versari debeat,
¹⁷ dictum est, videamus nunc, quas res debeat habere elo-
 cutio commoda et perfecta. quae maxime ad modum
 oratoris adcommodata est, tris res in se debet habere:
 elegantiam, compositionem, dignitatem. elegantia est,
 quae facit, ut unum quidque pure et aperte dici videatur.
 haec distribuitur in Latinitatem et explanationem. Lati-
 nitas est, quae sermonem purum conservat ab omni vitio

remotum: vitia in sermone, quo minus ís Latinus sit, duo possunt esse: soloecismus et barbarismus. soloecismus est, cum in verbis pluribus consequens verbum ad superius non adcommodatur; barbarismus est, cum verbum aliquod vitiose effertur. haec qua ratione vitare possimus, in arte grammatica dilucide dicemus. explanatio est, quae reddit apertam et dilucidam orationem; ea comparatur duabus rebus: usitatis verbis et propriis. usitata sunt ea, quae versantur in sermone et consuetudine cotidiana; propria, quae eius rei verba sunt aut esse possunt, qua de loquemur.

Compositio est verborum constructio aequabiliter per-¹⁸politam. ea conservabitur, si fugiemus crebras vocalium concursiones, quae vastam atque hiantem orationem reddunt, ut haec est: ‘baccæ aereae amoenissimæ impendebant;’ et si vitabimus eiusdem litterae nimiam adsiduitatem, cui vitio versus hic erit exemplo: — nam hic nihil prohibet in vitiiis, alienis exemplis uti —

O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti
et hic eiusdem poetae:

unquam quicquam quisquam cuiquam, quod ei con-
veniat, neget

et si eiusdem verbi adsiduitatem nimiam fugiemus huius modi: ‘nam cuius rationis ratio non exstat, ei rationi ratio non est fidem habere;’ et si non utemur continenter similiter cadentibus verbis, hoc modo:

flentes plorantes lacrimantes obtestantes
et si verborum transiectionem vitabimus, nisi quae erit concinna, qua de re posterius loquemur: quo in vitio est Lucilius adsiduus, ut haec est in priore libro:

has res ad te scriptas, Luci, misimus, Aeli.

item fugere oportet longam verborum continuationem, quae et auditoris auris et oratoris spiritum laedit. his vitiiis in compositione vitatis reliquum consumendum est in dignitate.

Dignitas est, quae reddit ornatam orationem varietate¹³ distinguens. haec in verborum et in sententiarum exornationem dividitur: verborum exornatio est, quae ipsius sermonis insignita continetur perpolitone; sententiarum

exornatio est, quae non in verbis, sed in ipsis rebus quandam habet dignitatem.

* * *

19 Repetitio est, cum continenter ab uno atque eodem verbo in rebus similibus et diversis principia sumuntur, hoc modo: ‘vobis istud attribuendum est, vobis gratia est habenda, vobis ista res erit honori.’ item: ‘Scipio Numantiam sustulit, Scipio Karthaginem delevit, Scipio pacem peperit, Scipio civitatem servavit.’ item: ‘tu in forum prodire, tu lucem conspicerere, tu in horum conspectum venire conaris? audes verbum facere? audes quicquam ab istis petere? audes supplicium deprecari? quid est, quod possis defendere? quid est, quod audeas postulare? quid est, quod tibi concedi putes oportere? non iusiurandum reliquisti? non amicos prodidisti? non parenti manus attulisti? non denique in omni dedecore volutatus es?’ haec exornatio cum multum venustatis habet, tum gravitatis et acrimoniae plurimum; qua re videtur esse adhibenda et ad ornandam et ad exaugendam orationem.

Conversio est, per quam non, ut ante, primum repetimus verbum, sed ad postremum continenter revertimur, hoc modo: ‘Poenos populus Romanus iustitia vicit, armis vicit, liberalitate vicit.’ item: ‘ex quo tempore concordia de civitate sublata est, libertas sublata est, fides sublata est, amicitia sublata est, res publica sublata est.’ item: ‘C. Laelius homo novus erat, at ingeniosus erat, doctus erat, bonis viris et studiis amicus erat, ergo in civitate primus erat.’ item: ‘nam cum istos, ut absolvant, rogas, ut periurent rogas, ut existimationem neglegant, rogas, ut leges [populi Romani] tuae libidini largiantur, rogas.’

14
20 Complexio est, quae utramque complectitur exornationem, et hanc, et quam ante exposuimus, ut et repetatur idem verbum saepius et crebro ad idem postremum revertamur, hoc modo: ‘qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Karthaginienses. qui sunt, qui crudele bellum gesserunt? Karthaginienses. qui sunt, qui Italiam deformaverunt? Karthaginienses. qui sunt, qui postulant ignosci? Karthaginienses. videte ergo, quam conveniat

eos impetrare.’ item: ‘quem senatus damnarit, quem populus damnarit, quem omnium existimatio damnarit, cum vos sententiis vestris absolvatis?’

Treductio est, quae facit, uti, cum idem verbum crebrius ponatur, non modo non offendat animum, sed etiam concinniores orationem reddat, hoc pacto: ‘qui nihil habet in vita iucundius vita, is cum virtute vitam non potest colere.’ item: ‘cum hominem appellas, qui si fuisset homo, nunquam tam crudeliter hominis vitam petisset? at erat inimicus. ergo inimicum sic ulcisci voluit, ut ipse sibi reperiretur inimicus?’ item: ‘divitias sine divitis esse; tu vero virtutem praefere divitiis: nam si voles divitias cum virtute comparare, vix satis idoneae tibi videbuntur divitiae, quae virtutis pedisequae sint.’ ex ²¹ eodem genere est exornationis, cum idem verbum ponitur modo in hac, modo in altera re, hoc modo: ‘cur eam rem tam studiose curas, quae tibi multas dabit curas?’ item: ‘nam amari iucundum est, si curetur, ne quid insit amari.’ item: ‘veniam ad vos, si mihi senatus det veniam.’ in his quattuor generibus exornationum, quae adhuc proposita sunt, non inopia verborum fit, ut ad idem verbum redeatur saepius, sed inest festivitas quaedam, quae facilius auribus diiudicari quam verbis demonstrari potest.

Contentio est, cum ex contrariis rebus oratio conficitur ¹⁵, hoc pacto: ‘habet adsentatio iucunda principia, eadem exitus amarissimos adfert.’ item: ‘inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes.’ item: ‘in otio tumultuaris, in tumultu es otiosus; in re frigidissima cales, in ferventissima friges; tacito cum opus est, clamas, cum tibi loqui convenit, obmutescis; ades, abesse vis, abes, reverti cupis; in pace bellum quaeritas, in bello pacem desideras; in contione de virtute loqueris, in proelio prae ignavia tubae sonitum perferre non potes.’ hoc genere si distinguemus orationem, et graves et ornati poterimus esse.

Exclamatio est, quae conficit significationem doloris ²² aut indignationis alicuius per hominis aut urbis aut loci aut rei cuiuspiam compellationem, hoc modo: ‘te nunc adloquor, Africane, cuius mortui quoque nomen splen-

dori ac decori est civitati: tui clarissimi nepotes suo sanguine aluerunt inimicorum crudelitatem.' item: 'o perfidiosae Fregellae, quam facile scelere vestro contabuistis, ut, cuius nitor urbis Italiam nuper inlustravit, eius nunc vix fundamentorum reliquiae remaneant.' item: 'bonorum [insidiatores] latrocinia, vitam innocentissimi cuiusque petistis: tantamne ex iniquitate iudiciorum vestris calumniationibus adsumitis facultatem?' hac exornatione si loco utemur [raro] et cum rei magnitudo postulare videbitur, ad quam volumus indignationem animum auditoris adducemus.

Interrogatio non omnis gravis est neque concinna, sed haec, quae, cum enumerata sunt ea, quae obsunt causae adversariorum, confirmat superiorem orationem, hoc pacto: 'cum igitur haec omnia faceres, diceres, administrares, utrum animos sociorum ab re publica removebas et abalienabas an non? et utrum aliquem exornari oportuit, qui istaec prohiberet ac fieri non sineret, an non?'

16 Ratiocinatio est, per quam ipsi a nobis rationem posci-
23 mus, qua re quidque dicamus, et crebro nosmet a nobis petimus unius cuiusque propositionis explanationem. ea est huius modi: 'maiores nostri si quam unius peccati mulierem damnabant, simplici iudicio multorum maleficiorum convictam putabant. quo pacto? quam impudicam iudicabant, eam veneficii quoque damnatam existimabant. quid ita? quia necesse est eam, quae suum corpus addixerit turpissimae cupiditati, timere multos. quos istos? virum, parentes, ceteros, ad quos videt sui dedecoris infamiam pertinere. quid postea? quos tantopere timeat, eos necesse est, ut, quoquo modo possit, veneficio petat. cur? quia nulla potest honesta ratio retinere eam, quam magnitudo peccati facit timidam, intemperantia audacem, natura muliebris inconsideratam. quid? quam veneficii damnarant? putabant impudicam quoque necessario. qua re? quia nulla facilius ad id maleficium causa quam turpis amor et intemperans libido commovere potuit; tum cuius mulieris animus esset corruptus, eius corpus castum esse non putaverunt. quid? in viris idemne observabant? minime. quid ita? quia

viros ad unum quodque maleficium singulae cupiditates impellunt, mulieres ad omnia maleficia cupiditas una ducit.' item: 'bene maiores hoc comparaverunt, ut neminem regem, quem armis cepissent, vita privarent. quid ita? quia, quam nobis fortuna facultatem dedisset, iniquum erat in eorum supplicio consumere, quos eadem fortuna paulo ante in amplissimo statu conlocarat. quid quod exercitum contra duxit? desino meminisse. quid ita? quia viri fortis est, qui de victoria contendant, eos hostis putare; qui victi sunt, eos homines iudicare, ut possit bellum fortitudo minuere, pacem humanitas augere. at ille, si vicisset, num idem fecisset? non profecto tam sapiens fuisset. cur igitur ei parcis? quia talem stultitiam contemnere, non imitari consuevi.' haec exornatio ad sermonem vehementer adcommodata est et animum auditoris retinet attentum cum venustate sermonis tum rationum expectatione.

Sententia est oratio sumpta de vita, quae aut quid sit ¹⁷ aut quid esse oporteat in vita, breviter ostendit, hoc ²⁴ pacto: 'difficile est primum virtutes revereri, qui semper secunda fortuna sit usus.' item: 'liber is est existimandus, qui nulli turpitudini servit.' item: 'egens aeque est is, qui non satis habet, et is, cui satis nihil potest esse.' item: 'optima vivendi ratio est eligenda: eam iucundam consuetudo reddet.' huius modi sententiae simplices non sunt improbandae, propterea quod habet brevis expositio, si rationis nullius indiget, magnam delectationem; sed illud quoque probandum est genus sententiae, quod confirmatur subiectione rationis, hoc pacto: 'omnes bene vivendi rationes in virtute sunt conlocandae, propterea quod sola virtus in sua potestate est, omnia praeter eam subiecta sunt sub fortunae dominationem.' item: 'qui fortunis alicuius inducti amicitiam eius secuti sunt, ei simul ac fortuna dilapsa est, devolant omnes; cum enim recessit ea res, quae fuit consuetudinis causa, nihil superest, qua re possint in amicitia teneri.' sunt item sententiae, quae dupliciter efferuntur; hoc modo sine ratione: 'errant, qui in prosperis rebus omnis impetus fortunae se putant fugisse; sapienter cogitant, qui temporibus secundis casus adversos reformidant.' cum ra- ²⁵

tione, hoc pacto: 'qui adolescentium peccatis ignosci putant oportere, falluntur, propterea quod aetas illa non est impedimento bonis studiis; at ei sapienter faciunt, qui adolescentis maxime castigant, ut, quibus virtutibus omnem vitam tueri possint, eas in aetate maturissima velint comparare.' sententias interponi rare convenit, ut rei actores, non vivendi praeceptores videamur esse: cum ita interponentur, multum adferent ornamentum et necesse est animo comprobet [eam] tacitus auditor, cum ad causam videat adcommodari rem certam ex vita et moribus sumptam.

18 [Contrarium idem fere est, quod contentio.] contrarium est, quod ex rebus diversis duabus alteram breviter et facile confirmat, hoc pacto: 'nam qui suis rationibus inimicus fuerit semper, eum quo modo alienis rebus amicum fore speres?' item: 'nam quem in amicitia perfidiosum cognoveris, eum qua re putes inimicitias cum fide tenere posse? aut qui privatus intolerabili superbia fuerit, eum commodum et cognoscentem sui fore in potestate qui speres? et qui in sermonibus et conventu amicorum verum dixerit numquam, eum sibi in contionibus credas a mendacio temperaturum?' item: 'quos ex collibus deiecimus, cum eis in campo metuimus dimicare? qui cum plures erant, paucis nobis exaequari non poterant, ei, postquam pauciores sunt, metuimus, ne sint superiores?'

26 hoc exornationis genus breviter et continuatis verbis perfectum debet esse, et cum commodum est auditu propter brevem et absolutam conclusionem, tum vero vehementer, id quod opus est oratori, comprobatur contraria re et ex eo, quod dubium non est, expedit illud, quod est dubium, ut aut dilui non possit aut multo difficillime possit.

19 Membrum orationis appellatur res breviter absoluta sine totius sententiae demonstratione, quae denuo alio membro orationis excipitur, hoc pacto: 'et inimico proderas' — id est unum, quod appellamus membrum; deinde hoc excipitur oportet altero: 'et amicum laedebas.' ex duobus membris solis haec exornatio potest constare, sed commodissima et absolutissima est, quae ex tribus constat, hoc pacto: 'et inimico proderas et

amicum laedebas et tibi non consulebas.’ item: ‘nec rei publicae consuluisti nec amicis profuisti nec inimicis restitisti.’

Articulus dicitur, cum singula verba intervallis distinguuntur caesa oratione hoc modo: ‘acrimonia, voce, voltu adversarios perterruisti.’ item: ‘inimicos invidia, iniuriis, potentia, perfidia sustulisti.’ inter huius generis et illius superioris vehementiam hoc interest: illud tardius et rarius venit, hoc crebrius et celerius pervenit: itaque in illo genere ex remotione brachii et contortione dexteræ gladium ad corpus adferri, in hoc [autem] crebro et celeri corpus vulnere consauciari videtur.

Continuatio est densa frequentatio verborum cum absolute 27
 solutione sententiarum. ea utemur commodissime triper-
 tito: in sententia, in contrario, in conclusione. in sen-
 tentia hoc pacto: ‘ei non multum potest obesse fortuna,
 qui sibi firmiter in virtute quam in casu praesidium con-
 locavit.’ in contrario hoc modo: ‘nam si qui spei non
 multum conlocarit in casu, quid est, quod ei magnopere
 casus obesse possit?’ in conclusione hoc pacto: ‘quodsi
 in eos plurimum fortuna potest, qui suas rationes omnis
 in casum contulerunt, non sunt omnia committenda for-
 tunae, ne magnam nimis in nos habeat dominationem.’
 in his tribus generibus ad continuationis vim adeo fre-
 quentatio necessaria est, ut infirma facultas oratoris vi-
 deatur, nisi sententiam et contrarium et conclusionem
 frequentibus efferat verbis; sed alias quoque non num-
 quam non alienum est, tametsi necesse non est, eloqui
 res aliquas per huius modi continuationes.

Compar appellatur, quod habet in se membra oratio- 20
 nis, de quibus ante diximus, quae constant ex pari fere
 numero syllabarum. hoc non dinumeratione nostra fiet
 — nam id quidem puerile est — sed tantum adferet usus
 et exercitatio facultatis, ut animi quodam sensu par mem-
 brum superiori referre possimus, hoc modo: ‘in proelio
 mortem parens oppetebat, domi filius nuptias compara-
 bat, haec omnia graves casus administrabant.’ item:
 ‘alii fortuna dedit felicitatem, huic industria virtutem
 comparavit.’ in hoc genere saepe fieri potest, ut non 28
 plane par numerus sit syllabarum et tamen esse videatur,

si una aut etiam altera syllaba est alterutrum brevius, cum in altero plures sunt, in altero longior aut longiores, plenior aut pleniores syllabae, ut longitudo aut plenitudo harum multitudinem alterius adsequatur et exaequet.

Similiter cadens exornatio appellatur, cum in eadem constructione verborum duo aut plura sunt verba, quae similiter isdem casibus efferuntur, hoc modo: ‘hominem laudem egentem virtutis, abundantem felicitatis?’ item: ‘huic omnis in pecunia spes est, a sapientia est animus remotus: diligentia comparat divitias, negligentia corrumpit animum, et tamen, cum ita vivit, neminem prae se ducit hominem.’

Similiter desinens est, cum, tametsi casus non insunt in verbis, tamen similes exitus sunt, hoc pacto: ‘turpiter audes facere, nequiter studes dicere; vivis invidiose, delinquis studiose, loqueris odiose.’ item: ‘audaciter territas, humiliter placas.’

Haec duo genera, quorum alterum in exitus verborum, alterum in casus similitudine versatur, inter se vehementer conveniunt et ea re qui his bene utuntur, plerumque simul ea conlocant in isdem partibus orationis. id hoc modo facere oportet: ‘perditissima ratio est amorem petere, pudorem fugere; diligere formam, neglegere famam.’ hic et ea verba, quae casus habent, ad casus similis, et illa, quae non habent, ad similis exitus veniunt.

21
29

Adnominatio est, cum ad idem verbum [aut ad idem nomen] acceditur cum mutatione unius aut *plurium* litterarum, ut ad res dissimilis similia verba adcommoventur. ea multis et variis rationibus conficitur: attenuatione et complexione eiusdem litterae sic: ‘hic, qui se magnifice iactat atque ostentat, venit ante, quam Romam venit;’ et ex contrario: ‘hic, quos homines alea vincit, eos ferro statim vincit;’ *brevitate et productione* eiusdem litterae hoc modo: hunc avium dulcedo ducit ad avium; [*brevitate eiusdem litterae hoc modo*] *et ex contrario*: ‘hic tametsi videtur esse honoris cupidus, tamen non tantum curiam diligit, quantum Curiam;’ addendis litteris hoc pacto: ‘hic sibi posset temperare, nisi amori mallet ob-

temperare;’ demendis litteris sic: ‘si lenones vitasset tamquam leones, vitae tradidisset se;’ transferendis litteris sic: ‘videte, iudices, utrum homini navo an vano credere malitis;’ [item: ‘nolo esse laudator, ne videar adulator;’] commutandis hoc modo: ‘deligere oportet, quem velis diligere.’ haec sunt adnominations, quae in litterarum brevi commutatione aut productione aut transiectione aut aliquo huius modi genere versantur. sunt autem aliae, quae non habent tam propinquam in verbis similitudinem et tamen dissimiles non sunt: quibus de generibus unum est huius modi: ‘quid veniam, qui sim, [qua re veniam,] quem insimulem, cui prosim, quae postulem, brevi cognoscetis.’ nam hic est in quibusdam verbis quaedam similitudo non tam adfectata, quam illae superiores, sed tamen adhibenda non nunquam. alterum genus huius modi: ‘demus operam, Quirites, ne omnino patres conscripti circumscripti putentur.’ haec adnominatio magis accedit ad similitudinem quam superior, sed minus quam illae superiores, propterea quod non solum additae, sed uno tempore demptae quoque litterae sunt. tertium genus est, quod versatur in casuum commutatione aut unius aut plurium nominum: unius nominis hoc modo: ‘Alexander Macedo summo labore animum ad virtutem a pueritia conformavit; Alexandri virtutes per orbem terrae cum laude et gloria volgatae sunt; Alexandrum omnes maxime metuerant, idem plurimum dilexerunt; Alexandro si vita data longior esset, Oceanum manus Macedonum transvolasset.’ varie hic unum nomen in commutatione casuum volutatum est; plura nomina casibus commutatis hoc modo facient adnominatorem: ‘Ti. Gracchum rem publicam administrantem prohibuit mali civis scelus et indigna nex diutius in eo commorari; C. Graccho similiter occisio est oblata, quae virum rei publicae amantissimum subito de sinu civitatis eripuit; Saturninum fide captum malorum perfidia ac scelus vita privavit; tuus, o Druse, sanguis domesticos parietes et voltum parentis aspersit; Sulpicio qui paulo ante omnia concedebant, eum brevi spatio non modo vivere, sed etiam sepeliri prohibuerunt.’ haec tria proxima genera exornationum, quorum unum in similiter cadenti-

22
30

31

32

bus, alterum in similiter desinentibus verbis, tertium in adnominationibus positum est, perraro sumenda sunt, cum in veritate dicimus, propterea quod non haec videntur reperiri posse sine elaboratione et sumptione operae; 23 eius modi autem studia ad delectationem quam ad veritatem videntur adcommodatiora; qua re fides et gravitas et severitas oratoria minuitur his exornationibus frequenter conlocatis et non modo tollitur auctoritas dicendi, sed offenditur quoque in eius modi oratione, propterea quod est in his lepos et festivitas, non dignitas neque pulcritudo. qua re quae sunt ampla atque pulchra, diu placere possunt; quae lepida sunt et concinna, cito satietate adficiunt aurium sensum fastidiosissimum. quo modo igitur, si crebro his generibus utemur, puerili videbimur elocutione delectari, item, si raro interseremus has exornationes et in causa tota varie dispergemus, commode luminibus distinctis inlustrabimus orationem.

33 Subiectio est, cum interrogamus adversarios aut quaerimus ipsi a nobis, quid ab illis aut quid contra nos dici possit, deinde subicimus id, quod oportet dici [aut non oportet], quod aut nobis adiumento futurum sit aut illis obfuturum e contrario, hoc modo: 'quaero igitur, unde iste tam pecuniosus factus sit: amplum patrimonium relictum est? at patris bona venierunt. hereditas aliqua venit? non potest dici, sed etiam a necessariis omnibus exheredatus est. praemium aliquod ex lite aut iudicio cepit? non modo id non fecit, sed etiam insuper ipse grandi sponsione victus est. ergo si his rationibus locupletatus non est, sicut omnes videtis, aut isti domi nascitur aurum, aut, unde non est licitum, pecunias cepit.'

24 item: 'saepe, iudices, animum adverti multos aliqua ex honesta re, quam ne inimici quidem criminari possint, sibi praesidium petere; quorum nihil potest adversarius facere: nam utrum ad patris virtutem confugiet? at eum vos iurati capite damnastis. an ad suam revertetur vitam? quam aut ubi honeste transactam? nam hic quidem ante oculos vestros quo modo vixerit, scitis omnes. an cognatos suos enumerabit, quibus vos conveniat commoveri? at hi quidem nulli sunt. amicos proferet? at nemo est, qui sibi non turpe putet istius amicum nomi-

nari.' item: 'credo, inimicum si nocentem putabas, in iudicium adduxisti? non: indemnatum necasti. leges, quae id facere prohibent, veritus es? at ne scriptas quidem iudicasti. cum ipse te veteris amicitiae commonefaceret, commotus es? at nihilo minus, sed etiam studiosius occidisti. quid? cum tibi pueri ad pedes volutarentur, misericordia motus es? at eorum patrem crudelissime sepultura quoque prohibuisti.' multum inest acrimoniae ³⁴ et gravitatis in hac exornatione, propterea quod cum quaesitum est, quid oporteat, subicitur id non esse factum, qua re facillime fit, ut exaugeatur indignitas negotii. ex eodem genere, ut ad nostram quoque personam referamus subiectionem, sic: 'nam quid me facere convenit, cum a tanta Gallorum multitudine circum sederer? [an] dimicarem? at ut cum parva manu tamen prodirem, locum quoque inimicissimum habebamus. sederem in castris? at neque subsidium, quod exspectarem, habebam, neque erat, qui vitam produceremus. castra relinquerem? at obsidebamur. vitam militum neglegerem? at eos videbar ea accepisse conditione, ut [eos] quoad possem, incolumis patriae et parentibus conservarem. hostium conditionem repudiarem? at salus antiquior est militum quam impedimentorum.' eius modi consequuntur identidem subiectiones, ut ex omnibus ostendi videatur, nihil potius, quam quod factum sit, faciendum fuisse.

Gradatio est, in qua non ante ad consequens verbum ²⁵ descenditur, quam ad superius consensum est, hoc modo: 'nam quae reliqua spes manet libertatis, si illis et quod libet, licet, et quod licet, possunt, et quod possunt, audent, et quod audent, faciunt, et quod faciunt, vobis molestum non est?' item: 'non sensi hoc et non suasi, neque suasi et non ipse statim facere coepi, neque facere coepi et non perfeci, neque perfeci et non probavi.' item: 'Africano virtutem industria, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit.' 'item: 'imperium Graeciae fuit penes Atheniensis, Atheniensium potiti sunt Spartiatae, Spartiatae superavere Thebani, Thebanos Macedones vicerunt, qui ad imperium Graeciae brevi tempore adiunxerunt Asiam bello subactam.' habet in se quen- ³⁵

dam leporem superioris cuiusque crebra repetitio verbi, quae propria est huius exornationis.

Definitio est, quae rei alicuius proprias amplectitur potestates breviter et absolute hoc modo: ‘maiestas rei publicae est, in qua continetur dignitas et amplitudo civitatis.’ item: ‘iniuriae sunt, quae aut pulsatione corpus aut convitio auris aut aliqua turpitudine vitam cuiuspiam violant.’ item: ‘non est ista diligentia, sed avaritia, ideo quod diligentia est adcurata conservatio suorum; avaritia iniuriosa appetitio alienorum.’ item: ‘non est ista fortitudo, sed temeritas, propterea quod fortitudo est contemptio laboris et periculi cum ratione utilitatis et compensatione commodorum, temeritas est cum inconsiderata dolorum perpeessione gladiatoria periculorum susceptio.’ haec ideo commoda putatur exornatio, quod omnem rei cuiuspiam vim et potestatem ita dilucide proponit et breviter, ut neque pluribus verbis oportuisse dici videatur neque brevius potuisse dici putetur.

26 Transitio vocatur, quae cum ostendit breviter, quid dictum sit, proponit item brevi quid consequatur, hoc pacto: ‘in parentem cuius modi fuerit, habetis; nunc parens qualis exstiterit, considerate.’ item: ‘mea in istum beneficia cognovistis; nunc, quo modo iste mihi gratiam rettulerit, accipite.’ proficit haec aliquantum exornatio ad duas res: nam et quid dixerit commonet et ad reliquum comparat auditorem.

36 Correctio est, quae tollit id, quod dictum est, et pro eo id, quod magis idoneum videtur, reponit, hoc pacto: ‘quod si iste suos hospites rogasset, immo adnuisset modo, facile hoc perfici posset.’ item: ‘nam postquam isti vicerunt, atque adeo victi sunt: eam quo modo victoriam appellem, quae victoribus plus calamitatis, quam boni dederit?’ item: ‘o virtutis comes invidia, quae bonos sequeris plerumque atque adeo insectaris!’ commovetur hoc genere animus auditoris; res enim communi verbo elata tantum modo dicta videtur antea, post ipsius oratoris correctione magis idonea fit pronuntiatio. ‘non igitur satius est’ dicet aliquis ‘ab initio, praesertim cum scribas, ad optimum et lectissimum verbum devenire?’ est, cum non est satius, si commutatio verbi id erit

demonstratura, eius modi rem esse, ut, cum eam communi verbo appellaris, levius dixisse videaris, cum affectatius verbum accedat, insigniorem rem facias: quod si continuo venisses ad id verbum, nec rei nec verbi gratia animadversa esset.

Occultatio est, cum dicimus nos praeterire aut non scire aut nolle dicere id, quod nunc maxime dicimus, hoc modo: ‘nam de pueritia quidem tua, quam tu omni omnium intemperantiae addixisti, dicerem, si hoc tempus idoneum putarem: nunc consulto relinquo; et illud praetereo, quod te rei militaris infrequentem tradiderunt; deinde quod iniuriarum satis fecisti L. Labeoni, nihil ad hanc rem pertinere puto; horum nihil dico: revertor ad illud, de quo iudicium est.’ item: ‘non dico, te ab sociis pecunias cepisse; non sum in eo occupatus, quod civitates, regna, domos omnium depeculatus es: furta, rapinas tuas omnis omitto.’ haec utilis est exornatio, si aut ad rem non pertinet planius ostendere, quod occulte admonuisse prodest, aut si longum est aut ignobile aut planum non potest fieri aut facile potest reprehendi; ut utilius sit occulte fecisse suspicionem, quam eius modi intendisse orationem, quae redarguatur.

Disiunctio est, cum eorum, de quibus dicimus, aut utrumque aut unum quidque certo concluditur verbo, sic: ‘populus Romanus Numantiam delevit, Karthaginem sustulit, Corinthum disiecit, Fregellas evertit. nihil Numantinis vires corporis auxiliatae sunt, nihil Karthaginensibus scientia rei militaris adiumento fuit, nihil Corinthiis erudita calliditas praesidii tulit, nihil Fregelanus morum et sermonis societas opitulata est.’ item: ‘formae dignitas aut morbo deflorescit aut vetustate extinguitur.’ hic utrumque, in superiore exemplo unam quamque rem certo verbo concludi videmus. coniunctio est, cum interpositione verbi et superiores partes orationis comprehenduntur et inferiores, hoc modo: ‘formae dignitas aut morbo deflorescit aut vetustate.’ adiunctio est, cum verbum, quo res comprehenditur, non interponimus, sed aut primum aut postremum conlocamus: primum hoc pacto: ‘deflorescit formae dignitas aut morbo aut vetustate;’ postremum sic: ‘aut morbo aut vetustate

27
37

38

formae dignitas deflorescit.' ad festivitatem disiunctio est adposita, qua re rarius utemur, ne satietatem pariat; ad brevitatem coniunctio, qua re saepius adhibenda est. [hae tres exornationes de simplici genere manant.]

- 28 Conduplicatio est cum ratione amplificationis aut commiserationis eiusdem unius aut plurium verborum iteratio, hoc modo: 'tumultus Gracchi, Gracchi tumultus domesticos et intestinos comparant?' item: 'commotus non es, cum tibi pedes mater amplexaretur, non es commotus?' item: 'nunc audes etiam venire in horum conspectum, proditor patriae, proditor, inquam, patriae, venire audes in horum conspectum?' vehementer auditorem commovet eiusdem redintegratio verbi et volnus maius efficit in contrario causae, quasi aliquod telum saepius perveniat in eandem partem corporis.

Interpretatio est, quae non iterans idem redintegrat verbum, sed id commutat, quod positum est, alio verbo, quod idem valet, hoc modo: 'rem publicam radicibus evertisti, civitatem funditus deiecisti.' item: 'patrem nefarie verberasti, parenti manus scelerate attulisti.' necesse est eius, qui audit, animum commoveri, cum gravitas prioris dicti renovatur interpretatione verborum.

- 39 Commutatio est, cum duae sententiae inter se discrepantes ex transiectione ita efferuntur, ut a prioris posterior contraria priori proficiscatur, hoc modo: 'esse oportet, ut vivas, non vivere, ut edas.' item: 'ea re poemata non facio, quia, cuius modi volo, non possum, cuius modi possum, nolo.' item: 'quae de illo dicuntur, dici non possunt; quae dici possunt, non dicuntur.' item: 'poema loquens pictura, pictura tacitum poema debet esse.' item: 'si stultus es et ea re taces, sapis; si sapis et tamen taces, stultus es.' non potest dici quin commode fiat, cum contrariae sententiae relatione verba quoque convertuntur. plura subiecimus exempla, ut, quoniam difficile est hoc genus exornationis inventu, dilucidum esset, ut, cum bene esset intellectum, facilius in dicendo inveniretur.

- 29 Permissio est, cum ostendimus in dicendo, nos aliquam rem totam tradere et concedere alicuius voluntati,

sic: ‘quoniam omnibus rebus ereptis solum mihi superest animus et corpus, haec ipsa, quae mihi de multis sola relicta sunt, vobis et vestrae condono potestati; vos me vestro, quo pacto vobis videbitur, utamini atque abutamini licebit; imponite in me quidlibet, quidlibet statuite: dicto atque nutu parebo.’ hoc genus tametsi alias quoque non numquam tractandum est, tamen ad misericordiam commovendam vehementissime est adcommodatum.

Dubitatio est, cum quaerere videtur orator, utrum de duobus potius aut quid de pluribus potissimum dicat, hoc modo: ‘obfuit eo tempore plurimum rei publicae consulum sive stultitiam sive malitiam dicere oportet sive utrumque.’ item: ‘tu istud ausus es dicere, homo omnium mortalium . . . quonam te digno moribus tuis appellem nomine?’

Expeditio est, cum rationibus compluribus enumeratis, quibus aliqua res fieri potuerit, ceterae tolluntur, una relinquitur, quam nos intendimus, hoc modo: ‘necesse est, cum constet istum fundum nostrum fuisse, ostendas te aut vacuum possedisse, aut usu tuum fecisse, aut emisse, aut hereditate tibi venisse: vacuum, cum ego adessem, possidere non potuisti; usu tuum etiam nunc fecisse non potes; emptio nulla profertur; hereditate tibi me vivo mea pecunia venire non potuit: relinquitur ergo, ut me vi de meo fundo deieceris.’ haec exornatio plurimum iuvabit coniecturalis argumentationes, sed non erit, tamquam in plerisque, ut, cum velimus, ea possimus uti: nam fere non poterimus, nisi ipsa negotii natura dabit facultatem.

Dissolutum est, quod coniunctionibus verborum e medio sublatis separatis partibus effertur, hoc modo: ‘gere morem parenti, pare cognatis, obsequere amicis, obtempera legibus.’ item: ‘descende in integram defensionem, noli quicquam recusare, da servos in quaestionem, stude verum invenire.’ hoc genus et acrimoniam habet in se et vehementissimum est et ad breviter adcommodatum.

Praecisio est, cum dictis aliquibus reliquum, quod coeptum est dici, relinquitur in cogitatione audientium sic: ‘mihi tecum par certatio non est, ideo quod populus

Romanus me . . . nolo dicere, ne cui forte adrogans videar: te autem saepe ignominia dignum putavit.' item: 'tu ista nunc audes dicere, qui nuper alienae domi! . . . non ausim dicere, ne, cum te digna dixerim, me indignum quippiam dixisse videar.' hic atrocior tacita suspitio quam diserta explanatio facti est.

Conclusio est, quae brevi argumentatione ex eis, quae ante dicta sunt aut facta, conficit, quid necessario consequatur, hoc modo: 'quod si Danais datum erat oraculum, non posse capi Troiam sine Philoctetae sagittis, haec nihil aliud autem fecerunt, nisi Alexandrum perculerunt, hunc extinguere, id nimirum capi fuit Troiam.'

³¹
⁴² Restant etiam decem exornationes verborum, quas idcirco non vage dispersimus, sed a superioribus separavimus, quod omnes in uno genere sunt positae; nam earum omnium hoc proprium est, ut ab usitata verborum potestate recedatur atque in aliam rationem cum quadam venustate oratio conferatur: de quibus exornationibus nominatio est prima, quae nos admonet, ut, cuius rei nomen aut non sit aut satis idoneum non sit, eam nosmet idoneo verbo nominemus aut imitationis aut significationis causa: imitationis hoc modo, ut maiores rudere et mugire et murmurare et sibilare appellarunt; significandae rei causa, sic: 'postquam iste in rem publicam fecit impetum, fragor civitatis inprimis est auditus.' hoc genere raro est utendum, ne novi verbi adsiduitas odium pariat; sed si commode quis eo utatur, non modo non offendet novitate, sed etiam exornabit orationem.

Pronominatio est, quae sicuti cognomine quodam extraneo demonstrat id, quod suo nomine non placet appellari; ut si quis, cum loquatur de Gracchis 'at non Africani nepotes' inquit 'istius modi fuerunt.' item si quis de adversario cum dicat 'videte nunc' inquit 'iudices, quem ad modum me Plagioxyppus iste tractarit.' hoc pacto non inornate poterimus et in laudando et in lacdendo aut corpore aut animo aut extraneis rebus dicere [sicuti cognomen, quod pro certo nomine conlocemus].

³²
⁴³ Denominatio est, quae ab rebus propinquis et finitimis trahit orationem, qua possit intellegi res, quae non

suo vocabulo sit appellata, ut si quis Tarpeium loquens de Capitolino nominet. ita aut inventore inventum significatur, ut si quis Liberum pro vino, Cererem pro fruge appellet, aut instrumento dominus, ut si quis Macedones appellarit hoc modo: ‘non tam cito sarissae Graeciae potitae sunt’ aut idem Gallos significans dicat ‘nec tamen facile ex Italia materis Transalpina depulsa est’; aut id, quod fit, eo, quod facit, ut si quis, cum bello velit ostendere aliquid quempiam fecisse, dicat: ‘Mars istud te facere necessario coegit;’ aut si, quod facit, eo, quod fit, ut, cum desidiosum Martem dicimus, quia desidiosos facit, et frigus pigrum, quia pigros efficit; aut eo, quod continet, id, quod continetur, hoc modo [denominabitur]: ‘armis Italia non potest vinci nec Graecia disciplinis’ — nam hic pro Graecis et Italis, quae continent, nominata sunt —; aut eo, quod continetur, id, quod continet, ut, si quis aurum et argentum aut ebur nominet, cum divitias velit nominare. harum rerum magis in praecipiendo divisio quam in quaerendo difficilis inventio est, ideo quod plena consuetudo est non modo poetarum et oratorum, sed etiam cotidiani sermonis huius modi denominationum.

Circuitio est oratio rem simplicem adsumpta circumscribens elocutione, hoc pacto: ‘Scipionis providentia Karthaginis opes fregit.’ nam hic, nisi ornandi ratio quaedam esset habita, Scipio potuit et Karthago simpliciter appellari.

Transgressio est, quae verborum perturbat ordinem ⁴⁴ perversione aut transiectione. perversione sic: ‘hoc vobis deos immortalis arbitror dedisse pietate pro vestra.’ transiectione hoc modo: ‘instabilis in istum plurimum fortuna valuit: omnis invidiose eripuit isti bene vivendi casus facultates.’ huius modi transiectio, quae rem non reddit obscuram, multum proderit ad continuationes, de quibus ante dictum est; in quibus oportet verba sicuti ad poeticum quendam exstruere numerum, ut perfecte et perpolitissime possint esse absolutae.

Superlatio est oratio superans veritatem [alicuius] ³³ auctori minuendive causa. haec sumitur separatim aut cum comparatione. separatim sic: ‘quod si concordiam

retinebimus, imperii magnitudinem solis ortu atque occasu metiemur.’ cum comparatione aut a similitudine aut a praestantia superlatio sumitur. a similitudine sic: ‘corpore niveum candorem, aspectu igneum ardorem adsequeretur.’ a praestantia hoc modo: ‘cuius ore sermo melle dulcior profluebat.’ ex eodem genere est hoc: ‘tantus erat in armis splendor, ut solis fulgor obscurus videretur.’

Intellectio est, cum res tota parva de parte cognoscitur aut de toto pars *aut ab uno plura aut a pluribus unum*. de parte totum sic intellegitur: ‘non illae te nuptiales tibiae eius matrimonii commonebant?’ nam hic omnia sanctimonia nuptiarum uno signo tibiarum intellegitur; de toto pars, ut si quis ei, qui vestitum aut ornatum sumptuosum ostendet, dicat: ‘ostentas mihi divitias et locupletis copias iactas.’ ab uno plura hoc modo intellegentur: ‘Poenno fuit Hispanus auxilio, fuit immanis ille Transalpinus, in Italia quoque non nemo sensit idem togatus.’ a pluribus unum sic intellegitur: ‘atrox calamitas pectora maerore pulsabat; itaque anhelans ex imis pulmonibus prae cura spiritum ducebat.’ nam in superiore plures Hispani et Galli et togati, et hic unum pectus et unus pulmo intellegitur, et erit illic deminutus numerus festivitatis, hic adauctus gravitatis gratia.

Abusio est, quae verbo simili et propinquo pro certo et proprio abutitur, hoc modo: ‘vires hominis breves sunt;’ aut: ‘parva statura;’ aut: ‘longum in homine consilium;’ aut: ‘oratio magna;’ aut: ‘uti pauco sermone.’ nam hic facile est intellectu finitima verba rerum dissimilium ratione abusio esse traducta.

34 Translatio est, cum verbum in quandam rem transfertur ex alia re, quod propter similitudinem recte videbitur posse transferri. ea utimur rei ante oculos ponendae causa, sic: ‘hic Italiam tumultus expergefecit terrore subito;’ brevitatis causa, sic: ‘recens adventus exercitus exstinxit subito civitatem;’ obscenitatis vitandae causa, sic: ‘cuius mater cotidianis nuptiis delectatur;’ augendi causa, sic: ‘nullius universe calamitas istius explere inimicitias et nefariam crudelitatem saturare potuit;’ minuendi causa, sic: ‘magno se praedicat auxilio fuisse,

quia paululum in rebus non difficillimis aspiravit;’ or-
nandi causa, sic: ‘aliquando rei publicae rationes, quae
malitia nocentium exaruerunt, virtute optumatum re-
virescent.’ translationem pudentem dicunt esse oportere,
ut cum ratione in consimilem rem transeat, ne sine
delectu temere et cupide videatur in dissimilem trans-
currisse.

Permutatio est oratio aliud verbis aliud sententia de-
monstrans. ea dividitur in tris partis: similitudinem, 46
argumentum, contrarium. per similitudinem sumitur,
cum translationes plures frequenter ponuntur a simili rati-
one ductae, sic: ‘nam cum canes fungentur officiis lu-
porum, cuinam praesidio pecua credemus?’ per argu-
mentum tractatur, cum a persona aut loco aut re aliqua
similitudo augendi aut minuendi causa ducitur, ut si quis
Drusum Gracchum nitorem obsoletum dicat. ex contr-
ario ducitur sic, ut si quis hominem prodigum et luxu-
riosum prudens pareum et diligentem appellet. et in hoc
postremo, quod ex contrario sumitur, et in illo primo,
quod a similitudine ducitur, per translationem argumento
poterimus uti: per similitudinem sic: ‘quid ait hic rex
atque Agamemnon noster, sive, ut crudelitas est, potius
Atreus?’ ex contrario, ut si quempiam, qui patrem ver-
berarit, Aeneam vocemus, intemperantem et adulterum
Hippolytum nominemus.

Haec sunt fere, quae dicenda videbantur de verborum
exornationibus: nunc res ipsa monet, ut deinceps ad sen-
tentiarum exornationem transeamus.

Distributio est, cum in pluris res aut personas nego- 35
tia quaedam certa dispertiuntur, hoc modo: ‘qui vestrum, 47
iudices, nomen senatus diligit, hunc oderit necesse est;
petulantissime enim semper iste oppugnavit senatum;
qui equestrem locum splendidissimum cupit esse in civi-
tate, is optet istum maximas poenas dedisse, ne ista sua
turpitudine ordini honestissimo maculae atque dedecori
sit; qui parentes habetis, ostendite istius supplicio vobis
homines impios non placere; quibus liberi sunt, statuite
exemplum, quantae poenae sint in civitate hominibus
istius modi comparatae.’ item: ‘senatus est officium con-
silio civitatem iuvare; magistratus est officium opera et

diligentia consequi senatus voluntatem; populi est officium res optimas et homines idoneos maxime suis sententiis deligere et probare.' *item*: 'accusatoris officium est inferre crimina; defensoris diluere et propulsare; testis dicere, quae sciat aut audierit; quaesitoris est unum quemque horum in officio suo continere: qua re, L. Cassi, si testem, praeterquam quod sciat aut audierit, argumentari et coniecturam persequi patieris, ius accusatoris cum iure testimonii commiscebis, testis improbi cupiditatem confirmabis, reo duplicem defensionem parabis.' est haec exornatio copiosa; comprehendit enim brevi multa et suum uni cuique tribuens officium separatim res dividit pluris.

36
48

Licentia est, cum apud eos, quos aut vereri aut metuere debemus, tamen aliquid pro iure nostro dicimus, quo eos aut quos ei diligunt, aliquo in errato vere reprehendere videamur, hoc modo: 'miramini, Quirites, quod ab omnibus vestrae rationes deserantur? quod causam vestram nemo suscipiat? quod se nemo vestri defensorem profiteatur? id tribuite vestrae culpae, desinite mirari. quid est enim, qua re non omnes istam rem fugere ac vitare debeant? recordamini, quos habueritis defensores; studia eorum vobis ante oculos proponite; deinde exitus omnium considerate: tum vobis veniat in mentem, ut vere dicam, negligentia vestra sive ignavia potius illos omnis ante oculos vestros trucidatos esse, inimicos eorum vestris suffragiis in amplissimum locum pervenisse.' *item*: 'nam quid fuit, iudices, qua re in sententiis ferendis dubitaveritis aut istum hominem nefarium ampliaveritis? non apertissimae res erant crimini datae? non omnes hae testibus comprobatae? non contra tenuiter et nugatorie responsum? hic vos veriti estis, si primo coetu condemnassetis, ne crudeles existimaremini? dum eam vitatis vituperationem, quae longe a vobis aberat, eam invenistis, ut timidi atque ignavi putaremini. maximas privatas et publicas calamitates accepistis: cum etiam maiores impendere videantur, sedetis et auspicamini: luci noctem, nocte lucem exspectatis. aliquid cotidie acerbi atque incommodi nuntiatur: etiam eum, cuius opera nobis haec accidunt, vos remo-

ramini diutius et alitis ad rei publicae perniciem, retinetis, quoad potestis, in civitate?’ eius modi licentia si nimium videbitur acrimoniae habere, multis mitigationibus lenietur: nam continuo aliquid huius modi licebit inferre: ‘hic ego virtutem vestram quaero, sapientiam desidero, veterem consuetudinem requiro;’ ut quod erit commotum licentia, id constituatur laude et altera res ab iracundiae molestia removeat, altera res ab errato deterreat. haec res, si, ut in amicitia, item in dicendo fit, maxime facit, ut et illi, qui audient, a culpa absint, et nos, qui dicimus, tam ipsorum quam veritatis amici esse videamur. est autem quoddam genus in dicendo licentiae, quod astutiore ratione comparatur, cum aut ita obiurgamus eos, qui audiunt, quo modo ipsi se cupiunt obiurgari, aut id, quod scimus facile omnis audituros, dicimus nos timere, quo modo accipiant; sed tamen veritate commoveri, ut nihilo setius dicamus. horum amborum generum exempla subiciemus; prioris, huius modi: ‘nimium, Quirites, animis estis simplicibus et mansuetis; nimium creditis uni cuique: existimatis unum quemque eniti, ut perficiat, quae vobis pollicitus sit: erratis et falsa spe frustra iam diu detinemini stultitia vestra, qui id, quod erat in vestra potestate, ab aliis petere quam ipsi sumere maluistis.’ posterioris [licentiae] hoc erit exemplum: ‘mihi cum isto, iudices, fuit amicitia, sed ista tamen amicitia — tametsi vereor, quo modo accepturi sitis, tamen dicam — vos me privastis. quid ita? quia, ut vobis essem probatus, eum, qui vos oppugnabat, inimicum quam amicum habere malui.’ [ergo haec exornatio, cui licentiae nomen est, sicuti demonstravimus, duplici ratione tractabitur: acrimonia, quae si nimium fuerit aspera, mitigabit laus, et adsimulatione, de qua posterius diximus, quae non indiget mitigationis, propterea quod imitatur licentiam et sua sponte est ad animum auditoris adcommodata.]

Deminutio est, cum aliquid inesse in nobis aut in eis, quos defendimus, aut natura aut fortuna aut industria dicimus egregium, quod, ne qua significetur adrogans ostentatio, deminuitur et attenuatur oratione, hoc modo: ‘nam hoc pro meo iure, iudices, dico, me labore et in-

37
49

50

38

dustria curasse, ut disciplinam militarem non in postremis tenerem.' hic si quis dixisset 'ut optime tenerem' tametsi vere dixisset, tamen adrogans visus esset: nunc et ad invidiam vitandam et laudem comparandam satis dictum est. item: 'utrum igitur avaritiae causa an egestatis accessit ad maleficium? avaritiae? at largissimus fuit in amicos: quod signum liberalitatis est, quae contraria est avaritiae. egestatis? at huic quidem pater — nolo nimium dicere — non tenuissimum patrimonium reliquit.' hic quoque vitatum est, ne magnum aut maximum diceretur. hoc igitur in nostris aut eorum, quos defendemus, egregiis commodis proferendis observabimus: nam eius modi res et invidiam contrahunt in vita et odium in oratione, si inconsiderate tractes; qua re, quem ad modum ratione in vivendo fugitur invidia, sic in dicendo consilio vitatur odium.

³⁹ Descriptio nominatur, quae rerum consequentium
⁵¹ continet perspicuam et dilucidam cum gravitate expositionem, hoc modo: 'quod si istum, iudices, vestris sententiis liberaveritis, statim, sicut e cavea leo emissus aut aliqua taeterrima belua soluta ex catenis, volitabit et vagabitur in foro, acuens dentis, insultans in cuiusque fortunas, in omnis amicos atque inimicos, notos atque ignotos incursans, aliorum famam depeculans, aliorum caput oppugnans, aliorum domum atque omnem familiam perfringens, funditus labefactans. qua re, iudices, eicite eum de civitate, liberate omnis formidine, vobis denique ipsis consulite: nam si istum inpunitum dimiseritis, in vosmet ipsos, mihi credite, feram et truculentam bestiam, iudices, immiseritis.' item: 'nam si de hoc, iudices, gravem sententiam tuleritis, uno iudicio simul multos iugulaveritis: grandis natu parens, cui spes senectutis omnis in huius adulescentia posita est, qua re velit in vita manere, non habebit; filii parvi privati patris auxilio ludibrio et despectui paternis inimicis erunt oppositi; tota domus huius indigna concidet calamitate: at inimici statim sanguinolentam palman, crudelissimam victoriam potiti insultabunt in horum miserias et superbi re simul et verbis invehentur.' item: 'nam neminem vestrum fugit, Quirites, urbe capta quae miseriae consequi soleant:

arma qui contra tulerunt, statim crudelissime trucidantur; ceteri, qui possunt per aetatem eum laborem ferre, rapiuntur in servitutem; qui non possunt, vita privantur; uno denique atque eodem tempore domus hostili flagrant incendio et quos natura aut voluntas [necessitudine, benivolentia] coniunxit, distrahuntur: liberi partim e gremiis diripiuntur parentum, partim in sinu iugulantur, partim ante pedes constuprantur: nemo, iudices, est, qui possit satis rem consequi verbis nec referre oratione magnitudinem calamitatis.' hoc genere exornationis vel indignatio vel misericordia potest commoveri, cum res consequentes comprehensae universae perspicua breviter exprimuntur oratione.

Divisio est, quae rem semovens ab re utramque ab-⁴⁰
solvit ratione subiecta, hoc modo: 'cur ego nunc tibi⁵²
quicquam obiciam? si probus es, non meruisti: si improbus, non commovere.' item: 'quid nunc ego de meis promeritis praedicem? si meministis, obtundam; si oblitus estis, cum re nihil egerim, quid est, quod verbis proficere possim?' item: 'duae res sunt, quae possunt homines ad turpe compendium commovere: inopia atque avaritia: te avarum in fraterna divisione cognovimus, inopem atque egentem nunc videmus: qui potes igitur ostendere causam maleficii non fuisse?' inter hanc divisionem et illam, quae de partibus orationis tertia est, [de qua in primo libro secundum narrationem demonstravimus] hoc interest: illa dividit per enumerationem aut per expositionem, quibus de rebus in tota oratione disputatio futura sit; haec se statim explicat et brevi duabus aut pluribus partibus subiciens rationes exornat orationem.

Frequentatio est, cum res tota causa dispersae coguntur in unum locum, quo gravior aut acrior aut criminiosior oratio sit, hoc pacto: 'a quo tandem abest iste vitio? quid est, cur iudicio velitis eum liberare? suae pudicitiae proditor est, insidiator alienae, cupidus, intemperans, petulans, superbus, impius in parentes, ingratus in amicos, infestus cognatis, in superiores contumax, in aequos et paris fastidiosus, in inferiores crudelis, denique in omnis intolerabilis.' eiusdem generis est illa fre-⁴¹
quentatio, quae plurimum coniecturalibus causis opitula-⁵³

tur, cum suspitiones, quae separatim dictae minutae et infirmae erant, unum in locum coactae rem videntur perspicuam facere, non suspitiosam, hoc pacto: 'nolite igitur, nolite, iudices, ea, quae dixi, separatim spectare, sed omnia conligite et conferte in unum: si et commodum ad istum ex illius morte veniebat, et vita hominis est turpissima, animus avarissimus, fortunae familiares attenuatissimae, et res ista bono nemini praeter istum fuit, neque alius quisquam aequè commode neque iste aliis commodioribus rationibus facere potuit, neque praeteritum est ab isto quicquam, quod opus fuerit ad maleficium, neque factum, quod opus non fuerit; et cum locus idoneus maxime quaesitus, tum occasio adgrediendi commoda, tempus adeundi opportunissimum, spatium conficiendi longissimum sumptum est, non sine maxima occultandi et perficiendi maleficii spe; et praeterea ante, quam occisus homo is est, iste visus est in eo loco, in quo est occisio facta, solus; paulo post in ipso maleficii loco vox illius, qui occidebatur, audita; deinde post occisionem istum multa nocte domum redisse constat; postero die titubanter et inconstanter de occisione illius locutum; haec partim testimoniis, partim quaestionibus, partim argumentis certis omnia comprobantur et rumore populi, quem ex argumentis natum necesse est esse verum: vestrum, iudices, est ex his in uno loco conlocatis certam sumere scientiam, non suspicionem maleficii: nam unum aliquid aut alterum potest in istum casu cecidisse suspitiose: ut omnia inter se a primo ad postremum conveniant, [maleficia necesse est] casu non potest fieri.' vehemens haec est exornatio et in coniecturali constitutione causae ferme semper necessaria et in ceteris generibus causarum et in omni oratione adhibenda non numquam.

⁴²
⁵⁴ Expolitio est, cum in eodem loco manemus et aliud atque aliud dicere videmur. ea dupliciter fit, si aut eandem plane dicemus rem aut de eadem re: eandem rem dicemus non eodem modo — nam id quidem obtundere auditorem est, non rem expolire — sed commutate: commutabimus tripliciter: verbis, pronuntiando, tractando. verbis commutabimus, cum res semel dicta

iterum aut saepius aliis verbis, quae idem valeant, [eadem] referetur, hoc modo: 'nullum tantum est periculum, quod sapiens pro salute patriae vitandum arbitretur: cum agetur incolumitas perpetua civitatis, qui bonis erit rationibus praeditus, profecto nullum vitae discrimen sibi pro fortunis rei publicae fugiendum putabit et erit in ea sententia semper, ut pro patria studiose quamvis in magnam descendat vitae dimicationem.' pronuntiando commutabimus, si cum in sermone, tum in acrimonia, tum in alio atque alio genere vocis atque gestus eadem verbis commutando pronuntiationem quoque vehementius immutabimus. hoc neque commodissime scribi potest, neque parum est apertum, qua re non eget exempli. tertium genus est commutationis, quod tractando con- 55
ficietur, si sententiam traiciemus aut ad sermocinationem aut ad exsuscitationem: sermocinatione — de qua planius 43
paulo post suo loco dicemus, nunc breviter, quod ad hanc rem satis sit, attingemus — [in qua] constituetur alienius personae oratio adcommodata ad dignitatem, hoc modo, ut, quo facilius res cognosci possit, ne ab eadem sententia recedamus: 'sapiens omnia rei publicae causa suscipienda pericula putabit, saepe ipse secum loquetur: non mihi soli, sed etiam atque adeo multo potius natus sum patriae: vita, quae fato debetur, saluti patriae potissimum solvatur: aluit haec me, tute atque honeste produxit usque ad hanc aetatem, muniit meas rationes bonis legibus, optimis disciplinis. quid est, quod satis ei persolvi possit, unde haec acceperis?' [qua re si haec loquitur secum sapiens saepe, ergo in periculis rei publicae nullum ipse periculum fugiet.] item mutatur res tractando, si traducitur ad exsuscitationem, cum et nos commoti dicere videmur, et auditoris animum commovemus, sic: 'quis est tam tenui et prava ratione praeditus, cuius animus tantis angustiis invidiae continetur, qui non hunc hominem studiosissime laudet et sapientissimum iudicet, qui pro salute patriae, pro incolumitate civitatis, pro rei publicae fortunis quamvis magnum atque atrox periculum studiose suscipiat et lubenter subeat? equidem hunc hominem magis cupio satis laudare quam possum, idemque hoc certo scio vobis omnibus usu

56 venire?' [eadem res igitur his tribus in dicendo commutabitur rebus: verbis, pronuntiando, tractando, sed tractando dupliciter: sermocinatione et exsuscitatione. sed] de eadem re cum dicemus, pluribus utemur commutationibus; nam cum rem simpliciter pronuntiaverimus, rationem poterimus subicere; deinde dupliciter vel sine rationibus vel cum rationibus pronuntiare; deinde adferre contrarium — de quibus omnibus diximus in verborum exornatione — deinde simile et exemplum — de quo suo loco plura dicemus — deinde conclusionem; [de qua in secundo libro, quae opus fuerunt, diximus, demonstrantes, argumentationem quem ad modum con-

44 cludere oporteat: in hoc libro docuimus, cuius modi esset exornatio verbi, cui conclusioni nomen est. ergo huius modi vehementer ornata poterit esse expolitio, quae constabit ex frequentibus exornationibus verborum et sententiarum] hoc modo, [igitur septem partibus tractabitur] ut ab eiusdem sententiae non recedamus exemplo [ut scire possis, quam facile praeceptione rhetoricae res

57 simplex multiplici ratione tractetur]: 'sapiens nullum pro re publica periculum vitabit; ideo quod saepe fit, ut, qui pro re publica perire noluerit, necessario cum re publica pereat, et, quoniam omnia sunt commoda a patria accepta, nullum incommodum pro patria grave putandum est. ergo qui fugiunt id periculum, quod pro re publica subeundum est, stulte faciunt: nam neque effugere incommoda possunt et ingrati in civitatem reperiuntur; at qui patriae pericula suo periculo excipiunt, hi sapientes putandi sunt, cum et eum quem debent, honorem rei publicae reddunt et pro multis perire malunt quam cum multis. etenim vehementer est iniquum vitam, quam a natura acceptam propter patriam conservaris, naturae, cum cogat, reddere, patriae, cum roget, non dare; et cum possis cum summa virtute et honore pro patria interire, malle per dedecus et ignaviam vivere; pro amicis et parentibus et ceteris necessariis adire periculum, pro re publica, in qua et hi et illud sanctissimum patriae nomen continetur, nolle in discrimen venire. itaque uti contemnendus est, qui in naufragio neminem quam se mavult incolumem, ita est vituperandus, qui in rei pu-

blicae discrimine suae plus quam communi saluti consulit: navi enim fracta multi incolumes fuerunt; ex naufragio patriae salvus nemo potest enatare: quod mihi bene videtur Decius intellexisse, qui se devovisse dicitur et pro legionibus in hostis immisisse medios: amisit vitam, at non perdidit; re enim vili carissimam et parva maximam redemit: vitam dedit, accepit patriam; amisit animam, potitus est gloriam, quae cum summa laude prodita vetustate cotidie magis evitescit. quod si pro re publica decere accedere periculum et ratione demonstratum est et exemplo comprobatum, ei sapientes sunt existimandi, qui nullum pro salute patriae periculum vitant.' in his igitur generibus expolitio versatur, de qua producti sumus, ut plura diceremus, quod non modo, cum causam dicimus, adiuvat et exornat orationem, sed multo maxime per eam exercemur ad elocutionis facultatem. [qua re conveniet extra causam in exercendo rationes adhibere expolitionis, in dicendo uti, cum exornabimus argumentationem, qua de re diximus in libro secundo.]

Commoratio est, cum in loco firmissimo, quo tota causa continetur, manetur diutius et eodem saepius reditur. hac uti maxime convenit et id est oratoris boni maxime proprium; non enim datur auditori potestas animum de re firmissima demovendi. huic exemplum satis idoneum subici non potuit, propterea quod hic locus non est a tota causa separatus, sicuti membrum aliquod, sed tanquam sanguis perfusus est per totum corpus orationis.

Contentio est, per quam contraria referuntur. ea est in verborum exornationibus, ut ante docuimus, huius modi: 'inimicis te placabilem, amicis inexorabilem praebes;' in sententiarum huius modi: 'vos huius incommodis lugetis, iste rei publicae calamitate laetatur; vos vestris fortunis diffiditis, iste solus suis eo magis confidit.' inter haec duo contentionis genera hoc interest: illud ex verbis celeriter relatis constat, hic sententiae contrariae ex comparatione referantur oportet.

Similitudo est oratio traducens ad rem quampiam aliquid ex re dispari simile. ea sumitur aut ornandi causa aut probandi aut apertius dicendi aut ante oculos ponendi.

quo modo quattuor de causis sumitur, item quattuor modis dicitur: per contrarium, per negationem, per conlationem, per brevitatem. ad unam quamque sumendae causam similitudinis adcommo-
 46 pronuntiandi: ornandi causa sumitur [per contrarium] sic: ‘non enim, quem ad modum in palaestra, qui taedas candentis accipit, celerior est in cursu continuo quam ille, qui tradit, item melior imperator novus, qui accipit exercitum, quam ille, qui decedit, propterea quod defatigatus cursor integro facem, hic peritus imperator imperito exercitum tradit.’ hoc sine simili satis plane et perspicue et probabiliter dici potuit hoc modo: minus bonos imperatores a melioribus exercitus accipere solere; sed ornandi causa simile sumptum est, ut orationi quaedam dignitas comparetur; dictum autem est per contrarium: nam tum similitudo sumitur per contrarium, cum ei rei, quam nos probamus, aliquam rem negamus esse similem. [ut paulo ante, cum de cursoribus asserebatur. per negationem dicitur] probandi causa hoc modo: ‘neque equus indomitus, quamvis bene natura compositus sit, idoneus potest esse ad eas utilitates, quae desiderantur ab equo; neque homo indoctus, quamvis sit ingeniosus, ad virtutem potest pervenire.’ hoc probabilius factum est, quod magis est veri simile non posse virtutem sine doctrina comparari, quoniam ne equus quidem indomitus idoneus possit esse [ergo sumptum est probandi causa]; dictum est autem per negationem; id
 47
 60 enim perspicuum est de primo similitudinis verbo. apertius dicendi causa [simile dicitur per brevitatem] hoc modo: ‘in amicitia gerenda sicut in certamine currendi non ita convenit exerceri, ut, quoad necesse sit, venire possis, sed ut productus studio et viribus ultra facile procurras.’ nam hoc simile *sumptum* est, ut apertius intellegatur, mala ratione facere, qui reprehendant eos, qui verbi causa post mortem amici liberos eius custodiant, propterea quod in cursore tantum velocitatis esse oporteat, ut efferatur ultra finem, in amico tantum benevolentiae, ut ultra quam amicus sentire possit, procurrat [amicitiae studio]. dictum autem [simile] est per brevitatem; non enim ita, ut in ceteris rebus, res ab re se-

parata est, sed utraque res coniuncte et confuse comparata. ante oculos ponendi [negotii] causa [sumetur similitudo, cum dicetur per conlationem] sic: 'uti citharoedus, cum prodierit optime vestitus, pallam inauratam indutus, cum chlamyde purpurea variis coloribus intexta et cum corona magna fulgentibus gemmis inluminata, citharam tenens exornatissimam auro et ebore distinctam, ipse praeterea forma et specie sit et statura adposita ad dignitatem, si, cum magnam populo commoverit his rebus expectationem, repente silentio facto vocem mittat acerbissimam cum turpissimo corporis motu, quo melius ornatus et magis fuerit expectatus, eo magis derisus et contemptus cicitur; item, si quis in excelso loco et in magnis ac locupletibus copiis conlocatus fortunae muneribus et naturae commodis omnibus abundabit, si virtutis et artium, quae magistræ virtutis sunt, egebit, quo magis ceteris rebus erit copiosus et inlustris et expectatus, eo vehementius derisus et contemptus ex omni conventu bonorum cicietur.' hoc simile exornatione utriusque rei, alterius inertiae [artificis] alterius stultitia simili ratione conlata, subaspectus omnium rem subiecit; dictum autem est per conlationem, propterea quod proposita similitudine paria sunt omnia relata. 48
61

In similibus observare oportet diligenter, ut, cum rem referamus similem, cuius rei causa similitudinem attulerimus, verba ad similitudinem habeamus adcommodata. id est huius modi: 'ita ut hirundines aestivo tempore praesto sunt, frigore pulsae recedunt. . .' ex eadem similitudine nunc per translationem verba sumimus: 'item falsi amici sereno vitae tempore praesto sunt; simul atque hiemem fortunae viderunt, devolant omnes.' sed inventio similium facilis erit, si qui sibi omnis res, animantis et inanimas, mutas et eloquentis, feras et mansuetas, terrestres et maritimas, artificiosas et natura comparatas, usitatas atque inusitatas frequenter ponere ante oculos poterit et ex his aliquam venari similitudinem, quae aut ornare aut docere aut apertiore rem facere aut ponere ante oculos possit: non enim res tota totae rei necesse est similis sit, sed id ipsum, quod confertur, similitudinem habeat oportet.

49 Exemplum est alicuius facti aut dicti praeteriti cum
 62 certi auctoris nomine propositio. id sumitur isdem de
 causis, quibus similitudo: rem ornatiorem facit, cum nul-
 lius rei nisi dignitatis causa sumitur; apertio-
 rem, cum id, quod sit obscurius, magis dilucidum reddit; proba-
 biliorem, cum magis veri similem facit; ante oculos
 ponit, cum exprimit omnia perspicue, ut res prope di-
 cam manu temptari possit. unius cuiusque generis sin-
 gula subiecissimus exempla, nisi exemplum quod genus
 esset, in expolitione demonstrassemus et causas sumendi
 in similitudine aperuissemus: qua re nolimus neque
 pauca, quo minus intellexeretur, neque re intellecta plura
 scribere.

Imago est formae cum forma cum quadam similitu-
 dine conlatio. haec sumitur aut laudis aut vituperatio-
 nis causa: laudis causa sic: 'inibat in proelium corpore
 tauri validissimi, impetu leonis acerrimi similis;' vitupe-
 rationis, ut in odium aut in invidiam aut in contemptio-
 nem adducat: ut in odium hoc modo: 'iste qui cotidie
 per forum medium tamquam iubatus draco serpit denti-
 bus aduncis, aspectu venenato, spiritu rabido, circum-
 spectans huc et illuc, si quem reperiat, cui aliquid mali
 faucibus adflare [ore attingere], dentibus insecare, lingua
 aspergere possit;' ut in invidiam adducat, hoc modo:
 'iste, qui divitias suas iactans, sicut gallus ex Phrygia
 aut hariolus quispiam, depressus et oneratus auro, cla-
 mat et deierat;' ut in contemptio-
 nem, sic: 'iste, qui
 tamquam cochlea abscondens et retentans sese tacitus,
 quoquo modo ut sit tutus, cum domo sua comeditur et
 aufertur.'

63 Effictio est, cum exprimitur atque effingitur verbis
 corporis cuiuspiam forma, quoad satis sit ad intellegen-
 dum, hoc modo: 'hunc, iudices, dico, rubrum, brevem,
 incurvum, canum, subcrispum, caesium, cui sane magna
 est in mento cicatrix, si quo modo potest vobis in me-
 moriam redire.' habet haec exornatio cum utilitatem, si
 quem velis demonstrare, tum venustatem, si breviter et
 dilucide facta est.

50 Notatio est, cum alicuius natura certis describitur
 signis, quae, sicuti notae quaedam, naturae sunt attributa;

ut si velis non divitem, sed ostentatorem pecuniae gloriosum describere, 'iste,' inquis, 'iudices, qui se dici divitem putat esse praeclarum, primum nunc videte, quo voltu nos intueatur: nonne vobis videtur dicere: darem, si mihi molesti non essetis? cum vero sinistra mentum sublevat, existimat se gemmae nitore et auri splendore aspectus omnium praestringere. cum puerum respicit hunc unum, quem ego novi, vos non arbitror, alio nomine appellat, deinde alio atque alio. 'at heus tu' inquit 'veni, Sannio, ne quid isti barbari turbent' ut ignoti, qui audiunt, unum putent selegi de multis: ei dicit in aurem, ut aut domi lectuli sternantur aut ab avunculo rogetur Aethiops, qui ad balneas veniat, aut asturconi locus ante ostium suum detur aut aliquod fragile [falso] choragium gloriae comparetur; deinde exclamat, ut omnes audiant 'videto, ut diligenter numerentur, si potest, ante noctem.' puer, qui iam bene naturam novit, 'tu alios mittas oportet,' inquit 'si hodie vis transnumerari.' 'age' inquit 'duc tecum Libanum et Sosiam.' 'sane.' deinde casu veniunt hospites homini, quos iste splendide, dum peregrinatur, invitarat: ex ea re homo hercle sane conturbatur, sed tamen a vitio naturae non recedit: 'bene' inquit 'facitis, cum venitis; sed rectius fecissetis, si ad me domum recta abissetis.' 'id fecissemus,' inquiunt illi 'si domum novissemus.' 'at istud quidem facile fuit undelibet invenire: verum ite mecum.' sequuntur illi. sermo interea huius consumitur omnis in ostentatione: quaerit, in agris frumenta cuius modi sint, negat se, quia villae incensae sint, accedere posse, nec aedificare etiam nunc audere; 'tametsi in Tusculano quidem coepi insanire et in isdem fundamentis aedificare.' dum haec loquitur, venit in aedis quasdam, in quibus sodalitium erat eodem die futurum; quo iste pro notitia domini aedium ingreditur cum hospitibus. 'hic' inquit 'habito.' perspicit argentum, quod erat expositum, visit triclinium stratum, probat. accedit servulus, dicit homini in aurem dominum iam venturum, si velit exire. 'itane?' inquit 'eamus hospites; frater venit ex Falerno: ego illi obviam pergam; vos huc decima venitote.' hospites discedunt, iste se raptim domum suam conicit: illi decima,

51
64

quo iusserat, veniunt, quaerunt hunc, reperiunt, domus cuius sit: in diversorium derisi conferunt sese. vident hominem postero die: narrant, expostulant, accusant: ait iste eos similitudine loci deceptos angiporto deerrasse; se contra valetudinem suam ad noctem multam expectasse. Sannioni puero negotium dederat, ut vasa, vestimenta, pueros rogaret: servulus non inurbanus satis strenue et concinne compararat: iste hospites domum deducit, ait se aedis maximas cuidam amico ad nuptias commodasse. nuntiat puer argentum repeti — pertimuerat enim, qui commodarat — ‘apage, inquit ‘aedis commodavi, familiam dedi: argentum quoque volt? tamen si hospites habeo, tamen utatur licet, nos Samiis delectabimur.’ quid ego, quae deinde efficiat, narrem? eius modi est hominis natura, ut, quae singulis diebus efficit gloria atque ostentatione, ea vix annuo sermone
 65 enarrare possim.’ huius modi notationes, quae describunt, quid consentaneum sit unius cuiusque naturae, vehementer habent magnam delectationem: totam enim naturam cuiuspiam ponunt ante oculos aut gloriosi, ut nos exempli causa coeperamus, aut invidi aut timidi aut avari, ambitiosi, amatoris, luxuriosi, furis, quadruplatoris; denique cuiusvis studium protrahi potest in medium tali notatione.

52 Sermocinatio est, cum alicui personae sermo attribuitur et is exponitur cum ratione dignitatis, hoc pacto: ‘cum militibus urbs redundaret et omnes timore oppressi domi containerentur, venit iste cum sago, gladio succinctus, tenens iaculum; tres adulescentes homines simili ornatu subsequuntur; inrumpit in aedis subito, deinde magna voce ‘ubi est’ inquit ‘iste beatus aedium dominus, qui non mihi praesto fuit? quid tacetis?’ hic alii omnes stupidi timore obmutuerunt: uxor illius infelicissimi cum maximo fletu ad istius pedes abiicit sese: ‘parce,’ inquit ‘et per quae tibi dulcissima sunt in vita, miserere nostri: noli extinguere extinctos; fer mansuete fortunam. nos quoque fuimus beati: nosce te esse hominem.’ ‘quin illum mihi datis ac vos auribus meis opplorare desinitis? non abibo.’ illi nuntiat interea venisse istum et clamore maximo mortem minari. quod simul ut au-

divit, 'heus' inquit Gorgiae pedisequo puerorum 'absconde pueros, defende, fac, ut incolumis adulescentia sit.' vix haec dixerat, cum ecce iste 'praesto ades' inquit 'audax? non vox mea tibi vitam ademit? exple meas inimicitias et iracundiam satura tuo sanguine.' ille cum magno spiritu 'verebar,' inquit 'ne plane victus essem: nunc video: iudicio mecum contendere non vis, ubi superari turpissimum, superare pulcherrimum est; interficere vis: occides equidem, sed victus non peribo.' 'tu in extremo vitae tempore et sententias eloqueris neque ei, quem vides dominari, vis supplicare?' tum mulier 'immo iste quidem rogat et supplicat: sed tu, quaeso, commovere; et tu, per deos' inquit 'hunc exemplare: dominus est, vicit hic te; vince tu nunc animum.' 'quin desinis,' inquit 'uxor, loqui, quae me digna non sunt? tace et quae curanda sunt, cura. tu cessas mihi vitam, tibi omnem bene vivendi spem mea morte eripere?' iste mulierem reppulit ab se lamentantem, illi nescio quid incipienti dicere, quod dignum videlicet illius virtute esset, gladium in latere defixit.' puto in hoc exemplo datum esse uni cuique sermonem ad dignitatem adcommodatum: id quod oportet in hoc genere conservare. sunt item sermocinationes consequentes hoc genus: 'nam quid putamus illos dicturos, si hoc iudicaveritis? nonne omnes hac utentur oratione?' [deinde subicere sermonem.]

Conformatio est, cum aliqua, quae non adest, persona confingitur, quasi adsit, aut cum res muta aut informis fit eloquens et forma ei et oratio attribuitur ad dignitatem adcommodata aut actio quaedam, hoc pacto: 'quod si nunc haec urbs invictissima vocem mittat, non hoc pacto loquatur? 'ego illa plurimis tropaeis ornata, triumphis ditata certissimis, clarissimis locupletata victoriis, nunc vestris seditionibus, o cives, vexor: quam dolis malitiosa Karthago, viribus probata Numantia, disciplinis erudita Corinthus labefactare non potuit, eam patimini nunc ab homunculis deterrimis proteri atque conculcari?' item: 'quodsi nunc L. ille Brutus reviviscat et hic ante pedes vestros adsit, non hac utatur oratione: 'ego reges eieci, vos tyrannos introducitis; ego liberta-

53
66

tem, quae non erat, peperit, vos partem servare non voltis; ego capitis mei periculo patriam liberavi, vos liberi sine periculo esse non curatis?' haec exornatio in pluris res [in mutas atque inanimas] transfertur, sed proficit plurimum in amplificationis partibus et commiserationis.

- 67 Significatio est res, quae plus in suspitione relinquit quam positum est in oratione. ea fit per exsuperationem, ambiguum, consequentiam, abscisionem, similitudinem: per exsuperationem, cum plus est dictum, quam patitur veritas, augendae suspitionis causa, sic: 'hic de tanto patrimonio tam cito testum, quo sibi petat ignem, non relinquit.' per ambiguum, cum verbum potest in duas plurisve sententias accipi, sed accipitur in eam partem, quam volt is, qui dixit: ut de eo si dicas, qui multas hereditates adierit: 'prospice tu, qui plurimum
- 54 cernis.' ambigua quem ad modum vitanda sunt, quae obscuram reddunt orationem, item haec consequenda, quae conficiunt huius modi significationem. ea reperientur facile, si noverimus et animum adverterimus verborum ancipites aut multiplicis potestates. per consequentiam significatio est, cum res, quae sequuntur aliquam rem, dicuntur, ex quibus tota res relinquitur in suspitione, ut si salsamentarii filio dicas: 'quiesce tu, cuius pater cubitis emungi solebat;' per abscisionem, si cum incipimus aliquid dicere, praecidimus et ex eo, quod iam diximus, satis relinquitur suspitionis, sic: 'qui ista forma et aetate nuper alienae domi . . . nolo plura dicere;' per similitudinem, cum aliqua re simili adlata nihil amplius dicimus, sed ea significamus, quid sentiamus, hoc modo: 'noli, Saturnine, nimium populi frequentia fretus esse: inulti iacent Gracchi.' haec exornatio plurimum festivitatis habet, interdum et dignitatis: sinit enim quiddam tacito oratore ipso auditorem suspicari.

- 68 Brevitas est res ipsis tantum modo verbis necessariis expedita, hoc modo: 'Lemnum praeteriens cepit, inde Thasi praesidium relinquit, post [urbem] Lysimachiam sustulit, inde reversus in Hellespontum statim potitur Abydo.' item: 'modo † consul quodam is deinde primus erat civitatis. tum proficiscitur in Asiam, deinde hostis

est dictus, post imperator et populi Romani factus est consul. habet paucis comprehensa brevitatis multarum rerum expeditionem; qua re adhibenda saepe est, cum aut res non egent longae orationis, aut tempus non sinit commorari.

Demonstratio est, cum ita verbis res exprimitur, ut 55
geri negotium et res ante oculos esse videatur. id fieri poterit, si quae ante et post et in ipsa re facta erunt, comprehendemus, aut a rebus consequentibus aut circumstantibus non recedemus, hoc modo: ‘quod simul atque Gracchus aspexit, fluctuare populum verentem, ne ipse auctoritate commotus sententia desisteret, iubet advocari contionem: iste interea scelere et malis cogitationibus redundans evolat e templo Iovis † stans oculis ardentibus, erecto capillo, contorta toga cum pluribus aliis ire celerius coepit. illi praeco faciebat audientiam; hic subsellium quoddam excors calce premens dextera pedem defringit et hoc alios iubet idem facere. cum Gracchus deos inciperet precari, cursim isti impetum faciunt et ex aliis alii partibus commeant atque e populo unus ‘fusi sumus’ inquit ‘Tiberi, non vides? respice inquam.’ deinde vaga multitudo subito timore perterrita fugere coepit; at iste spumans ex ore scelus, anhelans ex infimo pectore crudelitatem, contorquet brachium et dubitanti Graccho, quid esset, neque tamen locum, in quo constiterat, relinquenti, percutit tempus: ille nulla voce delibans insitam virtutem concidit tacitus; iste viri fortissimi miserando sanguine aspersus, quasi facinus praeclarissimum fecisset, circumspectans et hilare sceleratam gratulantibus manum porrigens in templum Iovis contulit sese.’ haec exornatio plurimum prodest in am- 69
plificanda et commiseranda re huius modi enarrationibus; statuit enim rem totam et proponit ante oculos.

Omnis rationes honestandae studiose conlegimus elo- 56
cutionis, in quibus, Herenni, si te diligentius exercueris, et gravitatem et dignitatem et suavitatem habere in dicendo poteris, ut oratorie plane loquaris, ne nuda atque inornata inventio vulgari sermone efferatur. nunc identidem nosmet ipsi nobis instemus — res enim communis agitur —, ut frequenter et adsidue consequamur artis

rationem studio et exercitatione; quod alii cum molestia tribus de causis maxime faciunt, aut si *qui*, quicum libenter exerceatur, non habeat, aut sibi diffusus sit, aut nescius, quam viam sequi debeat: quae a nobis absunt omnes difficultates: nam et simul libenter exercemur propter amicitiam, cuius initium cognatio fecit, cetera philosophiae ratio confirmavit; et nobis non diffidimus, propterea quod et aliquantum processimus, et alia sunt meliora, quae multo intentius petimus in vita, ut, etsi non pervenerimus in dicendo, quo volumus, parva pars vitae perfectissimae desideretur; et viam, quam sequamur, habemus, propterea quod in his libris nihil praeteritum est rhetoricae praeceptionis. [demonstratum est enim, quo modo res in omnibus generibus causarum invenire oporteret: dictum est, quo pacto eas disponere conveniret: traditum est, qua ratione esset pronuntian- dum: praeceptum est, qua meminisse possemus; demonstratum est, quibus modis perfecta elocutio compararetur: quae si sequemur, acute et cito reperiemus, distincte et ordine disponemus, graviter et venuste pronuntiabimus, firme et perpetue meminerimus, ornate et suaviter elo- quemur. ergo amplius in arte rhetorica nihil est: haec omnia adipiscemur, si rationes praeceptionis diligentia consequemur exercitationis.]

M. TULLII CICERONIS
RHETORICORUM LIBRI DUO QUI SUNT DE
INVENTIONE RHETORICA.

LIBER PRIMUS.

Saepe et multum hoc mecum cogitavi, bonine an mali ¹
plus attulerit hominibus et civitatibus copia dicendi ac ¹
summum eloquentiae studium: nam cum et nostrae rei
publicae detrimenta considero et maximarum civitatum
veteres animo calamitates conligo, non minimam video
per disertissimos homines invectam partem incommodorum;
cum autem res ab nostra memoria propter vetustatem
remotas ex litterarum monumentis repetere instituo,
multas urbes constitutas, plurima bella restincta, firmis-
simas societates, sanctissimas amicitias intellego cum
animi ratione tum facilius eloquentia comparatas. ac me
quidem diu cogitantem ratio ipsa in hanc potissimum sen-
tentiam ducit, ut existimem sapientiam sine eloquentia
parum prodesse civitatibus, eloquentiam vero sine sa-
pientia nimium obesse plerumque, prodesse numquam.
qua re si quis omissis rectissimis atque honestissimis stu-
diis rationis et officii consumit omnem operam in exer-
citatione dicendi, is inutilis sibi, perniciosus patriae civis
alitur; qui vero ita sese armat eloquentia, ut non op-
pugnare commoda patriae, sed pro his propugnare possit,
is mihi vir et suis et publicis rationibus utilissimus atque
amicissimus civis fore videtur.

Ac si volumus huius [rei], quae vocatur eloquentia, ²
sive artis sive studii sive exercitationis cuiusdam sive
facultatis ab natura profectae considerare principium, re-
periemus id ex honestissimis causis [natum] atque opti-
mis rationibus profectum. nam fuit quoddam tempus, ²
cum in agris homines passim bestiarum modo vagaban-
tur et sibi victu fero vitam propagabant, nec ratione
animi quicquam, sed pleraque viribus corporis admini-

strabant; nondum divinae religionis, non humani officii ratio colebatur, nemo nuptias viderat legitimas; non certos quisquam aspexerat liberos; non, ius acquabile quid utilitatis haberet, acceperat; ita propter errorem atque inscientiam caeca ac temeraria dominatrix animi cupiditas ad se explendam viribus corporis abutebatur perniciosissimis satellitibus: quo tempore quidam magnus videlicet vir et sapiens cognovit, quae materia esset et quanta ad maximas res opportunitas in animis [inesset] hominum, si quis eam posset elicere et praecipiendo meliorem reddere; qui dispersos homines in agris et in tectis silvestribus abditos ratione quadam compulit unum in locum et congregavit et eos in unam quamque rem inducens utilem atque honestam primo propter insolentiam reclamantis, deinde propter rationem atque orationem studiosius audientis ex feris et immanibus mitis reddidit et mansuetos.

3 ac mihi quidem videtur hoc nec tacita nec inops dicendi sapientia perficere potuisse, ut homines a consuetudine subito converteret et ad diversas rationes vitae traduceret. age vero urbibus constitutis, ut fidem colere et iustitiam retinere discerent et aliis parere sua voluntate consuescerent ac non modo labores excipiendos communis commodi causa, sed etiam vitam amittendam existimarent, qui tandem fieri potuit, nisi homines ea, quae ratione invenissent, eloquentia persuadere potuissent? profecto nemo nisi gravi et suavi commotus oratione, cum viribus plurimum posset, ad ius voluisset sine vi descendere, ut inter quos posset excellere, cum eis se pateretur aequari et sua voluntate a iucundissima consuetudine recederet, quae praesertim iam naturae vim obtineret propter vetustatem. ac primo quidem sic et nata et progressa longius eloquentia videtur et item postea maximis in rebus pacis et belli cum summis hominum utilitatibus esse versata; postquam vero commoditas quaedam prava virtutis imitatrix sine ratione officii dicendi copiam consecuta est, tum ingenio freta malitia

3 pervertere urbis et vitas hominum labefactare adsuevit. atque huius quoque exordium mali, quoniam principium boni diximus, explicemus.

4 Veri simillimum mihi videtur quodam tempore neque

in publicis rebus infantis et insipientis homines solitos esse versari nec vero ad privatas causas magnos ac disertos homines accedere, sed cum a summis viris maximae res administrarentur, arbitror alios fuisse non incalidos homines, qui ad parvas controversias privatorum accederent; quibus in controversiis cum saepe a mendacio contra verum stare homines consuescerent, dicendi adsiduitas aluit audaciam, ut necessario [superiores illi propter iniurias civium] resistere audacibus et opitulari suis quisque necessariis cogeretur. itaque cum in dicendo saepe par, non nunquam etiam superior visus esset is, qui omisso studio sapientiae nihil sibi praeter eloquentiam comparasset, fiebat, ut et multitudinis et suo iudicio dignus, qui rem publicam gereret, videretur. hinc nimirum [non iniuria], cum ad gubernacula rei publicae temerarii atque audaces homines accesserant, maxima ac miserrima naufragia fiebant: quibus rebus tantum odii atque invidiae suscepit eloquentia, ut homines ingeniosissimi quasi ex aliqua turbida tempestate in portum, sic ex seditiosa ac tumultuosa vita se in studium aliquod traderent quietum. qua re mihi videntur postea cetera studia recta atque honesta per otium concelebrata ab optimis enituisse, hoc vero a plerisque eorum desertum obsolevisse tempore, quo multo vehementius erat retinendum et studiosius adaugendum; nam quo indignius rem honestissimam et rectissimam violabat stultorum et improborum temeritas et audacia summo cum rei publicae detrimento, eo studiosius et illis resistendum fuit et rei publicae consulendum. quod nostrum illum non fugit Catonem neque Laelium neque eorum, ut vere dicam, discipulum Africanum neque Gracchos Africani nepotes: quibus in hominibus erat summa virtus et summa virtute amplificata auctoritas et, quae et his rebus ornamento et rei publicae praesidio esset, eloquentia. qua re meo quidem animo nihilo minus eloquentiae studendum est, etsi ea quidam et privatim et publice abutuntur; sed eo quidem vehementius, ne mali magno cum detrimento bonorum et communi omnium pernicie plurimum possint; cum praesertim hoc sit unum, quod ad omnis res et privatas et publicas maxime pertineat, hoc tuta, hoc

honestā, hoc inlustris, hoc eodem vita iucunda fiat; nam hinc ad rem publicam plurima commoda veniunt, si moderatrix omnium rerum praesto est sapientia; hinc ad ipsos, qui eam adepti sunt, laus, honos, dignitas confluit; hinc amicis quoque eorum certissimum ac tutissimum praesidium comparatur. ac mihi quidem videntur homines, cum multis rebus humiliores et infirmiores sint, hac re maxime bestiis praestare, quod loqui possunt: qua re praeclarum mihi quiddam videtur adeptus is, qui, qua re homines bestiis praestent, ea in re hominibus ipsis antecellat. hoc si forte non natura modo neque exercitatione conficitur, verum etiam artificio quodam comparatur, non alienum est videre, quae dicant ei, qui quaedam eius rei praecepta nobis reliquerunt. sed antequam de praeceptis oratoriis dicimus, videtur dicendum de genere ipsius artis, de officio, de fine, de materia, de partibus; nam his rebus cognitis facilius et expeditius animus unius cuiusque ipsam rationem ac viam artis considerare poterit.

⁵ Civilis quaedam ratio est, quae multis et magnis ex
⁶ rebus constat; eius quaedam magna et ampla pars est artificiosa eloquentia, quam rhetoricam vocant; nam neque cum eis sentimus, qui civilem scientiam eloquentia non putant indigere, et ab eis, qui eam putant omnem rhetoris vi et artificio contineri, magnopere dissentimus; qua re hanc oratoriam facultatem in eo genere ponemus, ut eam civilis scientiae partem esse dicamus. officium autem eius facultatis videtur esse dicere apposite ad persuasionem; finis persuadere dictione. inter officium et finem hoc interest, quod in officio, quid fieri, in fine, quid effici conveniat, consideratur. ut medici officium dicimus esse curare ad sanandum apposite, finem sanare curatione, item oratoris quid officium et quid finem esse dicamus, intellegimus, cum id, quod facere debet, officium esse dicimus, illud, cuius causa facere debet, finem
⁷ appellamus. materiam artis eam dicimus, in qua omnis ars et ea facultas, quae conficitur ex arte, versatur. ut medicinae materiam dicimus morbos ac volnera, quod in his omnis medicina versatur, item quibus in rebus versatur ars et facultas oratoria, eas res materiam artis

rhetoricae nominamus. has autem res alii pluris, alii pauciores existimarunt: nam Gorgias Leontinus, antiquissimus fere rhetor, omnibus de rebus oratorem optime posse dicere existimavit: hic infinitam et immensam huic artificio materiam subicere videtur; Aristoteles autem, qui huic arti plurima adiumenta atque ornamenta subministravit, tribus in generibus rerum versari rhetoris officium putavit, demonstrativo, deliberativo, iudiciali. demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem aut vituperationem; deliberativum, quod positum in disceptatione civili habet in se sententiae dictionem; iudiciale, quod positum in iudicio habet in se accusationem et defensionem aut petitionem et recusationem; et, quem ad modum nostra quidem fert opinio, oratoris ars et facultas in hac materia tripertita versari existimanda est. nam Hermagoras quidem nec quid dicat attendere nec quid polliceatur intellegere videtur, qui oratoris materiam in causam et in quaestionem dividat, causam esse dicat rem, quae habeat in se controversiam in dicendo positam cum personarum certarum interpositione; quam nos quoque oratori dicimus esse attributam [nam tris ei partis, quas ante diximus, supponimus, iudicialem, deliberativam, demonstrativam]; quaestionem autem eam appellet, quae habeat in se controversiam in dicendo positam sine certarum personarum interpositione, ad hunc modum: *ecquid sit bonum praeter honestatem? verine sint sensus? quae sit mundi forma? quae sit solis magnitudo?* quas quaestiones procul ab oratoris officio remotas facile omnis intellegere existimamus; nam quibus in rebus summa ingenia philosophorum plurimo cum labore consumpta intellegimus, eas sic ut aliquas parvas res oratori attribuere magna amentia videtur. quod si magnam in his Hermagoras habuisset facultatem studio et disciplina comparatam, videretur fretus sua scientia falsum quiddam constituisse de oratoris officio et non quid ars, sed quid ipse posset, exposuisse: nunc vero ea vis est in homine, ut ei multo rhetoricam citius quis ademerit, quam philosophiam concesserit: non quo ars, quam edidit, mihi mendosissime scripta videatur; nam satis in ea videtur ex antiquis artibus ingeniose

et diligenter electas res conlocasse et non nihil ipse quoque novi protulisse; verum oratori minimum est de arte loqui, quod hic fecit; multo maximum ex arte dicere, ⁷ quod eum minime potuisse omnes videmus. qua re materia ⁹ quidem nobis rhetoricae videtur artis quam Aristoteli visam esse diximus; partes autem eae, quas plerique dixerunt, inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio. inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae causam probabilem reddant; dispositio est rerum inventarum in ordinem distributio; elocutio est idoneorum verborum [et sententiarum] ad inventionem adcommodatio; memoria est firma animi rerum ac verborum [ad inventionem] perceptio; pronuntiatio est ex verborum et rerum dignitate vocis et corporis moderatio. nunc his rebus breviter constitutis, eas rationes, quibus ostendere possimus genus et finem et officium huius artis, aliud in tempus differemus; nam et multorum verborum indigent et non tantopere ad artis descriptionem et praecepta tradenda pertinent; eum autem, qui artem rhetoricam scribat, de duabus reliquis rebus, de materia artis ac partibus scribere oportere existimamus; ac mihi quidem videtur coniuncte agendum de materia ac partibus. qua re inventio, quae princeps est omnium partium, potissimum in omni causarum genere, qualis debeat esse, consideretur.

⁸ Omnis res, quae habet in se positam in dictione ac ¹⁰ disceptatione aliquam controversiam, aut facti aut nominis aut generis aut actionis continet quaestionem; eam igitur quaestionem, ex qua causa nascitur, constitutionem appellamus. constitutio est prima conflictio causarum ex depulsione intentionis profecta, hoc modo: ‘fecisti:’ ‘non feci’ aut ‘iure feci.’ cum facti controversia est, quoniam coniecturis causa firmatur, constitutio coniecturalis appellatur; cum autem nominis, quoniam vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva nominatur; cum vero, qualis res sit, quaeritur, quia et de vi et de genere negotii controversia est, constitutio generalis vocatur; at cum causa ex eo pendet, quod non aut is agere videtur, quem oportet, aut non cum eo, quicum oportet, aut non apud quos, quo tempore, qua

lege, quo crimine, qua poena oportet, translativa dicitur constitutio, quia actio translationis et commutationis indigere videtur. atque harum aliquam in omne causae genus incidere necesse est; nam in quam rem non incidit, in ea nihil esse poterit controversiae; qua re eam ne causam quidem convenit putari.

Ac facti quidem controversia in omnia tempora potest tribui: nam quid factum sit, potest quaeri, hoc modo: occideritne Aiacem Ulixes; et quid fiat, hoc modo: bone animo sint erga populum Romanum Fregellani, et quid futurum sit, hoc modo: si Karthaginem reliquerimus incolumem, num quid sit incommodi ad rem publicam perventurum.

Nominis est controversia, cum de facto convenit et quaeritur, id quod factum est quo nomine appelletur. quo in genere necesse est ideo [nominis] esse controversiam, quod de re ipsa non convenit; non quod de facto non constet, sed quod id, quod factum est, aliud alii videtur esse et ideo alius alio nomine id appellat; qua re in eius modi § generibus definienda res erit verbis et breviter describenda, ut, si quis sacrum ex privato surripuerit, utrum fur an sacrilegus sit iudicandus; nam id cum quaeritur, necesse erit definire utrumque, quid sit fur, quid sacrilegus, et sua descriptione ostendere alio nomine illam rem, de qua agitur, appellare oportere atque adversarii dicunt.

Generis est controversia, cum et, quid factum sit, ⁹convenit, et, quo id factum nomine appellari oporteat, ¹²constat; et tamen, quantum et cuius modi et omnino quale sit, quaeritur, hoc modo: iustum an iniustum, utile an inutile, et omnia, in quibus, quale sit id, quod factum est, quaeritur sine ulla nominis controversia. huic generi Hermagoras partis quattuor supposuit, deliberativam, demonstrativam, iuridicalem, negotialem; quod eius, ut nos putamus, non mediocriter peccatum reprehendendum videtur, verum brevi, ne aut, si taciti praeterierimus, sine causa non secuti putemur, aut, si diutius in hoc constiterimus, moram atque impedimentum reliquis praeceptis intulisse videamur: si deliberatio et demonstratio genera sunt causarum, non possunt recte partes alicuius

generis causae putari; eadem enim res alii genus esse, alii pars potest, eidem genus esse et pars non potest. deliberatio autem et demonstratio genera sunt causarum; nam aut nullum causae genus est aut iudiciale solum aut et iudiciale et demonstrativum et deliberativum. nulum dicere causae esse genus, cum causas esse multas dicat et in eas praecepta det, amentia est; unum iudiciale autem solum esse qui potest, cum deliberatio et demonstratio neque ipsae similes inter se sint et ab iudiciali genere plurimum dissideant et suum quaeque finem habeat, quo referri debeat? relinquitur ergo, ut omnia tria genera sint causarum: deliberatio igitur et demonstratio non possunt recte partes alicuius generis causae putari. [male igitur eas generalis constitutionis partis esse dixit.] quodsi generis causae partes non possunt recte putari, multo minus recte partis causae partes putantur, pars autem causae est constitutio omnis; non enim causa ad constitutionem, sed constitutio ad causam adcommodatur. [et demonstratio et deliberatio generis causae partes non possunt recte putari, quod ipsa sunt genera: multo igitur minus recte partis eius, quam hic dicit, partes putabuntur.] deinde si constitutio et ipsa et pars eius quaelibet intentionis depulsio est, quae intentionis depulsio non est, ea nec constitutio nec pars constitutionis est: at si, quae intentionis depulsio non est, ea nec constitutio nec pars constitutionis est, deliberatio et demonstratio neque constitutio neque pars constitutionis est: [si igitur constitutio et ipsa et pars eius quaelibet intentionis depulsio est, deliberatio et demonstratio neque constitutio neque pars constitutionis est.] placet autem ipsi constitutionem intentionis esse depulsionem; placeat igitur oportet demonstrationem et deliberationem non esse constitutionem nec partem constitutionis. atque hoc eodem urgebitur, sive constitutionem primam causae accusatoris confirmationem dixerit sive defensoris primam deprecationem; nam eum eadem omnia incommoda sequentur. deinde coniecturalis causa non potest simul ex eadem parte eodem in genere et coniecturalis esse et definitiva; nec definitiva causa potest simul ex eadem parte eodem in genere et

definitiva esse et translativa; et omnino nulla constitutio nec pars constitutionis potest simul et suam habere et alterius in se vim continere; ideo quod una quaeque ex se et ex sua natura simpliciter consideratur; altera adsumpta numerus constitutionum duplicatur, non vis constitutionis augetur: at deliberativa causa simul ex eadem parte eodem in genere et coniecturalem et generalem et definitivam et translativam solet habere constitutionem et unam aliquam et pluris non nunquam; ergo ipsa neque constitutio est nec pars constitutionis. idem in demonstratione solet usu venire. genera igitur, ut ante diximus, haec causarum putanda sunt, non partes alicuius constitutionis. haec ergo constitutio, quam generalem nominamus, partis videtur nobis duas habere, iuridicalem et negotialem. iuridicialis est, in qua aequi et recti natura aut praemii et poenae ratio quaeritur; negotialis, in qua, quid iuris ex civili more et aequitate sit, consideratur; cui diligentiae praesesse apud nos iure consulti existimantur. ac iuridicialis quidem et ipsa in duas tribuitur partis, absolutam et adsumptivam. absoluta est, quae ipsa in se continet iuris et iniuriae quaestionem; adsumptiva, quae ipsa ex se nihil dat firmi ad recusationem, foris autem aliquid defensionis adsumit. eius partes sunt quattuor, concessio, remotio criminis, relatio criminis, comparatio. concessio est, cum reus non id, quod factum est, defendit, sed ut ignoscatur, postulat. haec in duas partis dividitur, purgationem et deprecationem: purgatio est, cum factum conceditur, culpa removetur: haec partis habet tris, imprudentiam, casum, necessitatem. deprecatio est, cum et peccasse et consulto peccasse reus se confitetur et tamen, ut ignoscatur, postulat; quod genus perraro potest accidere. remotio criminis est, cum id crimen, quod inferitur, ab se et ab sua culpa [vi et potestate] in alium reus remove conatur: id dupliciter fieri poterit, si aut causa aut factum in alium transferetur: causa transfertur, cum aliena dicitur vi et potestate factum; factum autem, cum alius aut debuisse aut potuisse facere dicitur. relatio criminis est, cum ideo iure factum dicitur, quod aliquis ante iniuria lacessierit. comparatio est, cum aliud ali-

quod factum rectum aut utile contenditur, quod ut fieret, illud, quod arguitur, dicitur esse commissum.

16 In quarta constitutione, quam translaticivam nominamus, eius constitutionis est controversia, cum aut quem aut quicum aut quo modo aut apud quos aut quo iure aut quo tempore agere oporteat, quaeritur aut omnino aliquid de commutatione aut infirmatione actionis agitur. huius constitutionis Hermagoras inventor esse existimatur, non quo non usi sint ea veteres oratores saepe multi, sed quia non animadverterunt artis scriptores eam superiores nec rettulerunt in numerum constitutionum; post autem ab hoc inventam multi reprehenderunt, quos non tam imprudentia falli putamus — res enim perspicua est —, quam invidia atque obtreptione quadam impediri.

12 Et constitutiones quidem et earum partis exposuimus, exempla autem cuiusque generis tum commodius exposituri videmur, cum in unum quodque eorum argumentorum copiam dabimus, nam argumentandi ratio dilucidior erit, cum et ad genus et ad exemplum causae statim poterit adcommodari.

17 Constitutione causae reperta statim placet considerare, utrum causa sit simplex an iuncta; et si iuncta erit, utrum sit ex pluribus quaestionibus iuncta an ex aliqua comparatione. simplex est, quae absolutam in se continet unam quaestionem, hoc modo: ‘Corinthiis bellum indicamus an non?’ coniuncta ex pluribus quaestionibus, in qua plura quaeruntur, hoc pacto: ‘utrum Karthago diruatur an Karthaginensibus reddatur an eo colonia deducatur.’ ex comparatione, in qua per contentionem, utrum potius [aut quid potissimum sit], quaeritur, ad hunc modum: ‘utrum exercitus in Macedoniam contra Philippum mittatur, qui sociis sit auxilio, an teneatur in Italia, ut quam maximae contra Hannibalem copiae sint.’ deinde considerandum est, in ratione an in scripto sit controversia, nam scripti controversia est ea, quae
13 ex scriptionis genere nascitur; eius autem genera, quae separata sunt a constitutionibus, quinque sunt: nam tum verba ipsa videntur cum sententia scriptoris dissidere; tum inter se duae leges aut plures discrepare; tum id,

quod scriptum est, duas aut plures res significare, tum ex eo, quod scriptum est, aliud, quod non scriptum est, inveniri; tum vis verbi quasi in definitiva constitutione, in quo posita sit, quaeri. [qua re primum genus de scripto et sententia, secundum ex contrariis legibus, tertium ambiguum, quartum ratiocinativum, quintum definitivum nominamus.] ratio est autem, cum omnis ¹⁸ quaestio non in scriptione, sed in aliqua argumentatione consistit.

[Ac tum] considerato genere causae, [cognita constitutione,] cum simplexne an iuncta sit intellexeris et scripti an rationis habeat controversiam videris, deinceps erit videndum, quae quaestio, quae ratio, quae iudicatio, quod firmamentum causae sit; quae omnia a constitutione proficiscantur oportet. quaestio est ea, quae ex conflictione causarum gignitur controversia, hoc modo: ‘non iure fecisti.’ ‘iure feci.’ causarum autem est conflictio, in qua constitutio constat. ex ea igitur nascitur controversia, quam quaestionem dicimus, haec: ‘iurene fecerit?’ ratio est ea, quae continet causam, quae si sublata sit, nihil in causa controversiae relinquatur, hoc modo, ut docendi causa in facili et pervolgato exemplo consistamus: Orestes si accusetur matricidii, nisi hoc dicat ‘iure feci, illa enim patrem meum occiderat,’ non habet defensionem, qua re omnis controversia quoque sublata est: ergo eius causae ratio est, quod illa Agamemnonem occiderit. iudicatio est, quae ex infirmatione rationis nascitur controversia. nam sit ea nobis exposita ratio, quam paulo ante exposuimus: ‘illa enim meum’ inquit ‘patrem occiderat,’ ‘at non’ inquit adversarius ‘abs te filio matrem necari oportuit; potuit enim sine tuo scelere illius factum puniri.’ ex hac diductione rationis ¹⁴ illa summa nascitur controversia, quam iudicationem appellamus; ea est huius modi: rectumne fuerit ab Oreste matrem occidi, cum illa Orestis patrem occidisset. firmamentum est firmissima argumentatio defensoris et potissima ad iudicationem: ut si velit Orestes dicere eius modi animum matris suae fuisse in patrem suum, in se ipsum ac sorores, in regnum, in famam generis et familiae, ut ab ea poenas liberi sui potissimum petere

debuerint. et in ceteris quidem constitutionibus ad hunc modum iudicationes reperiuntur; in coniecturali autem constitutione, quia ratio non est, — factum enim non conceditur — non potest ex diductione rationis nasci iudicatio; qua re necesse est eandem esse quaestionem et iudicationem [ut factum est; non est factum]: factumne sit? quot autem in causa constitutiones aut earum partes erunt, totidem necesse erit quaestiones, rationes, iudicationes, firmamenta reperiri.

Tum his omnibus in causa repertis denique singulae partes totius causae considerandae sunt, nam non ut quidque dicendum primum, ita primum animadvertendum videtur; ideo quod illa, quae prima dicuntur, si vehementer velis congruere et cohaerere cum causa, ex eis ducas oportet, quae post dicenda sunt; qua re cum iudicatio et ea, quae ad iudicationem oportet argumenta inveniri, diligenter erunt artificio reperta, cura et cogitatione pertractata, tum denique ordinandae sunt ceterae partes orationis. eae partes sex esse omnino nobis videntur: exordium, narratio, partitio, confirmatio, reprehensio, conclusio. nunc quoniam exordium princeps debet esse, nos quoque primum in rationem exordiendi praecepta dabimus.

¹⁵
²⁰ Exordium est oratio animum auditoris idonee comparans ad reliquam dictionem, quod eveniet, si eum benevolum, attentum, docilem confecerit; qua re qui bene exordiri causam volet, eum necesse est genus suae causae diligenter ante cognoscere. genera causarum quinque sunt: honestum, admirabile, humile, anceps, obscurum. honestum causae genus est, cui statim sine oratione nostra favet auditoris animus; admirabile, a quo est alienatus animus eorum, qui audituri sunt; humile, quod neglegitur ab auditore et non magnopere attendendum videtur; anceps, in quo aut iudicatio dubia est aut causa et honestatis et turpitudinis particeps, ut et benevolentiam pariat et offensionem; obscurum, in quo aut tardi auditores sunt aut difficilioribus ad cognoscendum negotiis causa est implicata. qua re cum tam diversa sint genera causarum, exordiri quoque dispari ratione in uno quoque genere necesse est. igitur exor-

dium in duas partis dividitur, in principium et in insinuationem. principium est oratio perspicua et protinus conficiens auditorem benevolum aut docilem aut attentum; insinuatio est oratio quadam dissimulatione et circuitione obscura subiens auditoris animum.

In admirabili genere causae, si non omnino infesti 21
 auditores erunt, principio benevolentiam comparare licebit; sin erunt vehementer abalienati, confugere necesse erit ad insinuationem, nam ab iratis si perspicue pax et benevolentia petitur, non modo ea non invenitur, sed augetur atque inflammatur odium. in humili autem genere causae contemptionis tollendae causa necesse est attentum efficere auditorem. anceps genus causae si dubiam iudicationem habebit, ab ipsa iudicatione exordium est, sin autem partem turpitudinis, partem honestatis habebit, benevolentiam captare oportebit, ut in genus honestum causa translata videatur. cum autem erit honestum causae genus, vel praeteriri principium poterit vel, si commodum fuerit, aut a narratione incipiemus aut a lege aut ab aliqua firmissima ratione nostrae dictionis; sin uti principio placebit, benevolentiae partibus utendum est, ut id, quod est, augeatur. in obscuro causae 16
 genere per principium docilis auditores efficere oportebit. nunc quoniam quas res exordio conficere oporteat dictum est, reliquum est, ut ostendatur, quibus quaeque rationibus res confici possit.

Benevolentia quattuor ex locis comparatur: ab nostra, 22
 ab adversariorum, ab iudicum persona, a causa. ab nostra persona si de nostris factis et officiis sine adrogantia dicemus; si crimina inlata et aliquas minus honestas suspensiones iniectas diluemus; si, quae incommoda acciderint aut quae instent difficultates, proferemus; si prece et obsecratione humili ac supplici utemur. ab adversariorum autem, si eos aut in odium aut in invidiam aut in contemptionem adducemus. in odium ducentur, si quod eorum spurce, superbe, malitiose factum proferetur; in invidiam, si vis eorum, potentia, divitiae, cognatio, pecuniae proferentur atque eorum usus adrogans et intolerabilis, ut his rebus magis videantur quam causae suae confidere; in contemptionem adducentur, si eorum

inertia, negligentia, ignavia, desidiosum studium et luxuriosum otium proferetur. ab auditorum persona benevolentia captabitur, si res ab eis fortiter, sapienter, mansuete gestae proferentur, ut ne qua adsentatio nimia significetur, si de eis quam honesta existimatio quantaque eorum iudicii et auctoritatis expectatio sit, ostendatur; ab rebus, si nostram causam laudando extollemus, adversariorum causam per contemptionem deprimemus. ²³ attentos autem faciemus, si demonstrabimus ea, quae dicturi erimus, magna, nova, incredibilia esse et aut ad omnes aut ad eos, qui audient, aut ad aliquos illustres homines aut ad deos immortalis aut ad summam rei publicae pertinere; et si pollicebimur nos brevi nostram causam demonstraturos, atque exponemus iudicationem aut iudicationes, si plures erunt. docilis auditores faciemus, si aperte et breviter summam causae exponemus, hoc est, in quo consistat controversia; nam eum, quem docilem velis facere, simul attentum facias oportet, nam is est maxime docilis, qui attentissime est paratus audire.

¹⁷ Nunc insinuationes quem ad modum tractari conveniat, deinceps dicendum videtur. insinuatione igitur utendum est, cum admirabile genus causae est, hoc est, ut ante diximus, cum animus auditoris infestus est; id autem tribus ex causis fit maxime: si aut inest in ipsa causa quaedam turpitudine aut ab eis, qui ante dixerunt, iam quiddam auditori persuasum videtur aut eo tempore locus dicendi datur, cum iam illi, quos audire oportet, defessi sunt audiendo, nam ex hac quoque re non minus quam ex primis duabus, in oratore non numquam ²⁴ animus auditoris offenditur. si causae turpitudine contrahit offensionem, aut pro eo homine, in quo offenditur, alium hominem, qui diligitur, interponi oportet; aut pro re, in qua offenditur, aliam rem, quae probatur; aut pro re hominem aut pro homine rem, ut ab eo, quod odit, ad id, quod diligit, auditoris animus traducatur; et dissimulare te id defensurum, quod existimeris, deinde, cum iam mitior factus erit auditor, ingredi pedetemptim in defensionem et dicere ea, quae indignentur adversarii, tibi quoque indigna videri, deinde [cum lenieris eum,

qui audiet,] demonstrare, nihil eorum ad te pertinere; et negare te quicquam de adversariis esse dicturum [neque hoc neque illud], ut neque aperte laedas eos, qui diliguntur, et tamen id obscure faciens, quoad possis, alienes ab eis auditorum voluntatem; et aliquorum iudicium simili de re aut auctoritatem proferre imitatione dignam, deinde eandem aut consimilem [aut maiorem aut minorem] agi rem in praesenti demonstrare. sin oratio adversariorum 25 fidem videbitur auditoribus fecisse; id quod ei, qui intellegit, quibus rebus fides fiat, facile erit cognitu, oportet aut de eo, quod adversarii firmissimum sibi putarint et maxime ei, qui audient, probarint, primum te dicturum polliceri, aut ab adversarii dicto exordiri et ab eo potissimum, quod ille nuperrime dixerit; aut dubitatione uti, quid primum dicas aut cui potissimum loco respondeas, cum admiratione. nam auditor cum eum, quem adversarii perturbatum putat oratione videt animo firmissimo contra dicere paratum, plerumque se potius temere adsensisse, quam illum sine causa confidere arbitratur. sin auditoris studium defatigatio abalienavit a causa, te brevius, quam paratus fueris, esse dicturum commodum est polliceri; non imitaturum adversarium. sin res dabit, non inutile est ab aliqua re nova aut ridicula incipere aut ex tempore quae nata sit; quod genus strepitus adclamatiove; aut iam parata, quae vel apologum vel fabulam vel aliquam contineat inrisionem; aut si rei dignitas adimet iocandi facultatem, aliquid triste, novum, horribile statim non incommodum est inicere. nam, ut cibi satietas et fastidium aut subamara aliqua re relevatur aut dulci mitigatur, sic animus defessus audiendo aut admiratione integratur aut risu novatur.

Ac separatim quidem, quae de principio et de insi- 18
 natione dicenda videbantur, haec fere sunt: nunc quidem brevi communiter de utroque praecipendum videtur. exordium sententiarum et gravitatis plurimum debet habere et omnino omnia, quae pertinent ad dignitatem, in se continere, proptereaque id optime faciendum est, quod oratorem auditori maxime commendat: splendoris et festivitatis et concinnitudinis minimum, propterea quod ex his suspitio quaedam adparationis atque artificiosae

diligentiae nascitur, quae maxime orationi fidem, oratori
 26 adimit auctoritatem. vitia vero haec sunt certissima exor-
 diorum, quae summopere vitare oportebit: volgare, com-
 mune, commutabile, longum, separatum, translatum, con-
 tra praecepta. volgare est, quod in pluris causas potest
 adcommodari, ut convenire videatur; commune, quod
 nihilo minus in hanc, quam in contrariam partem causae
 potest convenire; commutabile, quod ab adversario potest
 leviter mutatum ex contraria parte dici; longum est quod
 pluribus verbis aut sententiis ultra quam satis est pro-
 ducitur; separatum, quod non ex ipsa causa ductum est
 nec sicut aliquod membrum adnexum orationi; transla-
 tum est, quod aliud conficit, quam causae genus postulat,
 ut si qui docilem faciat auditorem, cum benevolentiam
 causa desideret, aut si principio utatur, cum insinuationem
 res postulet. contra praecepta est, quod nihil eorum
 efficit, quorum causa de exordiis praecepta traduntur;
 hoc est, quod eum, qui audit, neque benevolum neque
 attentum neque docilem efficit, aut, quo nihil [profecto]
 peius est, ut contra sit, facit. ac de exordio quidem
 satis dictum.

19 Narratio est rerum gestarum aut ut gestarum expo-
 27 sitio. narrationum genera tria sunt: unum genus est,
 in quo ipsa causa et omnis ratio controversiae continetur;
 alterum, in quo digressio aliqua extra causam
 aut criminationis aut similitudinis aut delectationis non
 alienae ab eo negotio, quo de agitur, aut amplificationis
 causa interponitur. tertium genus est remotum a civili-
 bus causis. [quod delectationis causa non inutili cum
 exercitatione dicitur et scribitur.] eius partes sunt duae,
 quarum altera in negotiis, altera in personis maxime ver-
 satur. ea, quae in negotiorum expositione posita est,
 tris habet partis: fabulam, historiam, argumentum. fabula
 est, in qua nec verae nec veri similes res continentur,
 cuius modi est:

angues ingentes alites, iuncti iugo ...

historia est gesta res ab aetatis nostrae memoria remota:
 quod genus:

Appius indixit Karthaginiensibus bellum.

argumentum est ficta res, quae tamen fieri potuit. huius modi apud Terentium:

nam is postquam excessit ex ephebis, [Sosia]...

illa autem narratio, quae versatur in personis, eius modi est, ut in ea simul cum rebus ipsis personarum sermones et animi perspicui possint, hoc modo:

venit ad me saepe clamans: quid agis, Micio?

cur perdis adolescentem nobis? cur amat?

cur potat? cur tu his rebus sumptum suggeris?

vestitu nimio indulges, nimium ineptus es.

nimum ipse est durus praeter aequumque et bonum.

hoc in genere narrationis multa debet inesse festivitas confecta ex rerum varietate, animorum dissimilitudine, gravitate, levitate, spe, metu, suspitione, desiderio, dissimulatione, errore, misericordia, fortunae commutatione, insperato incommodo, subita laetitia, iucundo exitu rerum. verum haec ex eis, quae postea de elocutione praecipientur, ornamenta sumentur.

Nunc de narratione ea, quae causae continet expositionem, dicendum videtur. oportet igitur eam tris habere res: ut brevis, ut aperta, ut probabilis sit. brevis erit, si, unde necesse est, inde initium sumetur et non ab ultimo repetetur, et si, cuius rei satis erit summam dixisse, partes eius non dicentur — nam saepe satis est, quid factum sit, dicere, ut ne narres, quem ad modum sit factum —, et si non longius, quam quoad opus est, in narrando procedetur, et si nullam in rem aliam transibitur; et si ita dicetur, ut non numquam ex eo, quod dictum est, id, quod non est dictum, intellegatur; et si non modo id, quod obest, verum etiam id, quod nec obest nec adiuvat, praeteribitur; et si semel unum quidque dicetur; et si non ab eo, in quo proxime desitum erit, deinceps incipietur. ac multos imitatio brevitatis decipit, ut cum se brevis putent esse, longissimi sint, cum dent operam, ut res multas brevi dicant, non ut omnino paucas res dicant et non pluris, quam necesse sit: nam plerisque breviter videtur dicere, qui ita dicit ‘accessi ad aedis, puerum evocavi, respondit, quaesivi dominum, domi negavit esse.’ hic, tametsi tot res brevius non potuit dicere, tamen, quia satis fuit dixisse:

'domi negavit esse,' fit rerum multitudine longus. qua
 re hoc quoque in genere vitanda est brevitatis imitatio
 et non minus rerum non necessariarum, quam verborum
 29 multitudine supersedendum est. aperta autem narratio
 poterit esse, si, ut quidque primum gestum erit, ita
 primum exponetur, et rerum ac temporum ordo serva-
 bitur, ut ita narrentur, ut gestae res erunt aut ut po-
 tuisse geri videbuntur. hic erit considerandum, ne quid
 perturbate, ne quid contorte dicatur, ne quam in aliam
 rem transeatur, ne ab ultimo repetatur, ne ad extremum
 prodeatur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereatur;
 et omnino, quae praecepta de brevitate sunt, hoc quoque
 in genere sunt conservanda, nam saepe res parum est intel-
 lecta longitudine magis, quam obscuritate narrationis. ac
 21 verbis quoque dilucidis utendum est; quo de genere di-
 cendum est in praeceptis elocutionis. probabilis erit narra-
 tio, si in ea videbuntur inesse ea, quae solent apparere in
 veritate; si personarum dignitates servabuntur; si causae
 factorum exstabant; si fuisse facultates faciendi vide-
 buntur; si tempus idoneum, si spatii satis, si locus op-
 portunus ad eam rem, qua de re narrabitur, fuisse osten-
 detur; si res et ad eorum, qui agent, naturam et volgi
 morem et ad eorum, qui audient, opinionem adcommo-
 dabitur; ac veri quidem similis ex his rationibus esse po-
 30 terit. illud autem praeterea considerare oportebit, ne,
 aut cum obsit narratio aut cum nihil prosit, tamen inter-
 ponatur; aut non loco aut non, quem ad modum causa
 postulat, narretur. obest tum, cum ipsius rei gestae
 expositio magnam excipit offensionem, quam argumen-
 tando et causam agendo leniri oportebit, quod cum ac-
 cidit, membratim oportebit partis rei gestae dispergere
 in causam et ad unam quamque confestim rationem ad-
 commodare, ut volneri praesto medicamentum sit et
 odium statim defensio mitiget. nihil prodest narratio
 tum, cum ab adversariis re exposita nostra nihil interest
 iterum aut alio modo narrare; aut ab eis, qui audiunt,
 ita tenetur negotium, ut nostra nihil intersit eos alio
 pacto docere, quod cum accidit, omnino narratione su-
 persedendum est. non loco dicitur, cum non in ea parte
 orationis conlocatur, in qua res postulat; quo de genere

agemus tum, cum de dispositione dicemus; nam hoc ad dispositionem pertinet. non quem ad modum causa postulat, narratur, cum aut id, quod adversario prodest, dilucide et ornate exponitur aut id, quod ipsum adiuvat, obscure dicitur et neglegenter; qua re, ut hoc vitium vitetur, omnia torquenda sunt ad commodum suae causae, contraria, quae praeteriri poterunt, praetereundo, quae dicenda erunt, leviter attingendo, sua diligenter et enodate narrando. ac de narratione quidem satis dictum videtur; deinceps ad partitionem transeamus.

Recte habita in causa partitio inlustrem et perspicuam totam efficit orationem. partes eius sunt duae, quarum utraque magno opere ad aperiendam causam et constituendam pertinet controversiam: una pars est, quae quid cum adversariis conveniat et quid in controversia relinquatur, ostendit; ex qua certum quiddam destinatur auditori, in quo animum debeat habere occupatum; altera est, in qua rerum earum, de quibus erimus dicturi, breviter expositio ponitur distributa, ex qua conficitur, ut certas animo res teneat auditor, quibus dictis intellegat fore peroratum. nunc utroque genere partitionis quem ad modum conveniat uti, breviter dicendum videtur: quae partitio quid conveniat aut quid non conveniat ostendit, haec debet illud, quod convenit, inclinare ad suae causae commodum, hoc modo: ‘interfectam matrem esse a filio convenit mihi cum adversariis.’ item contra: ‘interfectum esse a Clytaemestra Agamemnonem convenit.’ nam hic uterque et id posuit, quod conveniebat, et tamen suae causae commodo consuluit. deinde, quid controversiae sit, ponendum est in iudicationis expositione; quae quem ad modum inveniretur, ante dictum est. quae partitio rerum distributam continet expositionem, haec habere debet: brevitatem, absolutionem, paucitatem. brevitatis est, cum nisi necessarium nullum adsumitur verbum; haec in hoc genere idecirco est utilis, quod rebus ipsis et partibus causae, non verbis neque extraneis ornamentis animus auditoris tenendus est. absolutio est, per quam omnia, quae incidunt in causam, genera, de quibus dicendum est, amplectimur in partitione, ne aut aliquod genus utile relinquatur aut sero extra partitio-

22
31

32

nem, id quod vitiosissimum ac turpissimum est, inferatur. paucitas in partitione servatur, si genera ipsa rerum ponuntur neque permixte cum partibus implicantur; nam genus est, quod pluris partis amplectitur, ut animal, pars est, quae subest generi, ut equus, sed saepe eadem res alii genus, alii pars est, nam homo

23 animalis pars est, Thebani aut Troiani genus. haec ideo diligentius inducitur praescriptio, ut aperte intellecta generali partitione paucitas generum in partitione servari possit; nam qui ita partitur ‘ostendam propter cupiditatem et audaciam et avaritiam adversariorum omnia incommoda ad rem publicam pervenisse,’ is non intellexit in partitione exposito genere partem se generis admiscuisse, nam genus est omnium nimirum libidinum cupiditas, eius autem generis sine dubio pars est

33 avaritia. hoc igitur vitandum est, ne, cuius *rei* genus posueris, eius, sicuti aliquam diversam *rem* ac dissimilem, partem ponas in eadem partitione. quodsi quod in genus plures incident partes, id cum in prima causae partitione erit simpliciter expositum, distribuetur tempore eo commodissime, cum ad ipsum ventum erit explicandum in causae dictione post partitionem. atque illud quoque pertinet ad paucitatem, ne aut plura, quam satis est, demonstraturos nos dicamus, hoc modo ‘ostendam adversarios, quod arguamus, et potuisse facere et voluisse et fecisse;’ nam fecisse satis est ostendere; aut, cum in causa partitio nulla sit et cum simplex quiddam agatur, tamen utamur distributione, id quod perraro potest accidere. ac sunt alia quoque praecepta partitionum, quae ad hunc usum oratorium non tanto opere pertineant, quae versantur in philosophia, ex quibus haec ipsa transtulimus, quae convenire videbantur, quorum nihil in ceteris artibus inveniebamus. atque his de partitione praeceptis in omni dictione meminisse oportebit, ut et prima quaeque pars, ut exposita est in partitione, sic ordine transigatur et omnibus explicatis peroratum sit [hoc modo], ut ne quid posterius praeter conclusionem inferatur. partitur apud Terentium breviter et commode senex in Andria, quae cognoscere libertum velit:

eo pacto et gnati vitam et consilium meum
cognosces et quid facere in hac re te velim.

itaque quem ad modum in partitione proposuit, ita narrat,
primum vitam filii:

nam is postquam excessit ex ephebis, ...

deinde suum consilium:

et nunc id operam do ....

deinde quid Sosiam velit facere, id quod postremum po-
suit in partitione, postremum dicit:

nunc tuum est officium ....

quem ad modum igitur hic et ad primam quamque par-
tem primum accessit et omnibus absolutis finem dicendi
fecit, sic nobis placet et ad singulas partis accedere
et omnibus absolutis perorare. nunc de confirmatione
deinceps, ita ut ordo ipse postulat, praecipendum vi-
detur.

Confirmatio est, per quam argumentando nostrae cau-
sae fidem et auctoritatem et firmamentum adiungit ora-
tio. huius partis certa sunt praecepta, quae in singula
causarum dividuntur genera; verum tamen non incom-
modum videtur quandam silvam atque materiam univer-
sam ante [permixtam et confusam] exponere omnium
argumentationum, post autem tradere, quem ad modum
unum quodque causae genus hinc omnibus argumentandi
rationibus tractis confirmari oporteat. 24
34

Omnes res confirmantur aut ex eo, quod personis,
aut ex eo, quod negotiis est attributum. ac personis
has res attributas putamus: nomen, naturam, victum,
fortunam, habitum, adfectionem, studia, consilia, facta,
casus, orationes. nomen est, quod uni cuique personae
datur, quo suo quaeque proprio et certo vocabulo appel-
latur. naturam ipsam definire difficile est; partis au-
tem eius enumerare eas, quarum indigemus ad hanc
praeceptionem, facilius est. eae autem partim divino, 35
partim mortali in genere versantur, mortalium autem
pars in hominum, pars in bestiarum genere numeran-
tur. atque hominum genus et in sexu considera-
tur, virile an muliebre sit, et in natione, patria, cogna-
tione, aetate. natione Graius an barbarus; patria Athe-
niensis an Lacedaemonius; cognatione quibus maioribus,

quibus consanguineis; aetate puer an adulescens, natu grandior an senex. praeterea commoda et incommoda considerantur ab natura data animo aut corpori, hoc modo: valens an imbecillus, longus an brevis, formosus an deformis, velox an tardus sit, acutus an hebetior, memor an obliviosus, comis [officiosus] an infacetus, pudens [patiens] an contra; [et omnino, quae a natura dantur animo et corpori, considerabuntur, et haec in natura consideranda.] nam quae industria comparantur, ad habitum pertinent, 25 de quo posterius est dicendum. in victu considerare oportet, apud quem et quo more et cuius arbitrato sit educatus, quos habuerit artium liberalium magistros, quos vivendi praeceptores, quibus amicis utatur, quo in negotio, quaestu, artificio sit occupatus, quo modo rem familiarem administret, qua consuetudine domestica sit. in fortuna quaeritur, servus sit an liber, pecuniosus an tenuis, privatus an cum potestate; si cum potestate, iure an iniuria, felix, clarus an contra, qualis liberos habeat; ac si de non vivo quaeretur, etiam quali morte sit ad- 36 fectus, erit considerandum. habitum autem appellamus animi [aut corporis] constantem et absolutam aliqua in re perfectionem, ut virtutis aut artis alicuius perceptionem aut quamvis scientiam et item corporis aliquam commoditatem non natura datam, sed studio et industria partam. adfectio est animi aut corporis ex tempore aliqua de causa commutatio, ut laetitia, cupiditas, metus, molestia, morbus, debilitas et alia, quae in eodem genere reperiuntur. studium est autem animi adsidua et vehemens ad aliquam rem applicata magna cum voluntate occupatio, ut philosophiae, poëticae, geometricae, litterarum. consilium est aliquid faciendi aut non faciendi excogitata ratio. facta autem et casus et orationes tribus ex temporibus considerabuntur: quid fecerit [aut] quid ipsi acciderit [aut] quid dixerit; et quid faciat, quid ipsi accidat, quid dicat; aut quid factururus sit, quid ipsi casurum sit, qua sit usus oratione. ac personis quidem haec videntur esse attributa.

26
37 Negotiis autem quae sunt attributa, partim sunt continentia cum ipso negotio, partim in gestione negotii considerantur, partim adiuncta negotio sunt, partim ge-

stum negotium consequuntur. continentia cum ipso negotio sunt ea, quae semper adfixa esse videntur ad rem neque ab ea possunt separari. ex his prima est brevis complexio totius negotii, quae summam continet facti, hoc modo: parentis occisio, patriae proditio; deinde causa eius summae, per quam et quam ob rem et cuius rei causa factum sit, quaeritur; deinde ante gestam rem quae facta sint continenter usque ad ipsum negotium; deinde in ipso gerendo negotio quid actum sit; deinde quid postea factum sit.

In gestione autem negotii, qui locus secundus erat de 38
eis, quae negotiis attributa sunt, quaeretur locus, tempus, modus, occasio, facultas. locus consideratur, in quo res gesta sit, ex opportunitate, quam videatur habuisse ad negotium administrandum. ea autem opportunitas quaeritur ex magnitudine, intervallo, longinquitate, propinquitate, solitudine, celebritate, natura ipsius loci et vicinitate totius regionis; ex his etiam attributionibus: sacer an profanus, publicus an privatus, alienus an ipsius, de quo agitur, locus sit aut fuerit. tempus autem est 39
— id quo nunc utimur, nam ipsum quidem generaliter definire difficile est — pars quaedam aeternitatis cum alicuius annui, menstrui, diurni nocturnive spatii certa significatione. in hoc et quae praeterierint, considerantur; et eorum ipsorum, quae aut propter vetustatem obsoleverint, aut incredibilia videantur et iam in fabularum numerum reponantur et quae iam diu gesta et a memoria nostra remota, tamen faciant fidem vere tradita esse, quod eorum monumenta certa in litteris exstent; et quae nuper gesta sint, quae scire plerique possint; et item quae instent in praesentia et cum maxime fiant et quae consequantur; in quibus potest considerari, quid ocus et quid serius futurum sit; et item communiter in tempore perspiciendo longinquitas eius est consideranda; nam saepe oportet commetiri cum tempore negotium et videre, potueritne aut magnitudo negotii aut multitudo rerum in eo transigi tempore. consideratur autem tempus et anni et mensis et diei et noctis et vigiliae et horae et in aliqua parte alicuius horum. occasio autem est 27
pars temporis habens in se alicuius rei idoneam faciendi 40

[aut non faciendi] opportunitatem; qua re cum tempore hoc differt: nam genere quidem utrumque idem esse intellegitur, verum in tempore spatium quodam modo declaratur, quod in annis aut in anno aut in aliqua anni parte spectatur; in occasione ad spatium temporis faciendi quaedam opportunitas intellegitur adiuncta. qua re cum genere idem sit, fit aliud, quod parte quadam et specie, ut diximus, differat. haec distribuitur in tria genera: publicum, commune, singulare. publicum est, quod civitas universa aliqua de causa frequentat, ut ludi, dies festus, bellum; commune, quod accidit omnibus eodem fere tempore, ut messis, vindemia, calor, frigus; singulare [autem] est, quod aliqua de causa privatim alicui solet accidere ut nuptiae, sacrificium, funus, con-
 41 vivium, somnus. modus autem est, in quo, quem ad modum et quo animo factum sit, quaeritur; eius partes sunt prudentia et imprudentia: prudentiae [autem] ratio quaeritur ex eis, quae clam, palam, vi, persuasione fecerit; imprudentia [autem] in purgationem confertur, cuius partes sunt inscientia, casus, necessitas, et in adfectionem animi, hoc est molestiam, iracundiam, amorem et cetera, quae in simili genere versantur; facultates sunt, aut quibus facilius fit aut sine quibus aliquid omnino confici non potest.

28 Adiunctum negotio autem id intellegitur, quod maius et quod minus et quod aequae magnum, et quod simile erit ei negotio, quo de agitur, et quod contrarium et quod disparatum, et genus et pars et eventus. maius et minus et aequae magnum ex vi et ex numero et ex figura
 42 negotii, sicut ex statura corporis, consideratur; simile autem ex specie comparabili aut ex conferenda atque adsimulanda natura iudicatur; contrarium est, quod positum in genere diverso ab eodem, cui contrarium dicitur, plurimum distat, ut frigus calori, vitae mors; disparatum autem est id, quod ab aliqua re praepositione negationis separatur, hoc modo: sapere et non sapere; genus est, quod partis aliquas amplectitur, ut cupiditas; pars est, quae subest generi, ut amor, avaritia; eventus est exitus alicuius negotii, in quo quaeri solet, quid ex quaque re evenerit, eveniat, eventurum sit. qua re hoc in genere, ut

commode, quid eventurum sit, ante animo conligi possit, quid quaque ex re soleat evenire, considerandum est, hoc modo: ex adrogantia odium, ex insolentia adrogantia.

Quarta autem pars est ex eis, quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio. in hac eae res quaeruntur, quae gestum negotium consequuntur; primum, quod factum est, quo id nomine appellari conveniat; deinde eius facti qui sint principes et inventores, qui denique auctoritatis eius et inventionis comprobatores atque aemuli; deinde eequae de ea re aut eius rei sit lex, consuetudo, pactio, iudicium, scientia, artificium; deinde natura eius, evenire volgo soleat an insolenter et raro; postea homines id sua auctoritate comprobare an offendere in eis consuerint; et cetera, quae factum aliquod similiter confestim aut ex intervallo solent consequi. deinde postremo attendendum est, num quae res ex eis rebus, quae positae sunt in partibus honestatis aut utilitatis, consequantur; de quibus in deliberativo genere causae distinctius erit dicendum. ac negotiis quidem fere res haec, quas commemoravimus, sunt attributae. †

Omnis argumentatio autem, quae ex eis locis, quos commemoravimus, sumetur, aut probabilis aut necessaria debet esse; etenim, ut breviter describamus, argumentatio videtur esse inventum aliquo ex genere rem aliquam aut probabiliter ostendens aut necessarie demonstrans. necessarie demonstrantur ea, quae aliter ac dicuntur nec fieri nec probari possunt, hoc modo: ‘si peperit, cum viro concubuit.’ hoc genus argumentandi, quod in necessaria demonstratione versatur, maxime tractatur in dicendo aut per complexionem aut per enumerationem aut per simplicem conclusionem. complexio est, in qua, utrum concesseris, reprehenditur, ad hunc modum: ‘si improbus est, cur uteris? si probus, cur accusas?’ enumeratio est, in qua pluribus rebus expositis et ceteris infirmatis una reliqua necessario confirmatur, hoc pacto: ‘necesse est aut inimicitiarum causa ab hoc esse occisum aut metus aut spei aut alicuius amici gratia aut, si horum nihil est, ab hoc non esse occisum; nam sine causa maleficium susceptum non potest esse: si neque

29
44

45

inimicitiae fuerunt nec metus ullus nec spes ex morte illius alicuius commodi neque ad amicum huius aliquem mors illius pertinebat, relinquitur [igitur], ut ab hoc non sit occisus.' simplex autem conclusio ex necessaria consecutione conficitur, hoc modo: 'si vos me istud eo tempore fecisse dicitis, ego autem eo ipso tempore trans mare fui, relinquitur, ut id, quod dicitis, non modo non fecerim, sed ne potuerim quidem facere.' atque hoc diligenter oportebit videre, ne quo pacto genus hoc refelli possit, ut ne confirmatio modum in se argumentationis solum habeat et quandam similitudinem necessariae conclusionis, verum ipsa argumentatio ex necessaria ratione consistat.

46 Probabile autem est id, quod fere solet fieri aut quod in opinione positum est aut quod habet in se ad haec quandam similitudinem, sive id falsum est sive verum. in eo genere, quod fere fieri solet, probabile huius modi est: 'si mater est, diligit filium: si avarus est, negligit ius iurandum;' in eo autem, quod in opinione positum est, huius modi sunt probabilia: impiis apud inferos poenas esse praeparatas; eos, qui philosophiae dent operam, non arbitrari deos esse. similitudo autem in contrariis et paribus et in eis rebus, quae sub eandem rationem cadunt, maxime spectatur. in contrariis, hoc modo: 'nam si eis, qui imprudentes laeserunt, ignosci convenit, eis, qui necessario profuerunt, haberi gratiam non
30 oportet.' ex pari, sic: 'nam ut locus sine portu navibus esse non potest tutus, sic animus sine fide stabilis amicis non potest esse.' in eis rebus, quae sub eandem rationem cadunt, hoc modo probabile consideratur: 'nam si Rhodiis turpe non est portorium locare, ne Hermocreonti quidem turpe est conducere.' haec tum vera sunt, hoc pacto: 'quoniam cicatrix est, fuit volnus;' tum veri similia, hoc modo: 'si multus erat in calceis pulvis, ex itinere eum venire oportebat.'

Omne autem — ut certas quasdam in partis tribuamus — probabile, quod sumitur ad argumentationem, aut signum est aut credibile aut iudicatum aut comparabile.
48 signum est, quod sub sensum aliquem cadit et quiddam significat, quod ex ipso profectum videtur, quod aut ante

fuerit aut in ipso negotio aut post sit consecutum, et tamen indiget testimonii et gravioris confirmationis, ut error, fuga, pallor, pulvis, et quae his sunt similia. credibile est, quod sine ullo teste auditoris opinione firmatur, hoc modo: 'nemo est, qui non liberos suos incolumis et beatos esse cupiat.' iudicatum est res adsensione aut auctoritate aut iudicio alicuius aut aliquorum comprobata. id tribus in generibus spectatur, religioso, communi, approbato. religiosum est, quod iurati legibus iudicarunt; commune est, quod homines volgo probarunt et secuti sunt, huius modi: ut maioribus natu adsurgatur, ut supplicum misereatur; approbatum est, quod homines, cum dubium esset, quale haberi oporteret, sua constituerunt auctoritate, velut [Horatii factum a populo approbatum, quod occidit sororem, cum illa devictum Curiatium hostem defleret; vel ut] Gracchi patris factum populus Romanus, qui eum [ob id factum] eo quod insciente conlega in censura non nihil gessit, post censuram consulens fecit. comparabile autem est, quod in ⁴⁹ rebus diversis similem aliquam rationem continet. eius partes sunt tres: imago, conlatio, exemplum. imago est oratio demonstrans corporum aut naturarum similitudinem; conlatio est oratio rem cum re ex similitudine conferens; exemplum est, quod rem auctoritate aut casu alicuius hominis aut negotii confirmat aut infirmat. horum exempla et descriptiones in praeceptis elocutionis cognoscuntur. ac fons quidem confirmationis, ut facultas tulit, apertus est nec minus dilucide, quam rei natura ferebat, demonstratu, quem ad modum autem quaeque constitutio et pars constitutionis et omnis controversia, sive in ratione sive in scripto versabitur, tractari debeat et quae in quamque argumentationes convenient, singillatim in secundo libro de uno quoque genere dicemus; in praesenti tantummodo numeros et modos et partis argumentandi confuse et permixtim dispersimus; post descripte et electe in genus quodque causae, quid cuique conveniat, ex hac copia digeremus.

Atque inveniri quidem omnis ex his locis argumentatio poterit, *sed* inventam exornari et certas in partis distinguere oportet, quod et suavissimum est et summe ne-

cessarium et ab artis scriptoribus maxime neglectum, qua re [et] de ea praeceptione nobis statim hoc loco dicendum visum est, ut ad inventionem argumenti adiungeretur. [et magna cum cura et diligentia locus hic omnis considerandus est, quod rei non solum magna utilitas est, sed praecipienda quoque summa difficultas.]

31 Omnis igitur argumentatio aut per inductionem tra-
51 ctanda est aut per ratiocinationem. inductio est oratio, quae rebus non dubiis captat adsensiones eius, quicum instituta est; quibus adsensionibus facit, ut illi dubia quaedam res propter similitudinem earum rerum, quibus adsensit, probetur; velut apud Socraticum Aeschinem demonstrat Socrates cum Xenophontis uxore et cum ipso Xenophonte Aspasiam locutam ‘dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor, si vicina tua melius habeat aurum, quam tu habes, utrum illudne an tuum malis?’ ‘illud’ inquit. ‘quid, si vestem et ceterum ornatum muliebrem pretii maioris habeat, quam tu habes, tuumne an illius malis?’ respondit ‘illius vero.’ ‘age sis,’ inquit ‘quid? si virum illa meliorem habeat, quam tu habes, utrumne
52 tuum virum malis an illius?’ hic mulier erubuit. Aspasia autem sermonem cum ipso Xenophonte instituit. ‘quaeso,’ inquit ‘Xenophon, si vicinus tuus equum meliorem habeat, quam tuus est, tuumne equum malis an illius?’ ‘illius’ inquit. ‘quid, si fundum meliorem habeat, quam tu habes, utrum tandem fundum habere malis?’ ‘illum,’ inquit ‘meliorem scilicet.’ ‘quid, si uxorem meliorem habeat, quam tu habes, utrum illius malis?’ atque hic Xenophon quoque ipse tacuit. post Aspasia: ‘quoniam uterque vestrum’ inquit ‘id mihi solum non respondit, quod ego solum audire volueram, egomet dicam, quid uterque cogitet: nam et tu, mulier, optimum virum vis habere et tu, Xenophon, uxorem habere lectissimam maxime vis: qua re, nisi hoc perfeceritis, ut neque vir melior neque femina lectior in terris sit, profecto semper id, quod optimum putabitis esse, multo maxime requireris, ut et tu maritus sis quam optima et haec quam optimo viro nupta sit.’ hic cum rebus non dubiis adsensum est, factum est propter similitudinem, ut etiam illud, quod dubium videretur, si quis separatim quaereret,

id pro certo propter rationem rogandi concederetur. hoc modo sermonis plurimum Socrates usus est, propterea quod nihil ipse adferre ad persuadendum volebat, sed ex eo, quod ille dederat, quicum disputabat, aliquid conficere malebat, quod ille ex eo, quod iam concessisset, necessario approbare deberet. hoc in genere praecipendum nobis videtur primum, ut illud, quod inducimus per similitudinem, eius modi sit, ut sit necesse concedi, nam ex quo postulabimus nobis illud, quod dubium sit, concedi, dubium esse id ipsum non oportebit; deinde illud, cuius confirmandi causa fiet inductio, videndum est, ut simile eis rebus sit, quas res quasi non dubias ante induxerimus, nam aliquid ante concessum nobis esse nihil proderit, si ei dissimile erit id, cuius causa illud concedi primum voluerimus; deinde ne intellegatur, quo spectent illae primae inductiones et ad quem sint exitum perventurae; nam qui videt, si ei rei, quam primo rogetur, recte adsenserit, illam quoque rem, quae sibi displiceat, esse necessario concedendam, plerumque aut non respondendo aut male respondendo longius rogationem procedere non sinit; qua re ratione rogationis imprudens ab eo, quod concessit, ad id, quod non volt concedere, deducendus est. extremum autem aut taceatur oportet aut concedatur aut negetur. si negabitur, aut ostendenda similitudo est earum rerum, quae ante concessae sunt, aut alia utendum inductione; si concedetur, concludenda est argumentatio; si tacebitur, elicienda responsio est aut, quoniam taciturnitas imitatur confessionem, pro eo, ac si concessum sit, concludere oportebit argumentationem. ita fit hoc genus argumentandi tripertitum: prima pars ex similitudine constat una pluribusve; altera ex eo, quod concedi volumus, cuius causa similitudines adhibitae sunt; tertia ex conclusione, quae aut confirmat concessionem aut quid ex ea conficiatur ostendit. sed quia non satis alicui videbitur dilucide demonstratum, nisi quid ex civili causarum genere exempli subiecerimus, videtur eius modi quoque utendum exemplo, non quo praecipitio differat aut aliter hoc in sermone atque in dicendo sit utendum, sed ut eorum voluntati satis fiat, qui, quod aliquo in loco viderunt, alio in loco,

nisi monstratum, nequeunt cognoscere. ergo in hac causa, quae apud Graecos est pervagata, cum Epaminondas, Thebanorum imperator *accusatur*, quod ei, qui sibi ex lege praetor successerat, exercitum non tradiderit [et, cum paucos ipse dies contra legem exercitum tenuisset, Lacedaemonios funditus vicit], poterit accusator argumentatione uti per inductionem, cum scriptum legis contra sententiam defendet, ad hunc modum: ‘si, iudices, id, quod Epaminondas ait legis scriptorem sensisse, ascribat ad legem et addat hanc exceptionem: EXTRA QUAM SI QUIS REI PUBLICAE CAUSA EXERCITUM NON TRADIDERIT, patiemini? non opinor. quid si vosmet ipsi, quod a vestra religione et sapientia remotissimum est, istius honoris causa hanc eandem exceptionem iniussu populi ad legem ascribi iubeatis, populus Thebanus id patieturne fieri? profecto non patietur. quod ergo ascribi ad legem nefas est, id sequi, quasi ascriptum sit, rectum vobis videatur? novi vestram intellegentiam; non potest ita videri, iudices. quodsi litteris corrigi neque ab illo neque a vobis scriptoris voluntas potest, videte, ne multo indignius sit id re et iudicio vestro mutari, quod ne verbo quidem commutari potest.’ ac de inductione quidem satis in praesentia dictum videtur; nunc deinceps ratiocinationis vim et naturam consideremus.

34 Ratiocinatio est oratio ex ipsa re probabile aliquid eliciens, quod expositum et per se cognitum sua se vi et ratione confirmet. hoc de genere qui diligentius considerandum putaverunt, cum idem in usu dicendi sequerentur, paululum in praeciipiendi ratione dissenserunt: nam partim quinque eius partis esse dixerunt, partim non plus quam in tris partis posse distribui putaverunt. eorum controversiam non incommodum videtur cum utrorumque ratione exponere; nam et brevis est et non eius modi, ut alteri prorsus nihil dicere putentur, et locus hic nobis in dicendo minime neglegendus videtur.

58 Qui putant in quinque tribui partis oportere, aiunt primum convenire exponere summam argumentationis, ad hunc modum: ‘melius adcurantur, quae consilio geruntur, quam quae sine consilio administrantur.’ hanc primam partem numerant; eam deinceps rationibus variis

et quam copiosissimis verbis approbari putant oportere, hoc modo: ‘domus ea, quae ratione regitur, omnibus est instructior rebus et apparatus, quam ea, quae temere et nullo consilio administratur. exercitus is, cui praepositus est sapiens et callidus imperator, omnibus partibus commodius regitur, quam is, qui stultitia et temeritate alicuius administratur. eadem navigii ratio est, nam navis optime cursum conficit ea, quae scientissimo gubernatore utitur.’ cum propositio est hoc pacto approbata ⁵⁹ et duae partes transierunt ratiocinationis, tertia in parte aiunt, quod ostendere velis, id ex vi propositionis oportere adsumere, hoc pacto: ‘nihil autem omnium rerum melius, quam omnis mundus, administratur.’ huius adsumptionis quarto in loco aliam porro inducunt approbationem, hoc modo: ‘nam et signorum ortus et obitus definitum quendam ordinem servant et annuae commutationes non modo quadam ex necessitudine semper eodem modo fiunt, verum ad utilitates quoque rerum omnium sunt adcommodatae, et diurnae nocturnaeque vicissitudines nec ulla in re umquam mutatae *sunt, nec* quicquam nocuerunt’ [quae signo sunt omnia non mediocri quodam consilio naturam mundi administrari]. quinto inducunt loco complexionem eam, quae aut id infert solum, quod ex omnibus partibus cogitur, hoc modo: ‘consilio igitur mundus administratur;’ aut unum in locum cum conduxerit breviter propositionem et adsumptionem, adiungit, quid ex his conficiatur, ad hunc modum: ‘quodsi melius geruntur ea, quae consilio, quam quae sine consilio administrantur, nihil autem omnium rerum melius administratur, quam omnis mundus, consilio igitur mundus administratur.’ quinquepertitam igitur hoc pacto putant esse argumentationem. qui autem tripertitam putant esse, ei non aliter tractari putant oportere argumentationem, sed partitionem horum reprehendunt, negant enim neque a propositione neque ab adsumptione approbationes earum separari oportere, neque propositionem absolutam neque adsumptionem sibi perfectam videri, quae approbatione confirmata non sit, qua re quas illi duas partis numerent, propositionem et approbationem, sibi unam partem videri, propositionem; quae si appro-

bata non sit, propositio non sit argumentationis; item, quae ab illis adsumptio et adsumptionis approbatio dicatur, eandem sibi adsumptionem solam videri. ita fit, ut eadem ratione argumentatio tractata aliis tripertita, aliis quinquepertita videatur; qua re evenit, ut res non tam ad usum dicendi pertineat quam ad rationem praeceptionis. nobis autem commodior illa partitio videtur esse, quae in quinque partis tributa est, quam omnes ab Aristotele et Theophrasto profecti maxime secuti sunt; nam quem ad modum illud superius genus argumentandi, quod per inductionem sumitur, maxime Socrates et Socratici tractarunt, sic hoc, quod per ratiocinationem expolitur, summe est ab Aristotele [atque a Peripateticis] et Theophrasto frequentatum, deinde a rhetoribus eis, qui elegantissimi atque artificiosissimi putati sunt. qua re autem nobis illa magis partitio probetur, dicendum videtur, ne temere secuti putemur; et breviter dicendum, ne in huius modi rebus diutius, quam ratio praecipienda postulat, commoremur. si quadam in argumentatione satis est uti propositione et non oportet adiungere approbationem propositioni, quadam autem in argumentatione infirma est propositio, nisi adiuncta sit approbatio, separatum est quiddam a propositione approbatio; quod enim et adiungi et separari ab aliquo potest, id non potest idem esse, quod est id, ad quod adiungitur et a quo separatur; est autem quaedam argumentatio, in qua propositio non indiget approbationis, ut ostendemus, et quaedam, in qua nihil valet sine approbatione: separata igitur est a propositione approbatio. ostendetur autem id, quod polliciti sumus, hoc modo: quae propositio in se quiddam continet perspicuum et quod stare inter omnis necesse est, hanc velle approbare et firmare nihil attinet. ea est huius modi: ‘si quo die Romae ista caedes facta est, ego Athenis eo die fui, in caede interesse non potui.’ hoc quia perspicue verum est, nihil attinet approbari; qua re adsumi statim oportet, hoc modo: ‘fui autem Athenis eo die.’ hoc si non constat, indiget approbationis; qua inducta complexio consequetur. est igitur quaedam propositio, quae non indiget approbatione; nam esse quidem quandam, quae indigeat,

quid attinet ostendere, quod cuius facile perspicuum est? quodsi ita est, ex hoc et ex eo, quod proposueramus, hoc conficitur, separatum esse quiddam a propositione approbationem: sin autem ita est, falsum est non esse plus quam tripertitam argumentationem. simili 64 modo liquet alteram quoque approbationem separatam esse ab assumptione: si quadam in argumentatione satis est uti adsumptione et non oportet adiungere approbationem adsumptioni, quadam autem in argumentatione infirma est adsumptio, nisi adiuncta sit approbatio, separatum quiddam extra adsumptionem est approbatio. est autem argumentatio quaedam, in qua adsumptio non indiget approbationis, ut ostendemus; quaedam autem, in qua nihil valet sine approbatione: separata igitur est ab adsumptione approbatio. ostendemus autem, quod 65 polliciti sumus, hoc modo: *est argumentatio, in qua quia* perspicuam omnibus veritatem continet adsumptio, nihil indiget approbationis. ea est huius modi: ‘si oportet velle sapere, dare operam philosophiae convenit.’ hic propositio indiget approbationis; non enim perspicua est neque constat inter omnes, propterea quod multi nihil prodesse philosophiam, plerique etiam obesse arbitrantur; adsumptio perspicua est; est enim haec: ‘oportet autem velle sapere.’ hoc quia ipsum ex se perspicitur et verum esse intellegitur, nihil attinet approbari; qua re statim concludenda est argumentatio. est ergo adsumptio quaedam, quae approbationis non indiget; nam quandam indigere perspicuum est; separata est igitur ab adsumptione approbatio; falsum ergo est non esse plus quam tripertitam argumentationem. atque ex his illud iam perspicuum 37 66 est, esse quandam argumentationem, in qua neque propositio neque adsumptio indigeat approbationis, huius modi, ut certum quiddam et breve exempli causa ponamus: ‘si summo opere sapientia petenda est, summo opere stultitia vitanda est; summo autem opere sapientia petenda est; summo igitur opere stultitia vitanda est.’ hic et propositio et adsumptio perspicua est; qua re neutra quoque indiget approbatione. ex hisce omnibus illud perspicuum est approbationem tum adiungi, tum non adiungi, ex quo cognoscitur neque in propositione

neque in adsumptione contineri approbationem, sed utramque suo loco positam vim suam tamquam certam et propriam obtinere. quodsi ita est, commode partiti sunt illi, qui in quinque partis tribuerunt argumentationem.

67 [Quinque sunt igitur partes eius argumentationis, quae per ratiocinationem tractatur: propositio, per quam locus is breviter exponitur, ex quo vis omnis oportet emanet ratiocinationis; approbatio, per quam id, quod breviter expositum est, rationibus adfirmatum, probabilius et apertius fit; adsumptio, per quam id, quod ex propositione ad ostendendum pertinet, adsumitur; adsumptionis approbatio, per quam id, quod adsumptum est, rationibus firmatur; complexio, per quam id, quod conficitur ex omni argumentatione, breviter exponitur. quae plurimas habet argumentatio partis, ea constat ex his quinque partibus; secunda est quadripertita; tertia tripertita; dein bipertita; quod in controversia est; de una quoque parte
 38 potest alicui videri posse consistere. eorum igitur, quae
 68 constant, exempla ponemus, horum, quae dubia sunt, rationes adferemus.] quinquepertita argumentatio est huius modi: ‘omnis leges, iudices, ad commodum rei publicae referre oportet et eas ex utilitate communi, non ex scriptione, quae in litteris est, interpretari, ea enim virtute et sapientia maiores nostri fuerunt, ut in legibus scribendis nihil sibi aliud nisi salutem atque utilitatem rei publicae proponerent; neque enim ipsi, quod obsesset, scribere volebant, et, si scripsissent, cum esset intellectum, repudiatum iri legem intellegebant; nemo enim leges legum causa salvas esse volt, sed rei publicae, quod ex legibus omnes rem publicam optime putant administrari. quam ob rem igitur leges servari oportet, ad eam causam scripta omnia interpretari convenit [hoc est, quoniam rei publicae servimus, ex rei publicae commodo atque utilitate interpretemur]. nam ut ex medicina nihil oportet putare proficisci, nisi quod ad corporis utilitatem spectet, quoniam eius causa est instituta, sic a legibus nihil convenit arbitrari, nisi quod rei publicae conducat, proficisci, quoniam eius causa sunt comparatae. ergo in hoc quoque iudicio desinite litteris legis perscrutari et legem, ut aequum est, ex utilitate rei

publicae considerate. quid magis utile fuit Thebanis quam Laedaemonios opprimi? quid magis Epaminondam, Thebanorum imperatorem, quam victoriae Thebanorum consulere deceuit? quid hunc tanta Thebanorum gloria, tam claro atque exornato tropaeo carius atque antiquius habere convenit? scripto videlicet legis omisso scriptoris sententiam considerare debebat: at hoc quidem satis consideratum est, nullam esse legem nisi rei publicae causa scriptam. summam igitur amentiam esse existimabat, quod scriptum esset rei publicae salutis causa, id non ex rei publicae salute interpretari. quodsi leges omnis ad utilitatem rei publicae referri convenit, hic autem saluti rei publicae fuit, profecto non potest eodem facto et communibus fortunis consuluisse et legibus non obtemperasse. quattuor autem partibus constat argumentatio, cum aut proponimus aut adsumimus sine approbatione. id facere oportet, cum aut propositio ex se intellegitur aut adsumptio perspicua est et nullius approbationis indiget. propositionis approbatione praeterita quattuor ex partibus argumentatio tractatur, ad hunc modum: ‘iudices, qui ex lege iurati iudicatis, obtemperare legibus debetis; obtemperare autem legibus non potestis, nisi id, quod scriptum est in lege, sequimini; quod enim certius legis scriptor testimonium voluntatis suae relinquere potuit, quam quod ipse magna cum cura atque diligentia scripsit? quodsi litterae non exstarent, magno opere eas requireremus, ut ex eis scriptoris voluntas cognosceretur; nec tamen Epaminondae permitteremus, ne si extra iudicium quidem esset, ut is nobis sententiam legis interpretaretur, nedum nunc istum patiamur, cum praesto lex sit, non ex eo, quod apertissime scriptum est, sed ex eo, quod suae causae convenit, scriptoris voluntatem interpretari. quodsi vos, iudices, legibus obtemperare debetis et id facere non potestis, nisi id, quod scriptum est in lege, sequimini, [quid causae est,] quin istum contra legem fecisse iudicatis?’ adsumptionis autem approbatione praeterita quadripartita sic fiet argumentatio: ‘qui saepenumero nos per fidem fefellerunt, eorum orationi fidem habere non debemus; si quid enim perfidia illorum detrimenti acceperimus,

39
70

71

nemo erit praeter nosmet ipsos, quem iure accusare possumus. ac primo quidem decipi incommodum est; iterum, stultum; tertio, turpe; Karthaginienses autem persaepe iam nos fefellerunt. summa igitur amentia est in eorum fide spem habere, quorum perfidia totiens deceptus sis.' utraque approbatione praeterita, triperita fit hoc pacto: 'aut metuamus Karthaginiensis oportet, si incolumis eos reliquerimus, aut eorum urbem diruamus. at metuere quidem non oportet; restat igitur, ut urbem diruamus.'

40 Sunt autem, qui putant non numquam complexione oportere supersederi, cum id perspicuum sit, quod conficiatur ex ratiocinatione; quod si fiat, bipertitam quoque fieri argumentationem, hoc modo: 'si peperit, virgo non est: peperit autem.' [hic satis esse proponere et adsumere dicunt, quoniam perspicuum sit, quod conficiatur ex ratiocinatione; quod si fiat, complexionis rem non indigere.] nobis autem videtur et omnis ratiocinatio concludenda esse et illud vitium [quod illis displicet] magno opere vitandum, ne, quod perspicuum sit, id in
73 complexionem inferamus. hoc autem fieri poterit, si complexionum genera intellegentur, nam aut ita complectemur, ut in unum conducamus propositionem et adsumptionem, hoc modo: 'quodsi leges omnis ad utilitatem rei publicae referri convenit, hic autem saluti rei publicae fuit, profecto non potest eodem facto et saluti communi consuluisse et legibus non obtemperasse:' aut ita, ut ex contrario conficiatur sententia, hoc modo: 'summa igitur amentia est eorum in fide spem habere, quorum perfidia totiens deceptus sis' aut ita, ut id solum, quod conficitur, inferatur, ad hunc modum: 'urbem igitur diruamus' aut, ut id, quod eam rem, quae conficitur, sequatur necesse est; id est huius modi: 'si peperit, cum viro concubuit; peperit autem.' conficitur hoc: 'concubuit igitur cum viro.' hoc si nolis inferre et inferas id, quod sequitur: 'fecit igitur incestum;' et concluderis argum-
74 tationem et perspicuam fugeris complexionem. [qua re in longis argumentationibus aut ex conductionibus aut ex contrario complecti oportet, in brevibus id solum, quod conficitur, exponere, in eis, in quibus exitus per-

spicius est, consecutione uti.] si qui autem ex una quoque parte putabunt constare argumentationem, poterunt dicere saepe satis esse hoc modo argumentationem facere: ‘quoniam peperit, cum viro concubuit;’ nam hoc nullius neque approbationis neque complexionis indigere; sed nobis ambiguitate nominis videntur errare; nam argumentatio nomine uno res duas significat, ideo quod et inventum aliquam in rem probabile aut necessarium argumentatio vocatur et eius inventi artificiosa expolition: cum igitur proferent aliquid huius modi: ‘quoniam peperit, cum viro concubuit,’ inventum proferent, non expolitionem; nos autem de expolitionis partibus loquimur, nihil igitur ad hanc rem ratio illa pertinebit: atque hac 41 distinctione alia quoque, quae videbuntur officere huic partitioni, propulsabimus, si qui aut adsumptionem aliquando tolli posse putent aut propositionem, quae si quid habet probabile aut necessarium, quoquo modo commoveat auditorem necesse est. quod si solum inventum spectaretur ac nihil, quo pacto tractaretur id, quod esset excogitatum, referret, nequaquam tantum inter summos oratores et mediocris interesse existimaretur. variare autem orationem magno opere oportebit; nam omnibus in rebus similitudo est satietatis mater. id fieri poterit, si non similiter semper ingrediamur in argumentationem, nam primum omnium generibus ipsis distinguere convenit, hoc est, tum inductione uti, tum ratiocinatione, deinde in ipsa argumentatione non semper a propositione incipere nec semper quinque partibus abuti neque eadem partis ratione expolire; sed tum ab adsumptione incipere licet, tum ab approbatione alterutra, [tum utraque,] tum hoc, tum illo genere complexionis uti. [id ut perspiciatur, aut scribamus aut in quolibet exemplo de eis, quae proposita sunt, hoc idem exerceamus, ut quam facile factu sit, periclitari liceat.] 76

Ac de partibus quidem argumentationis satis nobis dictum videtur. illud autem volumus intellegi nos probe tenere aliis quoque rationibus tractari argumentationes in philosophia multis et obscuris, de quibus certum est artificium constitutum; verum illa nobis abhorreere ab usu oratoris visa sunt; quae pertinere autem ad dicendum 77

putamus, ea nos commodius, quam ceteros, attendisse non adfirmamus; perquisitius et diligentius conscripsisse pollicemur. nunc, ut instituimus, proficisci ordine ad reliqua pergemus.

⁴²
⁷⁸ Reprehensio est, per quam argumentando adversariorum confirmatio diluitur aut infirmatur aut elevatur. haec fonte inventionis eodem utetur, quo utitur confirmatio, propterea quod, quibus ex locis aliqua res confirmari potest, eisdem potest ex locis infirmari, nihil enim considerandum est in his omnibus [inventionibus] nisi id, quod personis aut negotiis attributum est; qua re inventionem et [argumentationum] expolitionem ex illis, quae ante praecepta sunt, hanc quoque in partem orationis transferri oportebit. verum tamen, ut quaedam praeceptio detur huius quoque partis, exponemus modos reprehensionis; quos qui observabunt, facilius ea, quae contra dicentur, diluere aut infirmare poterunt.

⁷⁹ Omnis argumentatio reprehenditur, si aut ex eis, quae sumpta sunt, non conceditur aliquid unum plurave aut his concessis complexio ex eis confici negatur, aut si genus ipsum argumentationis vitiosum ostenditur, aut si contra firmam argumentationem alia aequae firma aut firmitior ponitur.

Ex eis, quae sumuntur, aliquid non conceditur, cum aut id, quod credibile dicunt, negatur esse eius modi, aut, quod comparabile putant, dissimile ostenditur, aut iudicatum aliam in partem traducitur, aut omnino iudicium improbatur, aut, quod signum esse adversarii dixerunt, id eius modi negatur esse, aut si comprehensio aut una aut utraque ex parte reprehenditur, aut enumeratio falsa ostenditur, aut simplex conclusio falsi aliquid continere demonstratur. nam omne, quod sumitur ad argumentandum sive pro probabili sive pro necessario, necesse est sumatur ex his locis, ut ante ostendimus. id quod ⁴³
⁸⁰ pro credibili sumptum erit, infirmabitur, si aut perspicue falsum erit, hoc modo: 'nemo est, quin pecuniam quam sapientiam malit;' aut ex contrario quoque credibile aliquid habebit, hoc modo: 'quis est, qui non officii cupidior quam pecuniae sit?' aut si erit omnino incredibile,

ut si aliquis, quem constet esse avarum, dicat alicuius mediocris officii causa se maximam pecuniam neglexisse; aut si, quod in quibusdam rebus aut hominibus accidit, id omnibus dicitur usu venire, hoc pacto: ‘qui pauperes sunt, eis antiquior officio pecunia est.’ ‘qui locus desertus est, in eo caedem factam esse oportet; in loco celebri homo occidi qui potuit?’ aut si id, quod raro fit, fieri omnino negatur, ut Curio pro Fulvio ‘nemo potest uno aspectu neque praeteriens in amorem incidere.’ quod ⁸¹ autem pro signo sumetur, id ex isdem locis, quibus confirmatur, infirmabitur; nam in signo primum verum esse ostendi oportet; deinde esse eius rei signum proprium, qua de agitur, ut cruorem caedis; deinde factum esse, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit; postremo scisse eum, de quo quaeritur, eius rei legem et consuetudinem. nam eae res sunt signo attributae; quas diligentius aperiemus, cum separatim de ipsa coniecturali constitutione dicemus. ergo horum unum quidque in reprehensione aut non esse signo aut parum magno esse aut a se potius quam ab adversariis stare aut omnino falso dici aut in aliam quoque suspicionem duci posse demonstrabitur. cum autem pro comparabili aliquid inducetur, quoniam id per similitudinem maxime tractatur, in reprehendendo conveniet simile id negare esse, quod conferetur, ei, quicum conferetur. id fieri poterit, si demonstrabitur diversum esse genere, natura, vi, magnitudine, tempore, loco, persona, opinione; ac si, quo in numero illud, quod per similitudinem adferetur, et quo in loco hoc, cuius causa adferetur, haberi conveniat, ostendetur. deinde, quid res cum re differat, demonstrabimus: ex quo docebimus aliud de eo, quod comparabitur, et de eo, quicum comparabitur, existimare oportere. huius facultatis maxime indigebimus, cum ea ipsa argumentatio, quae per inductionem tractatur, erit reprehendenda. si iudicatum aliquod inferetur, quoniam id ex his locis maxime firmatur: laude eorum, qui iudicaverunt; similitudine eius rei, qua de agitur, ad eam rem, qua de iudicatum est; et commemorando non modo non esse reprehensum iudicium, sed ab omnibus approbatum; et demonstrando difficilius et maius fuisse id, quod ad

iudicandum adferatur, quam id, quod instet: ex contrariis locis, si res aut vera aut veri similis permittet, infirmari oportebit, atque erit observandum diligenter, ne nihil ad id, quo de agatur, pertineat id, quod iudicatum sit; [et videndum est] ne ea res proferatur, in qua sit offensum, ut de ipso, qui iudicavit, iudicium fieri videatur; [oportet autem animadvertere] ne, cum aliter sint multa iudicata, solitarium aliquod aut rarum iudicatum adferatur; nam his rebus auctoritas iudicati maxime potest infirmari. atque ea quidem, quae quasi probabilia sumuntur, ad hunc modum temptari oportebit; quae vero sicuti necessaria dicuntur, ea si forte imitabuntur modo necessariam argumentationem neque erunt eius modi, sic reprehenduntur: primum comprehensio, quae, utrum concesseris, debet tollere, si vera est, numquam reprehendetur; sin falsa, duobus modis, aut conversione aut alterius partis infirmatione [conversione] hoc modo:

nam si veretur, quid eum accuses, qui est probus?

sin inverecundum animi ingenium possidet,

quid autem accuses, qui id parvi auditu aestimet?

hic, sive vereri dixeris sive non vereri, concedendum hoc putat, ut neges esse accusandum; quod conversione sic reprehendetur ‘immo vero accusandus est, nam si veretur, accuses; non enim parvi auditu aestimabit; sin inverecundum animi ingenium possidet, tamen accuses; non enim probus est;’ alterius autem partis infirmatione hoc modo reprehendetur: ‘verum si veretur, accusatione tua correctus ab errato recedet.’ enumeratio vitiosa intellegitur, si aut praeteritum quiddam dicimus, quod velimus concedere, aut infirmum aliquid adnumeratum, quod aut contra dici possit aut causa non sit qua re non honeste possimus concedere. praeteritum quiddam in eius modi enumerationibus: ‘quoniam habes istum equum, aut emeris oportet aut hereditate possideas aut munere acceperis aut domi tibi natus sit aut, si horum nihil est, surripueris necesse est: sed neque emisti neque hereditate venit neque donatus est neque domi natus est; necesse est ergo surripueris.’ hoc commode reprehendetur, si dici possit ex hostibus equus esse captus, cuius

praedae sectio non venierit, quo inlato infirmatur enumeratio; quoniam id est inductum, quod praeteritum est in enumeratione. altero autem modo reprehendetur, si aut 46 contra aliquid dicitur, hoc est, si exempli causa, ut in eodem versemur, poterit ostendi hereditate venisse, aut si illud extremum non erit turpe concedere, ut si qui, cum dixerint adversarii: ‘aut insidias facere voluisti aut amico morem gessisti aut cupiditate elatus es,’ amico se morem gessisse fateatur. simplex autem conclusio re- 86prehendetur, si, quod sequitur, non videatur necessario cum eo, quod antecessit, cohaerere. nam hoc quidem: ‘si spiritum ducit, vivit:’ ‘si dies est, lucet;’ eius modi est, ut cum priore necessario posterius cohaerere videatur; hoc autem; ‘si mater est, diligit;’ ‘si aliquando peccavit, nunquam corrigetur;’ sic conveniet reprehendi, ut demonstretur non necessario cum priore posterius cohaerere. hoc genus et cetera necessaria et omnino omnis argumentatio et eius reprehensio maiorem quandam vim continet et latius patet, quam hic exponitur: sed eius artificii cognitio eius modi est, ut non ad huius artis partem aliquam adiungi possit, sed ipsa separatim longi temporis et magnae atque arduae cognitionis indigeat, qua re illa nobis alio tempore atque ad aliud institutum, si facultas erit, explicabuntur; nunc his praeceptionibus rhetorum ad usum oratorium contentos nos esse oportebit.

Cum igitur ex eis, quae sumuntur, aliquid non conceditur, sic infirmabitur; cum autem, his concessis, complexio ex his non conficitur, haec erunt consideranda: 47 87
num aliud conficiatur, aliud dicatur, hoc modo, si, cum aliquis dicat se profectum esse ad exercitum, contra eum quis velit hac uti argumentatione: ‘si venisses ad exercitum, a tribunis militaribus visus esses; non es autem ab his visus; non es igitur ad exercitum profectus.’ hic cum concesseris propositionem et adsumptionem, complexio est infirmanda, aliud enim, quam cogebatur, inlatum est. ac nunc quidem, quo facilius res cognosceretur, 88
perspicuo et grandi vitio praeditum posuimus exemplum; sed saepe obscurius positum vitium pro vero probatur, cum aut parum memineris, quid concesseris, aut ambiguum

aliquid pro certo concesseris. ambiguum si concesseris ex ea parte, quam ipse intellexeris, [eam partem] et adversarius ad aliam partem per complexionem velit adcommodare, demonstrare oportebit non ex eo, quod ipse concesseris, sed ex eo, quod ille sumpserit, confici complexionem, ad hunc modum: 'si indigetis pecuniae, pecuniam non habetis; si pecuniam non habetis, pauperes estis: indigetis autem pecuniae; mercaturae enim, ni ita esset, operam non daretis; pauperes igitur estis.' hoc sic reprehenditur: 'cum dicebas: si indigetis pecuniae, pecuniam non habetis, hoc intellegebam: si propter inopiam in egestate estis, pecuniam non habetis et idcirco concedebam; cum autem hoc sumebas: 'indigetis autem pecuniae;' illud accipiebam: 'vultis autem pecuniae plus habere.' ex quibus concessionibus non conficitur hoc: 'pauperes igitur estis;' conficeretur autem, si tibi primo hoc quoque concessissem, qui pecuniam maiorem vellet habere, eum pecuniam non habere.' saepe autem oblitum putant, quid concesseris, et idcirco id, quod non conficitur, quasi conficiatur, in conclusionem infertur, hoc modo: 'si ad illum hereditas veniebat, veri simile est ab illo necatum;' deinde hoc approbant plurimis verbis; post adsumunt: 'ad illum autem hereditas veniebat;' deinde infertur: 'ille igitur occidit;' id quod ex eis, quae sumpserant, non conficitur. qua re observare diligenter oportet, et quid sumatur et quid ex his conficiatur.

Ipsum autem genus argumentationis vitiosum his de causis ostendetur, si aut in ipso vitium erit aut si non ad id, quod instituitur, adcommodabitur; atque in ipso vitium erit, si omnino totum falsum erit, si commune, si volgare, si leve, si remotum, si mala definitione, si controversum, si perspicuum, si non concessum, si turpe, si offensum, si contrarium, si inconstans, si adversum. 90 falsum est, in quo perspicue mendacium est, hoc modo: 'non potest esse sapiens, qui pecuniam neglegit; Socrates autem pecuniam neglegebat; non igitur sapiens erat.' commune est, quod nihilo magis ab adversariis, quam a nobis facit, hoc modo: 'idcirco, iudices, quia veram causam habebam, brevi peroravi.' volgare est, quod ad aliam quoque rem non probabilem, si nunc concessum

sit, transferri possit, ut hoc: ‘si causam veram non haberet, vobis se, iudices, non commisisset.’ leve est, quod aut post tempus dicitur, hoc modo: ‘si in mentem venisset, non commisisset;’ aut perspicue turpem rem levi tegere vult defensione, hoc modo:

cum te expetebant omnes, florentissimo
regno reliqui; nunc desertum ab omnibus
summo periculo sola ut restituam, paro.

remotum est, quod ultra quam satis est, petitur, huius ⁴⁹
modi: ‘quodsi non P. Scipio Corneliam filiam Ti. Grac- ⁹¹
cho conlocasset atque ex ea duos Gracchos procreasset, tantae seditiones natae non essent; qua re hoc incommodum Scipioni ascribendum videtur.’ huius modi est illa quoque conquestio:

utinam ne in nemore Pelio securibus
caesa accidisset abiegna ad terram trabes!

longius enim repetita est, quam res postulabat. mala definitio est, cum aut communia describit, hoc modo: ‘seditiosus est is, qui malus atque inutilis civis est;’ — nam hoc non magis seditiosi, quam ambitiosi, quam calumniatoris, quam alicuius hominis improbi vim describit — aut falsum quiddam dicit, hoc pacto: ‘sapientia est pecuniae quaerendae intellegentia;’ aut aliquid non grave nec magnum continens, sic: ‘stultitia est immensa gloriae cupiditas.’ est haec quidem stultitia, sed ex parte quadam, non ex omni genere definita. controversum est, in quo ad dubium demonstrandum dubia causa adfertur, hoc modo:

eho tu, di, quibus est potestas motus superum atque
inferum,

pacem inter sese conciliant, conferunt concordiam.

perspicuum est, de quo non est controversia: ut si, qui ⁹²
Oresten accuset, planum faciat ab eo matrem esse occi-
sam. non concessum est, cum id, quod augetur, in con-
troversia est, ut si, qui Ulixen accuset, in hoc maxime
commoretur, indignum esse ab homine ignavissimo virum
fortissimum Aiacem necatum. turpe est, quod aut eo
loco, in quo dicitur, aut eo homine, qui dicit, aut eo
tempore, quo dicitur, aut eis, qui audiunt, aut ea re,
qua de agitur, indignum propter inhonestatem videtur.

offensum est, quod eorum, qui audiunt, voluntatem laedit; ut, si qui apud equites Romanos cupidos iudicandi
 50 Caepionis legem iudicariam laudet. contrarium est, quod
 93 contra dicitur atque ei, qui audiunt, fecerunt; ut si qui apud Alexandrum Macedonem dicens contra aliquem urbis expugnatorem diceret nihil esse crudelius, quam urbis diruere, cum ipse Alexander Thebas diruisset. inconstans est, quod ab eodem de eadem re diverse dicitur; ut, si qui, cum dixerit, qui virtutem habeat, eum nullius rei ad bene vivendum indigere, neget postea sine bona valetudine posse bene vivi: aut, se amico adesse propter benevolentiam, sperare enim aliquid commodi
 94 ad se perventurum. adversum est, quod ipsi causae aliqua ex parte officit, ut si qui hostium vim et copias et felicitatem augeat, cum ad pugnandum milites adhortetur. si non ad id, quod instituitur, adcommodabitur aliqua pars argumentationis, horum aliquo in vitio reperietur: si plura pollicitus pauciora demonstrabit; aut si, cum totum debet ostendere, de parte aliqua loquatur, hoc modo: ‘mulierum genus avarum est; nam Eriphyla auro viri vitam vendidit;’ aut si non id, quod accusabitur, defendet, ut, si qui, cum ambitus accusabitur, manu se fortem esse defendet; aut ut Amphion apud Euripidem [item apud Pacuvium], qui, vituperata musica, sapientiam laudat; aut si res ex hominis vitio vituperabitur, ut, si qui doctrinam ex alicuius docti vitio reprehendat; aut si qui, cum aliquem volet laudare, de felicitate eius, non de virtute dicat; aut si rem cum re ita comparabit, ut alteram se non putet laudare, nisi alteram vituperarit; aut si alteram ita laudet, ut alterius non faciat mentionem; aut si, cum de certa re quaeretur, de communi instituetur oratio, ut, si qui, cum aliqui deliberent, bellum gerant an non, pacem laudet omnino, non illud bellum inutile esse demonstrat; aut si ratio alicuius rei reddetur falsa, hoc modo: pecunia bonum est, propterea quod ea maxime vitam beatam efficit; aut infirma, ut Plautus:

amicum castigare ob meritam noxiam,
 immune est facinus; verum in aetate utile
 et conducibile; nam ego amicum hodie meum
 concastigabo pro commerita noxia;

aut eadem, hoc modo: ‘malum est avaritia; multos enim magnis incommodis adfecit pecuniae cupiditas;’ aut parum idonea, hoc modo: ‘maximum bonum est amicitia; plurimae enim sunt delectationes in amicitia.’

Quartus modus erit reprehensionis, per quem contra firmam argumentationem aequae firma aut firmior ponitur. hoc genus in deliberationibus maxime versabitur, cum aliquid, quod contra dicitur, aequum esse concedimus, sed id, quod nos defendimus, necessarium esse demonstramus; aut cum id, quod illi defendant, utile esse fatemur, quod nos dicamus, honestum esse demonstramus. ac de reprehensione quidem haec existimavimus esse dicenda. [deinceps nunc de conclusione ponemus.]

Hermagoras digressionem deinde, tum postremam conclusionem ponit; in hac autem digressionem ille putat oportere quandam inferri orationem a causa atque a iudicatione ipsa remotam, quae aut sui laudem aut adversarii vituperationem contineat aut in aliam causam deducat, ex qua conficiat aliquid confirmationis aut reprehensionis, non argumentando, sed augendo per quandam amplificationem. hanc si qui partem putabit esse orationis, sequatur licebit; [nam et augendi et laudandi et vituperandi praecepta a nobis partim data sunt, partim suo loco dabuntur.] nobis [autem] non placuit [hanc] partium in numerum reponi, quod de causa digredi nisi per locum communem displicet, quo de genere posterius est dicendum; laudes autem et vituperationes non separatim placet tractari, sed in ipsis argumentationibus esse implicatas. nunc dicemus de conclusione.

Conclusio est exitus et determinatio totius orationis: haec habet partis tris, enumerationem, indignationem, conquestionem. enumeratio est, per quam res disperse et diffuse dictae unum in locum coguntur et reminiscendi causa unum sub aspectum subiciuntur. haec si semper eodem modo tractabitur, perspicue ab omnibus artificio quodam tractari intellegetur; sin varie fiet, et hanc suspicionem et satietatem vitare poterit. qua re tum oportebit ita facere, ut plerique faciunt propter facilitatem, singillatim unam quamque rem attingere et ita omnis

transire breviter argumentationes; tum autem, id quod difficilius est, dicere, quas partis exposueris in partitione, de quibus te pollicitus sis dicturum, et reducere in memoriam, quibus rationibus unam quamque partem confirmaris; tum ab eis, qui audiunt, quaerere, quid sit, quod sibi velle debeant demonstrari, [hoc modo: 'illud docuimus, illud planum fecimus.' ita simul et in memoriam redibit auditor et putabit nihil esse praeterea, quod
 99 debeat desiderare. atque in his generibus, ut ante dictum est, tum tuas argumentationes transire separatim, tum, id quod artificiosius est, cum tuis contrarias coniungere;] et cum tuam dixeris argumentationem, tum, contra eam quod adferebatur, quem ad modum dilueris, ostendere. ita per brevem comparisonem auditoris memoria et de confirmatione et de reprehensione redintegrabitur. atque haec aliis actionis quoque modis variare oportebit: nam tum ex tua persona enumerare possis, ut, quid et quo quidque loco dixeris, admoneas; tum vero personam aut rem aliquam inducere et enumerationem ei totam attribuere. personam hoc modo: 'nam si legis scriptor existat et quaerat a vobis, quid dubitetis; quid possitis dicere, cum vobis hoc et hoc sit demonstratum?' [atque hic, item ut in nostra persona, licebit alias singillatim transire omnis argumentationes, alias ad partitiones singula genera referre, alias ab auditore, quid desideret, quaerere, alias haec facere per comparisonem suarum
 100 et contrariarum argumentationum.] res autem inducetur, si alicui rei huius modi, legi, loco, urbi, monumento oratio attribuetur per enumerationem, hoc modo: 'quid, si leges loqui possent? nonne haec apud vos quererentur? quidnam amplius desideratis, iudices, cum vobis hoc et hoc planum factum sit?' in hoc quoque genere omnibus eisdem modis uti licebit. commune autem praeceptum hoc datur ad enumerationem, ut ex una quaque argumentatione, quoniam tota iterum dici non potest, id eligatur, quod erit gravissimum, et unum quidque quam brevissime transeatur, ut memoria, non oratio renovata videatur.

53 Indignatio est oratio, per quam conficitur, ut in aliquem hominem magnum odium aut in rem gravis offen-

sio concitetur. in hoc genere illud primum intellegi volumus, posse omnibus ex locis eis, quos in confirmandi praeceptione posuimus, tractari indignationem; nam ex eis rebus, quae personis atque negotiis sunt attributae, quaevis amplificationes et indignationes nasci possunt, sed tamen ea, quae separatim de indignatione praecipari possunt, consideremus. primus locus sumitur ab auctoritate, cum commemoramus, quantae curae res ea fuerit eis, quorum auctoritas gravissima debeat esse: dis immortalibus, qui locus sumetur ex sortibus, ex oraculis, vatibus, ostentis, prodigiis, responsis, similibus rebus; item maioribus nostris, regibus, civitatibus, gentibus, hominibus sapientissimis, senatui, populo, legum scriptoribus. secundus locus est, per quem illa res ad quos pertineat, cum amplificatione per indignationem ostenditur, [aut] ad omnis aut ad maiorem partem, quod atrocissimum est; aut ad superiores, quales sunt ei, quorum ex auctoritate indignatio sumitur, quod indignissimum est; aut ad paris animo, fortuna, corpore, quod iniquissimum est; aut ad inferiores, quod superbissimum est. tertius locus est, per quem quaerimus, quidnam sit eventurum, si idem ceteri faciant; et simul ostendimus, huic si concessum sit, multos aemulos eiusdem audaciae futuros, ex quo, quid mali sit eventurum, demonstrabimus. quartus locus est, per quem demonstramus multos alacris exspectare, quid statuatur, ut ex eo, quod uni concessum sit, sibi quoque tali de re quid liceat, intellegere possint. quintus locus est, per quem ostendimus ceteras res perperam constitutas intellecta veritate commutatas corrigi posse; hanc esse rem, quae si sit semel iudicata, neque alio commutari iudicio neque ulla potestate corrigi possit. sextus locus est, per quem consulto et de industria factum demonstratur et illud adiungitur, voluntario maleficio veniam dari non oportere, imprudentiae concedi non numquam convenire. septimus locus est, per quem indignamur, quod tactrum, crudele, nefarium, tyrannicum factum esse dicamus, [per vim, manum opulentam,] quae res ab legibus et ab aequabili iure remotissima sit. octavus locus est, per quem demonstramus non volgare neque factitatum esse ne ab audacissimis

quidem hominibus id maleficium, de quo agatur; atque id a feris hominibus et a barbaris gentibus et immanibus bestiis esse remotum. haec erunt, quae in parentis, liberos, coniuges, consanguineos, supplices crudeliter facta dicentur, et deinceps si qua proferantur in maiores natu, in hospites, in vicinos, in amicos, in eos, quibuscum vitam egeris, in eos, apud quos educatus sis, in eos, a quibus eruditus, in mortuos, in miseros et misericordia dignos, in homines claros, nobilis et honore usos, in eos, qui neque laedere alium nec se defendere poterunt, ut in pueros, senes, mulieres; quibus ex omnibus acriter excitata indignatio summum in eum, qui violarit
 104 horum aliquid, odium commovere poterit. nonus locus est, per quem cum aliis peccatis, quae constant esse peccata, hoc, quo de quaestio est, comparatur, et ita per contentionem, quanto atrocius et indignius sit illud, de quo agitur, ostenditur. decimus locus est, per quem omnia, quae in negotio gerundo acta sunt quaeque post negotium consecuta sunt, cum unius cuiusque indignatione et criminatione conligimus et rem verbis quam maxime ante oculos eius, apud quem dicitur, ponimus, ut id, quod indignum est, proinde illi videatur indignum, ac si ipse interfuerit et praesens viderit. undecimus locus est, per quem ostendimus ab eo factum, a quo minime oportuerit, et a quo, si alius faceret, prohiberi conveniret. duodecimus locus est, per quem indignamur, quod nobis hoc primis acciderit neque alicui umquam
 105 usu venerit. tertius decimus locus est, si cum iniuria contumelia iuncta demonstratur, per quem locum in superbiam et adrogantiam odium concitatur. quartus decimus locus est, per quem petimus ab eis, qui audiunt, ut ad suas res nostras iniurias referant; si ad pueros pertinebit, de liberis suis cogitent; si ad mulieres, de uxoribus; si ad senes, de patribus aut parentibus. quintus decimus locus est, per quem dicimus, inimicis quoque et hostibus ea, quae nobis acciderint, indigna videri solere. [et indignatio quidem his fere de locis gravissime sumetur.

55
106

Conquestionis autem huius modi de rebus partis petere oportebit.] Conquestio est oratio auditorum misericordiam

captans. in hac primum animum auditoris mitem et misericordem conficere oportet, quo facilius conquestione commoveri possit. id locis communibus efficere oportebit, per quos fortunae vis in omnis et hominum infirmitas ostenditur; qua oratione habita graviter et sententiose maxime demittitur animus hominum et ad misericordiam comparatur, cum in alieno malo suam infirmitatem considerabit. deinde primus locus est misericordiae, per quem quibus in bonis fuerint et nunc quibus in malis sint, ostenditur. secundus, qui in tempora tribuitur, per quem, quibus in malis fuerint et sint et futuri sint, demonstratur. tertius, per quem unum quodque deploratur incommodum, ut in morte filii pueritiae delectatio, amor, spes, solatium, educatio et, si qua simili in genere quolibet de incommodo per conquestionem dici poterunt. quartus, per quem res turpes et humiles et inliberales proferuntur et indignae aetate, genere, fortuna pristina, honore, beneficiis; quae passi perpessurive sint. quintus, per quem omnia ante oculos singillatim incommoda ponuntur, ut videatur is, qui audit, videre et re quoque ipsa quasi adsit, non verbis solum ad misericordiam ducatur. sextus, per quem praeter spem in miseris demonstratur esse, et, cum aliquid exspectaret, non modo id non adeptum esse, sed in summas miseras incidisse. septimus, per quem ad ipsos, qui audiunt, [similem in causam] convertimus et petimus, ut de suis liberis aut parentibus aut aliquo, qui illis carus debeat esse, nos cum videant, recordentur. octavus, per quem aliquid dicitur esse factum, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit, hoc modo: ‘non adfui, non vidi, non postremam vocem eius audivi, non extremum spiritum eius excepi.’ item: ‘inimicorum in manibus mortuus est, hostili in terra turpiter iacuit insepultus, a feris diu vexatus, communi quoque honore in morte caruit.’ nonus, per quem oratio ad mutas et expertis animi res referetur, [ut ad equum, domum, vestem sermonem alicuius adcommodes,] quibus animus eorum, qui audiunt et aliquem dilexerunt, vehementer commoveatur. decimus, per quem inopia, infirmitas, solitudo demonstratur. undecimus, per quem aut liberorum aut parentum aut sui corporis sepeliendi

107

108

109

aut alicuius eius modi rei commendatio fit. duodecimus, per quem disiunctio deploratur ab aliquo, cum diducaris ab eo, quicum libentissime vixeris, ut a parente, filio, fratre, familiari. tertius decimus, per quem cum indignatione conquerimur, quod ab eis, a quibus minime conveniat, male tractemur, propinquis, amicis, quibus benigne fecerimus, quos adiutores fore putarimus, aut a quibus indignum sit, ut servis, libertis, clientibus, supplicibus. quartus decimus, qui per obsecrationem sumitur; in quo orantur [modo] illi, qui audiunt, humili et supplici oratione, ut misereantur. quintus decimus, per quem non nostras, sed eorum, qui cari nobis debent esse, fortunas conqueri nos demonstramus. sextus decimus, per quem animum nostrum in alios misericordem esse ostendimus et tamen amplum et excelsum et patientem incommodorum esse et futurum esse, quicquid acciderit, demonstramus, nam saepe virtus et magnificentia, in quo gravitas et auctoritas est, plus proficit ad misericordiam commovendam quam humilitas et obsecratio. commotis autem animis, diutius in conquestione morari non oportebit; quem ad modum enim dixit rhetor Apollonius, lacrima nihil citius arescit. sed quoniam satis, ut videmur, de omnibus partibus orationis diximus et huius voluminis magnitudo longius processit, quae sequuntur deinceps, in secundo libro dicemus.

M. TULLII CICERONIS
RHETORICORUM LIBRI DUO QUI SUNT DE
INVENTIONE RHETORICA.

LIBER SECUNDUS.

¹ Crotoniatae quondam, cum florent omnibus copiis
¹ et in Italia cum primis beati numerarentur, templum Iunonis, quod religiosissime colebant, egregiis picturis locupletare voluerunt; itaque Heracleoten Zeuxin, qui tum longe ceteris excellere pictoribus existimabatur, magno pretio conductum adhibuerunt. is et ceteras compluris tabulas pinxit, quarum non nulla pars usque ad nostram

memoriam propter fani religionem remansit, et [ut excellentem muliebris formae pulcritudinem muta in se imago contineret] Helenae pingere se simulacrum velle dixit; quod Crotoniatae, qui cum muliebri in corpore pingendo plurimum aliis praestare saepe acceperant, libenter audierunt; putaverunt enim, si, quo in genere plurimum posset, in eo magno opere elaborasset, egregium sibi opus illo in fano relicturum; neque tum eos² illa opinio fefellit: nam Zeuxis ilico quaesivit ab eis, quasnam virgines formosas haberent; illi autem statim hominem deduxerunt in palaestram atque ei pueros ostenderunt multos, magna praeditos dignitate. etenim quodam tempore Crotoniatae multum omnibus corporum viribus et dignitatibus antestiterunt atque honestissimas ex gymnico certamine victorias domum cum laude maxima rettulerunt. cum puerorum igitur formas et corpora magno [hic] opere miraretur, ‘horum,’ inquit illi, ‘sorores sunt apud nos virgines; qua re, qua sint illae dignitate, potes ex his suspicari.’ ‘praebete igitur mihi, quaeso,’ inquit ‘ex istis virginibus formosissimas, dum pingo id, quod pollicitus sum vobis’ [ut mutum in simulacrum ex animali exemplo veritas transferatur]. tum³ Crotoniatae publico de consilio virgines unum in locum conduxerunt et pictori quam vellet eligendi potestatem dederunt; ille autem quinque delegit; quarum nomina multi poëtae memoriae prodiderunt, quod eius essent iudicio probatae, qui pulcritudinis habere verissimum iudicium debuisset. neque enim putavit omnia, quae quaereret ad venustatem, uno se in corpore reperire posse ideo, quod nihil simplici in genere omnibus ex partibus perfectum natura expolivit; itaque, tamquam ceteris non sit habitura quod largiatur, si uni cuncta concesserit, aliud alii commodi aliquo adiuncto incommodo muneratur. quod quoniam nobis quoque voluntatis accidit, ut² artem dicendi perscriberemus, non unum aliquod proposuimus exemplum, cuius omnes partes, quocumque essent in genere, exprimendae nobis necessarie viderentur; sed omnibus unum in locum coactis scriptoribus, quod quisque commodissime praecipere videbatur, excerpimus et ex variis ingeniis excellentissima quaeque libavi⁴

mus; ex eis enim, qui nomine et memoria digni sunt,
 nec nihil optime nec omnia praeclarissime quisquam di-
 cere nobis videbatur. quapropter stultitia visa est aut
 a bene inventis alicuius recedere, si quo in vitio eius
 offenderemur, aut ad vitia quoque eius accedere, cuius
 5 aliquo bene praecepto duceremur. quodsi in ceteris quo-
 que studiis a multis eligere homines commodissimum
 quodque, quam sese uni alicui certo vellent addicere,
 minus [in] adrogantia offenderent; non tanto opere in vitiis
 perseverarent; aliquanto levius ex inscientia laborarent.
 ac si par in nobis huius artis atque in illo picturae
 scientia fuisset, fortasse magis hoc in suo genere opus
 nostrum, quam in suo pictura illa nobilis eniteret; ex
 maiore enim copia nobis quam illi fuit exemplorum eli-
 gendi potestas: ille una ex urbe et ex eo numero virgi-
 num, quae tum erant, eligere potuit; nobis omnium,
 quicumque fuerunt ab ultimo principio huius praeceptio-
 nis usque ad hoc tempus, expositis copiis, quodcumque
 6 placeret, eligendi potestas fuit; ac veteres quidem scripto-
 res artis usque a principe illo atque inventore Tisia re-
 petitos unum in locum conduxit Aristoteles et nominatim
 cuiusque praecepta magna conquisita cura perspicue con-
 scripsit atque enodata diligenter exposuit; ac tantum in-
 ventoribus ipsis suavitate et brevitate dicendi praestitit,
 ut nemo illorum praecepta ex ipsorum libris cognoscat,
 sed omnes, qui quod illi praecipiant velint intellegere,
 ad hunc quasi ad quendam multo commodiorem explicato-
 7 rem revertantur. atque hic quidem ipse et se ipsum
 nobis et eos, qui ante [se] fuerunt, in medio posuit, ut
 ceteros et se ipsum per se cognosceremus; ab hoc autem
 qui profecti sunt, quamquam in maximis philosophiae
 partibus operae plurimum consumpserunt, sicut et ipse,
 cuius instituta sequebantur, fecerat, tamen permulta no-
 bis praecepta dicendi reliquerunt. atque alii quoque alio
 ex fonte praeceptores dicendi emanaverunt, qui item per-
 multum ad dicendum, si quid ars proficit, opitulati sunt,
 nam fuit tempore eodem, quo Aristoteles, magnus et
 nobilis rhetor Isocrates; cuius ipsius quam constat esse
 8 artem, non invenimus; discipulorum autem atque eorum,
 qui protinus ab hac sunt disciplina profecti, multa de

arte praecepta reperimus. ex his duabus diversis sicuti 3
 familiis, quarum altera cum versaretur in philosophia,
 non nullam rhetoricae quoque artis sibi curam adsumebat,
 altera vero omnis in dicendi erat studio et praeceptione
 occupata, unum quoddam est conflatum genus a poste-
 rioribus, qui ab utrisque ea, quae commode dici vide-
 bantur, in suas artis contulerunt; quos ipsos simul at-
 que illos superiores nos nobis omnis, quoad facultas
 tulit, proposuimus et ex nostro quoque non nihil in com-
 mune contulimus. quodsi ea, quae in his libris expo- 9
 nuntur, tanto opere eligenda fuerunt, quanto studio electa
 sunt, profecto neque nos neque alios industriae nostrae
 paenitebit; sin autem temere aliquid alicuius praeterisse
 aut non satis eleganter secuti videbimur, docti ab aliquo
 facile et libenter commutabimus sententiam, non enim
 parum cognosse, sed in parum cognito stulte et diu per-
 severasse turpe est, propterea quod alterum communi
 hominum infirmitati, alterum singulari cuiusque vitio est
 attributum. qua re nos quidem sine ulla adfirmatione 10
 simul quaerentes dubitanter unum quidque dicemus, ne,
 dum parvulum hoc consequamur, ut satis haec commode
 perscripsisse videamur, illud amittamus, quod maximum
 est, ut ne cui rei temere atque adroganter adsenserimus.
 verum hoc quidem nos et in hoc tempore et in omni vita
 studiose, quoad facultas feret, consequemur, nunc autem,
 ne longius oratio progressa videatur, de reliquis, quae
 praecienda videntur esse, dicemus.

Igitur primus liber, exposito genere huius artis et 11
 officio et fine et materia et partibus, genera controversiarum
 [et inventiones et constitutiones et iudicationes] con-
 tinebat, deinde partis orationis et in eas omnis omnia
 praecepta. qua re cum in eo ceteris de rebus distinctius
 dictum sit, disperse autem de confirmatione et de re-
 prehensione, nunc certos confirmandi et reprehendi
 in singula causarum genera locos tradendos arbitramur,
 et quia, quo pacto tractari conveniret argumentationes,
 in libro primo non indiligenter expositum est, hic tantum
 ipsa inventa unam quamque in rem exponentur simpli-
 citer sine ulla exornatione, ut ex hoc inventa ipsa, ex
 superiore autem expolitio inventorum petatur; qua re

haec, quae nunc praecipientur, ad confirmationis et reprehensionis partis referre oportebit.

⁴ ¹² Omnis et demonstrativa et deliberativa et iudicialis causa necesse est in aliquo eorum, quae ante exposita sunt, constitutionis genere uno pluribusve versetur. hoc quamquam ita est, tamen cum communiter quaedam de omnibus praecipi possint, separatim quoque aliae sunt cuiusque generis diversae praeceptiones: aliud enim laus aut vituperatio, aliud sententiae dictio, aliud accusatio aut recusatio conficere debet: in iudiciis, quid aequum sit, quaeritur, in demonstrationibus, quid honestum, in deliberationibus, ut nos arbitramur, quid honestum sit et quid utile; nam ceteri utilitatis modo finem in suadendo ¹³ et in dissuadendo exponi oportere arbitrati sunt: quorum igitur generum fines et exitus diversi sunt, eorum praecepta eadem esse non possunt. neque nunc hoc dicimus, non eadem *in omnis* incidere constitutiones, verum tamen oratio quaedam ex ipso fine et ex genere causae nascitur, quae pertineat ad vitae alicuius demonstrationem aut ad sententiae dictionem, *aut ad accusationem vel recusationem*. [qua re nunc in exponendis controversiis, in iudiciali genere causarum et praeceptorum verfabimur, ex quo pleraque in cetera quoque causarum genera simili implicata controversia nulla cum difficultate transferuntur; post autem separatim de reliquis dicemus.]

¹⁴ Nunc ab coniecturali constitutione proficiscamur; cuius exemplum sit hoc expositum: in itinere quidam proficiscentem ad mercatum quendam et secum aliquantum nummorum ferentem est consecutus; cum hoc, ut fere fit, in via sermonem contulit; ex quo factum est, ut illud iter familiarius facere vellent; qua re cum in eandem tabernam divertissent, simul cenare et in eodem loco somnum capere voluerunt. cenati discubuerunt ibidem. caupo autem — nam ita dicitur post inventum, cum in alio maleficio deprehensus esset — cum illum alterum, videlicet qui nummos haberet, animum advertisset, noctu postquam illos artius iam, ut fit, ex lassitudine dormire sensit, accessit et alterius eorum, qui sine nummis erat, gladium propter appositum e vagina eduxit et illum alte-

rum occidit, nummos abstulit, gladium eruentum in vaginam recondidit, ipse se in suum lectum recepit. ille autem, cuius gladio occisio erat facta, multo ante lucem surrexit, comitem illum suum inclamavit semel et saepius: illum somno impeditum non respondere existima-¹⁵ vit; ipse gladium et cetera, quae secum attulerat, sustulit, solus profectus est. caupo non multo post conelamat hominem esse occisum et cum quibusdam diversoribus illum, qui ante exierat, consequitur in itinere; hominem comprehendit, gladium eius e vagina educit, reperit eruentum; homo in urbem ab illis deducitur ac reus fit. in hac intentio et criminis; ‘occidisti;’ depulsio: ‘non occidi.’ ex quibus [constitutio] est [id est] quaestio eadem [in coniecturali] quae iudicatio: occideritne?

Nunc exponemus locos, quorum pars aliqua in omnem⁵ coniecturalem incidit controversiam. hoc autem et in¹⁶ horum locorum expositione et in ceterorum oportebit attendere, non omnis in omnem causam convenire, nam ut omne nomen ex aliquibus, non ex omnibus litteris scribitur, sic omnem in causam non omnis argumentorum copia, sed eorum necessario pars aliqua conveniet. omnis igitur ex causa, ex persona, ex facto ipso coniectura capienda est.

Causa tribuitur in impulsione et in ratiocinationem.¹⁷ impulsio est, quae sine cogitatione per quandam adfectionem animi facere aliquid hortatur, ut amor, iracundia, aegritudo, vinolentia et omnino omnia, in quibus animus ita videtur adfectus fuisse, ut rem perspicere cum consilio et cura non potuerit et id, quod fecit, impetu quodam animi potius quam cogitatione fecerit. ratio-¹⁸ cinatio est autem diligens et considerata faciendi aliquid aut non faciendi excogitatio. ea dicitur interfuisse tum, cum aliquid [faciendi aut non faciendi] certa de causa vitasse aut secutus esse animus videbitur, ut, si amicitiae quid causa factum dicitur, si inimici ulciscendi, si metus, si gloriae, si pecuniae, si denique, ut omnia generatim amplectamur, alicuius retinendi, augendi adipiscendive commodi aut contra reiciendi, deminuendi devitandive incommodi causa. nam in horum genus alterutrum illa quoque incident, in quibus aut incommodi aliquid maioris

adipiscendi commodi causa aut maioris vitandi incommodi
suscipitur aut aliquod commodum maioris adipiscendi com-
¹⁹modi aut maioris vitandi incommodi praeteritur. hic locus
sicut aliquod fundamentum est huius constitutionis, nam
nihil factum esse cuiquam probatur, nisi aliquid, qua re
factum sit, ostenditur. ergo accusator, cum impulsione ali-
quid factum esse dicet, illum impetum et quandam commo-
tionem animi adfectionemque verbis et sententiis amplificare
debebit et ostendere, quanta vis sit amoris, quanta animi
perturbatio ex iracundia fiat aut ex aliqua causa earum,
qua impulsum aliquem id fecisse dicet. hic et exem-
plorum commemoratione, qui simili impulsu aliquid com-
miserint, et similitudinum conlatione et ipsius animi ad-
fectionis amplificatione curandum est, ut non mirum
videatur, si quod ad facinus tali perturbatione commotus
⁶animus accesserit. cum autem non impulsione, verum
²⁰ratiocinatione aliquem commisisse quid dicet, quid com-
modi sit secutus aut quid incommodi fugerit, demonstra-
bit et id augebit, quam maxime poterit, ut, quoad eius
feri possit, idonea quam maxime causa ad peccandum
hortata videatur: si gloriae causa, quantam gloriam con-
secuturam existimarit; item si dominationis, si pecuniae,
si amicitiae, si inimicitiarum, et omnino quicquid erit,
²¹quod causae fuisse dicet, id summe augere debebit; et
hoc eum magno opere considerare oportebit, non quid in
veritate modo, verum etiam vehementius, quid in opinione
eius, quem arguet, fuerit. nihil enim refert non fuisse aut
non esse aliquid commodi aut incommodi, si ostendi potest
ei visum esse, qui arguatur. nam opinio dupliciter fallit
homines, cum aut res alio modo est, ac putatur, aut
non is eventus est, quem arbitrati sunt. res alio modo
est tum, cum aut id, quod bonum est, malum putant,
aut contra, quod malum est, bonum, aut, quod nec ma-
lum est nec bonum, malum aut bonum, aut, quod malum
²²aut bonum est, nec malum nec bonum. hoc intellectu
si qui negabit esse ullam pecuniam fratris aut amici vita
aut denique officio suo antiquiorem aut suaviorem, non
hoc erit accusatori negandum; nam in eum culpa et
summum odium transferetur, qui quod tam vere et pie
dicetur, negabit; verum illud dicendum erit, illi ita non

esse visum; quod sumi oportet ex eis, quae ad personam pertinent, de quo post dicendum est. ⁷ eventus autem tum fallit, cum aliter accidit, atque ei, qui arguuntur, ²³ arbitrati esse dicuntur: ut, si qui dicatur alium occidisse, ac voluerit, quod aut similitudine aut suspitione aut demonstratione falsa deceptus sit; aut cum necasse, cuius testamento non sit heres, quod eo testamento se heredem arbitratus sit; non enim ex eventu cogitationem spectari oportere, sed qua cogitatione animus et spe ad maleficium profectus sit, considerari; quo animo quid quisque faciat, non quo casu utatur, ad rem pertinere. hoc autem ²⁴ loco caput illud erit accusatori, si demonstrare poterit alii nemini causam fuisse faciendi; secundarium, si tantam [tam idoneam] nemini; sin fuisse aliis quoque causa faciendi videbitur, aut potestas defuisse aliis demonstranda est aut facultas aut voluntas: potestas, si aut nescisse aut non adfuisse aut conficere aliquid non potuisse dicentur; facultas, si ratio, adiutores, adiumenta ceteraque, quae ad rem pertinent, defuisse alicui demonstrabuntur; voluntas, si animus a talibus factis vacuus et integer esse dicetur. postremo, quas ad defensionem rationes reo dabimus, eis accusator ad alios ex culpa eximendos abutetur. verum id brevi faciendum est et in unum multa sunt conducenda, ut ne alterius defendendi causa hunc accusare, sed huius accusandi causa defendere alterum videatur. ⁸ [atque accusatori quidem haec ²⁵ fere sunt in causa faciendi consideranda,] defensor autem ex contrario primum impulsionem aut nullam fuisse dicet aut, si fuisse concedet, extenuabit et parvulam quandam fuisse demonstrabit aut non ex ea solere huius modi facta nasci docebit: quo erit in loco demonstrandum, quae vis et natura sit eius adfectionis, qua impulsus aliquid reus commisisse dicetur, in quo et exempla et similitudines erunt proferendae et ipsa diligenter natura eius adfectionis tamquam levissimae [quietissimam ad partem] explicanda, ut et res ipsa a facto crudeli et turbulento ad quoddam mitius et tranquillius traducatur et oratio tamen ad animum eius, qui audiet, et ad animi quendam intimum sensum adcommo- ²⁶ detur. ratiocinationis autem suspitiones infirmabit, si aut commodum nul-

lum esse aut parvum aut aliis maius esse aut nihilo sibi maius esse, quam aliis, aut incommodum sibi maius, quam commodum dicet; ut nequaquam illius commodi, quod expetitur dicatur, magnitudo aut cum eo incommodo, quod acciderit, aut cum illo periculo, quod subeatur, sit comparanda; qui omnes loci similiter in incommodi
 27 quoque vitiatione tractabuntur. sin accusator dixerit eum id esse secutum, quod ei visum sit commodum, aut id fugisse, quod putarit esse incommodum, quamquam in falsa fuerit opinione, demonstrandum erit defensori neminem tanta esse stultitia, qui tali in re possit veritatem ignorare: quodsi id concedatur, illud non concessum iri, ne dubitasse quidem eum, quid rei esset, sed id, quod falsum fuerit, sine ulla dubitatione pro vero probasse; quia si dubitarit, summae fuisse amentiae dubia spe im-
 28 pulsum certum in periculum se committere. quem ad modum autem accusator, cum ab aliis culpam demovebit, defensoris locis utetur, sic eis locis, qui accusatori dati sunt, utetur reus, cum in alios ab se crimen volet transferre.

9 Ex persona autem coniectura capiatur, si eae res, quae personis attributae sunt, diligenter considerabuntur, quas omnis in primo libro exposuimus. nam et de nomine non numquam aliquid suspicionis nascitur; nomen autem cum dicimus, cognomen quoque intellegatur oportet. de hominis enim certo et proprio vocabulo agitur; ut si dicamus idcirco aliquem Caldum vocari, quod temerario et repentino consilio sit; aut si ea re hominibus Graecis [imperitis] verba dederit, quod Clodius aut Caecilium aut Mutius vocaretur; et de natura licet aliquantum ducere suspicionis — omnia enim haec, vir an mulier, huius an illius civitatis sit, quibus sit consanguineis, quibus maioribus, qua aetate, quo animo, quo corpore, quae naturae sunt attributa, ad aliquam coniecturam faciendam pertinebunt — et ex victu multae trahuntur suspensiones, cum, quem ad modum et apud quos et a quibus educatus et eruditus sit, quaeritur, et quibuscum
 30 vivat, qua ratione vitae, quo more domestico vivat; et ex fortuna saepe argumentatio nascitur, cum servus an liber, pecuniosus an pauper, nobilis an ignobilis, felix an

infelix, privatus an in potestate sit aut fuerit aut futurus sit, consideratur; aut denique aliquid eorum quaeritur, quae fortunae esse attributa intelleguntur. habitus autem, quoniam in aliqua perfecta et constanti animi aut corporis absolute consistit, quo in genere est virtus, scientia et quae contraria sunt; res ipsa, causa posita, docebit, eequid hic quoque locus suspicionis ostendat. nam adfectiones quidem perspicuam solent prae se gerere coniecturam, ut amor, iracundia, molestia, propterea quod et ipsarum vis intellegitur et, quae res harum aliquam consequatur, faciles cognitu sunt. studium autem quoniam est adsidua et vehementer aliquam ad rem applicata magna cum voluptate occupatio, facile ex eo ducetur argumentatio, quam res ipsa desiderabit in causa. item ex consilio sumetur aliquid suspicionis, nam consilium est aliquid faciendi non faciendive excogitata ratio. iam facta et casus et orationes, quae sunt omnia, ut in confirmationis praeceptis dictum est, in tria tempora distributa, facile erit videre, eequid adferant ad confirmandam coniecturam suspicionis.

Ac personis quidem res hae sunt attributae, ex quibus omnibus unum in locum coactis accusatoris erit improbatione hominis uti; nam causa facti parum firmitudinis habebit, nisi animus eius, qui insimulatur, in eam suspicionem adducitur, ut in tali *re a culpa* non videatur abhorruisse; ut enim animum alicuius improbare nihil attinet, cum causa, qua re peccaret, non intercessit, sic causam peccati intercedere leve est, si animus nulli minus honestae rationi adfinis ostenditur. qua re vitam eius, quem arguit, ex ante factis accusator improbare debet et ostendere, si quo in pari ante peccato convictus sit: si id non poterit, si quam in similem ante suspicionem venerit, ac maxime, si fieri poterit, simili aliquo in genere eiusdem modi causa aliqua commotum peccasse aut in aeque magna re aut in maiore aut in minore: ut si, quem quid pecunia dicat inductum fecisse, possit demonstrare aliqua in re eius aliquod factum avarum. item in omni causa naturam aut victum aut studium aut fortunam aut aliquid eorum, quae personis attributa sunt, ad eam causam, qua commotum peccasse dicet, adiun-

gere atque ex dispari quoque genere culparum, si ex pari sumendi facultas non erit, improbare animum adversarii oportebit: si avaritia inductum arguas fecisse, et avarum eum, quem accuses, demonstrare non possis, aliis adfinem vitii esse doceas, et ex ea re non esse mirandum, qui in illa re turpis aut cupidus aut petulans fuerit, hac quoque in re eum deliquisse; quantum enim de honestate et auctoritate eius, qui arguitur, detractum est, tantundem de facultate ei totius est defensionis deminutum. si nulli adfinis poterit vitio reus ante admissio demonstrari, locus inducetur ille, per quem hortandi iudices erunt, ut veterem famam hominis nihil ad rem putent pertinere, nam eum ante celasse, nunc manifesto teneri; qua re non oportere hanc rem ex superiore vita spectari, sed superiorem vitam ex hac re improbari; et aut potestatem ante peccandi non fuisse aut causam; aut, si haec dici non poterunt, dicendum erit illud extremum, non esse mirum, si nunc primum deliquerit; nam necesse esse eum, qui velit peccare, aliquando primum delinquere. sin vita ante acta ignorabitur, hoc loco praeterito et, cur praetereatur, demonstrato, argumentis accusationem statim confirmare oportebit.

11 Defensor autem primum, si poterit, debet vitam
 35 eius, qui insimulabitur, quam honestissimam demonstrare. id faciet, si ostendet aliqua eius nota et non communia officia; quod genus in parentes, cognatos, amicos, adfinis, necessarios; etiam quae magis rara et eximia sunt, si ab eo cum magno aliquid labore aut periculo aut utraque re, cum necesse non esset, officii causa aut in rem publicam aut in parentes aut in aliquos eorum, qui modo expositi sunt, factum esse dicet; deinde si nihil deliquisse, nulla cupiditate impeditum ab officio recessisse, quod eo confirmatius erit, si, cum potestas impune aliquid faciendi minus honeste fuisse dicetur, voluntas ei a
 36 faciendo demonstrabitur afuisse. hoc autem ipsum genus erit eo firmiter, si eo ipso in genere, quo arguetur, integer ante fuisse demonstrabitur: ut si, cum avaritiae causa fecisse arguatur, minime omni in vita pecuniae cupidus fuisse doceatur: hic illa magna cum gravitate inducetur indignatio, iuncta conquestioni, perquam mi-

serum facinus esse et indignum [demonstrabitur; ut], cum animus in vita fuerit omni a vitiis remotissimus, eam causam putare, quae homines audacis in fraudem rapere soleat, castissimum quoque hominem ad peccandum potuisse impellere; [aut] iniquum esse et optimo cuique perniciosissimum non vitam honeste actam tali in tempore quam plurimum prodesse, sed subita ex criminatione, quae confingi quamvis false possit, non ex ante acta vita, quae neque ad tempus fingi neque ullo modo mutari possit, facere iudicium. sin autem in ante acta 37 vita aliquae turpitudines erunt, aut falso venisse in eam existimationem dicetur et ex aliquorum invidia aut obtrectatione aut falsa opinione, aut imprudentiae, necessitudini, persuasioni, adulescentiae aut alicui non malitiosae animi adfectioni attribuentur aut dissimili generi vitiorum, ut animus non omnino integer, sed ab tali culpa remotus esse videatur. [ac] si nullo modo vitae turpitude aut infamia leniri poterit oratione, negare oportebit de vita eius et de moribus quaerere *se*, sed de eo crimine, quo de arguatur; qua re, ante factis omissis, illud, quod instet, agi oportere.

Ex facto autem ipso suspensiones ducentur, si totius 12 administratio negotii ex omnibus partibus pertemptabitur; 38 atque eae suspensiones partim ex negotio separatim, partim communiter ex personis atque ex negotio proficiantur. ex negotio duci poterunt, si eas res, quae negotiis attributae sunt, diligenter considerabimus. ex eis igitur in hanc constitutionem convenire videntur genera earum omnia, partes generum pleraeque. videre 39 igitur primum oportebit, quae sint continentia cum ipso negotio, hoc est, quae ab re separari non possint: quo in loco satis erit diligenter considerasse, quid sit ante rem factum, ex quo spes perficiendi nata et faciendi facultas quaesita videatur; quid in ipsa re gerenda, quid postea consecutum sit. denique ipsius est negotii gestio pertractanda, nam hoc genus earum rerum, quae negotio sunt attributae, secundo in loco nobis est expositum. hoc ergo in genere spectabitur locus, tempus, occasio, 40 facultas; quorum unius cuiusque vis diligenter in confirmationis praeceptis explicata est. qua re, ne aut hic

non admonuisse aut ne eadem iterum dixisse videamur, breviter iniciemus, quid quaque in parte considerari oporteat. in loco igitur opportunitas, in tempore longinquitas, in occasione commoditas ad faciendum idonea, in facultate copia et potestas earum rerum, propter quas aliquid facilius fit aut quibus sine omnino confici non potest, 41 consideranda est. deinde videndum est, quid adiunctum sit negotio, hoc est, quid maius, quid minus, quid aequae magnum sit, quid simile; ex quibus coniectura quaedam ducitur, si, quem ad modum res maiores, minores, aequae magnae, similes agi soleant, diligenter considerabitur: quo in genere eventus quoque videndus erit, hoc est, quid ex quaque re soleat evenire, [magno opere considerandum est] ut metus, laetitia, titubatio, apparatio.

42 quarta autem pars restat ex eis *rebus*, quas negotiis dicebamus esse attributas, consecutio. in ea quaeruntur ea, quae gestum negotium confestim aut intervallo consequuntur; in qua videbimus, ecqua consuetudo sit, ecqua lex, ecqua pactio, ecquod eius rei artificium aut usus aut exercitatio, hominum aut approbatio aut offensio; ex quibus non numquam elicitur aliquid suspicionis.

13 Sunt autem aliae suspensiones, quae communiter et ex negotiorum et ex personarum attributionibus sumuntur, nam et ex fortuna et ex natura et ex victu, studio, factis, casu, orationibus, consilio et ex habitu animi aut corporis pleraque pertinent ad easdem res, quae rem credibilem facere possunt et cum facti suspensione iunguntur. 43 maxime enim quaerere oportet in hac constitutione, primum potueritne aliquid fieri; deinde ecquo ab alio potuerit; deinde facultas, de qua ante diximus; deinde utrum id facinus sit, quod paenitere fuerit necesse; quod spem celandi non haberet; deinde necessitudo, in qua necesse fuerit id aut fieri aut ita fieri, quaeritur; quorum pars ad consilium pertinet, quod personis attributum est, ut in ea causa, quam exposuimus: ante rem, quod in itinere se tam familiariter applicaverit, quod sermonis causam quaesierit, quod simul diverterit, dein cenarit; in re nox, somnus; post rem, quod solus exierit, quod illum iam familiarem tam aequo animo reliquerit, quod 44 cruentum gladium habuerit; utrum videatur diligenter

ratio faciendi esse habita et excogitata, an [ita temere], ut non veri simile sit quemquam tam temere ad maleficium accessisse; [in quo quaeritur,] num quo alio modo commodius potuerit fieri vel a fortuna administrari; nam saepe, si pecuniae, adiumenta, adiutores desint, fuisse facultas faciendi non videtur. hoc modo si diligenter attendamus, apta inter se esse intellegemus haec, quae negotiis, et illa, quae personis sunt attributa.

Hic non facile est neque necessarium distinguere, ut in superioribus partibus, quo pacto quidque accusatorem et quo modo defensorem tractare oporteat: non est necessarium, propterea quod causa posita, quid in quamque conveniat, res ipsa docebit [eos, qui non omnia hic se inventuros putabunt, sed modo quandam in commune mediocrem intellegentiam conferant]; non facile autem, 45 quod et infinitum est tot de rebus utramque in partem singillatim de una quaque explicare et alias aliter haec in utramque partem causae solent convenire. qua re 14 considerare haec, quae exposuimus, oportebit; facilius autem *intento* ad inventionem animo incident, si gesti negotii et suam et adversarii narrationem saepe et diligenter pertractabit et, quod quaeque pars suspicionis habebit, eliciens considerabit, qua re, quo consilio, qua spe perficiundi quidque factum sit; hoc cur modo potius, quam illo; cur ab hoc potius, quam ab illo; cur nullo adiutore aut cur hoc; cur nemo sit conscius aut cur sit aut cur hic sit; cur hoc ante factum sit; [cur hoc ante factum non sit;] cur hoc in ipso negotio, cur hoc post negotium aut factum de industria aut rem ipsam consecutum sit; constetne oratio aut cum re aut ipsa secum; hoc huiusne rei sit signum an illius, an et huius et illius et utrius potius; quid factum sit, quod non oportuerit, aut non factum, quod oportuerit. cum animus hac inten- 46 tione omnis totius negotii partis considerabit, tum illi ipsi in medium conservati loci procedent, de quibus ante dictum est; et tum ex singulis, tum ex coniunctis argumenta certa nascentur, quorum argumentorum pars probabili, pars necessario in genere versabitur. accedunt autem saepe ad coniecturam quaestiones, testimonia, rumores, quae [contra] omnia uterque simili via [prae-

ceptorum] torquere ad suae causae commodum debebit; nam et ex quaestione suspitiones et ex testimonio et ex rumore aliquo pari ratione ut ex causa et ex persona et
 47 ex facto duci oportebit. qua re nobis et ei videntur errare, qui hoc genus suspitionum artificii non putant indigere, et ei, qui aliter hoc de genere ac de omni coniectura praecipendum putant; omnis enim eisdem ex locis coniectura sumenda est; nam et eius, qui in quaestione aliquid dixerit, et eius, qui in testimonio, et ipsius rumoris causa et veritas ex eisdem attributionibus reperietur.

Omni autem in causa pars argumentorum est adiuncta ei causae solum, quae dicitur, et ab ea, in qua est, separatim ita ducta, ut in omnis eiusdem generis causas transferri non satis commode possit; pars autem
 15 est pervagatior et aut in omnis eiusdem generis aut in
 48 plerasque causas adcommodata: haec ergo argumenta, quae transferri in multas causas possunt, locos communis nominamus: nam locus communis aut certae rei quandam continet amplificationem; ut si qui hoc velit ostendere, eum, qui parentem necarit, maximo supplicio esse dignum, quo loco, nisi perorata [et probata] causa, non est utendum; aut dubiae, quae ex contrario quoque habeat probabilis rationes argumentandi; ut suspitionibus credi non oportere, et contra, suspitionibus credi oportere; ac pars locorum communium per indignationem aut per conquestionem inducitur, de quibus ante dictum est, pars per aliquam probabilem utraque ex parte rationem.
 49 distinguitur autem oratio atque inlustratur maxime raro inducendis locis communibus et aliquo loco iam certioribus illis argumentis confirmato. nam [et] tum conceditur commune quiddam dicere, cum diligenter aliqui proprius causae locus tractatus est, et auditoris animus aut renovatur ad ea, quae restant, aut omnibus iam dictis exsuscitatur. omnia autem ornamenta elocutionis, in quibus et suavitatis et gravitatis plurimum consistit, [omnia, quae inventionem rerum et sententiarum aliquid
 50 habent dignitatis] in communis locos conferuntur. qua re non, ut causarum, sic oratorum quoque multorum communes loci sunt; nam nisi ab eis, qui multa in exer-

citatione magnam sibi verborum et sententiarum copiam comparaverint, tractari non poterunt ornate et graviter, quem ad modum natura eorum desiderat. atque hoc sit nobis dictum communiter de omni genere locorum communium; nunc exponemus, in coniecturalem constitutionem qui loci communes incidere soleant: suspicionibus 16
 credi oportere et non oportere; rumoribus credi oportere et non oportere; testibus credi oportere et non oportere; quaestionibus credi oportere et non oportere; vitam ante actam spectari oportere et non oportere; eiusdem esse, qui in illa re peccarit, [et] hoc quoque admisisse, et non esse eiusdem; causam maxime spectari oportere et non oportere; atque hi quidem et si qui eius modi ex proprio argumento communes loci nascentur, in contrarias partis diducuntur; certus autem locus est accusatoris, per quem 51
 auget facti atrocitatem, et alter, per quem negat malorum misereri oportere: defensoris, per quem calumnia accusatorum cum indignatione ostenditur et per quem cum conquestione misericordia captatur. hi et ceteri loci omnes communes ex eisdem praeceptis sumuntur, quibus ceterae argumentationes; sed illae tenuius et subtilius et acutius tractantur, hi autem gravius et ornatius et cum verbis tum etiam sententiis excellentibus; in illis enim finis est, ut id, quod dicitur, verum esse videatur; in his, tametsi hoc quoque videri oportet, tamen finis est amplitudo. [nunc ad aliam constitutionem transcamus.]

Cum est nominis controversia, quia vis vocabuli definienda verbis est, constitutio definitiva dicitur. eius generis exemplo nobis posita sit haec causa: C. Flaminius is, qui consul rem male gessit bello Punico secundo, cum tribunus plebis esset, invito senatu et omnino contra voluntatem omnium optimatum per seditionem ad populum legem agrariam ferebat. hunc pater suus concilium plebis habentem de templo deduxit; arcessitur maiestatis. intentio est: ‘maiestatem minuisti, quod tribunum plebis de templo deduxisti.’ depulsio est: ‘non minui maiestatem.’ quaestio est: maiestatemne minuerit. ratio: ‘in filium enim quam habebam potestatem, ea sum usus.’ rationis infirmatio: ‘at enim, qui patria potestate 17
52

[hoc est, privata quadam] tribuniciam potestatem [hoc est, populi potestatem] infirmat, minuit maiestatem.' iudicatio est: minuatne is maiestatem, qui in tribuniciam potestatem patria potestate utatur? ad hanc iudicationem argumentationes omnis adferre oportebit.

- 53 Ac ne qui forte arbitretur nos non intellegere aliam quoque incidere constitutionem in hanc causam, eam nos partem solam sumimus, in quam praecepta nobis danda sunt; omnibus autem partibus hoc in libro explicatis, quivis omni in causa, si diligenter attendet, omnis videbit constitutiones et earum partis [et controversias], si quae forte in eas incident, nam de omnibus praescribemus. primus ergo accusatoris locus est eius nominis, cuius de vi quaeritur, brevis et aperta et ex opinione hominum definitio, hoc modo: maiestatem minuere est de dignitate aut amplitudine aut potestate populi aut eorum, quibus populus potestatem dedit, aliquid derogare. hoc sic breviter expositum pluribus verbis est et rationibus confirmandum et ita esse, ut descriperis, ostendendum; postea ad id, quod defmieris, factum eius, qui accusabitur, adiungere oportebit et ex eo, quod ostenderis esse verbi causa maiestatem minuere, docere adversarium maiestatem minuisse et hunc totum locum communi loco confirmare, per quem ipsius facti atrocitas aut indignitas aut omnino culpa cum indignatione augeatur;
- 54 post erit infirmanda adversariorum descriptio; ea autem infirmabitur, si falsa demonstrabitur. hoc ex opinione hominum sumetur, eum quem ad modum et quibus in rebus homines in consuetudine scribendi aut sermocinandi eo verbo uti soleant, considerabitur; item infirmabitur, si turpis aut inutilis esse ostendetur eius descriptionis approbatio et quae incommoda consecutura sint eo concesso [ostendetur]; [id autem ex honestatis et ex utilitatis partibus sumetur, de quibus in deliberationis praeceptis exponemus.] et si cum definitione nostra adversariorum definitionem conferemus et nostram veram, honestam, utilem esse demonstrabimus, illorum, contra.
- 55 quaeremus autem res aut maiore aut minore aut pari in negotio similis, ex quibus adfirmetur nostra descriptio.
- 18 iam si res plures erunt definiendae, ut, si quaeratur, fur

sit an sacrilegus, qui vasa ex privato sacra surripuerit, erit utendum pluribus definitionibus; deinde simili ratione causa tractanda. locus autem communis in eius malitiam, qui non modo rerum, verum etiam verborum potestatem sibi adrogare conetur, cum et faciat, quod velit, et id, quod fecerit, quo velit nomine appellet. defensoris [deinde] primus locus est item nominis brevis et aperta et ex opinione hominum descriptio, hoc modo: maiestatem minuere est aliquid de re publica, cum potestatem non habeas, administrare; deinde huius confirmatio [similibus et exemplis et rationibus], postea sui facti ab illa definitione separatio, deinde locus communis, per quem facti utilitas aut honestas adaugetur; deinde sequetur adversariorum definitionis reprehensio, quae eisdem ex locis omnibus, quos accusatori praescripsimus, conficitur; et cetera post eadem praeter communem locum inducentur; locus autem communis erit defensoris is, per quem indignabitur accusatorem sui periculi causa non res solum convertere, verum etiam verba commutare conari; nam illi quidem communes loci, qui aut calumniae accusatorum demonstrandae aut misericordiae captandae aut facti indignandi aut a misericordia deterrendi causa sumuntur, ex periculi magnitudine, non ex causae genere ducuntur; qua re non in omnem causam, sed in omne causae genus incidunt. [eorum mentionem in coniecturali constitutione fecimus, inductione autem, cum causa postulat, utemur.]

Cum autem actio translationis aut commutationis indigere videtur, quod non aut is agit, quem oportet, aut cum eo, quicum oportet, aut apud quos, qua lege, qua poena, quo crimine, quo tempore oportet, constitutio translativa appellatur. eius nobis exempla permulta opus sint, si singula translationum genera quaeramus; sed quia ratio praeceptorum similis est, exemplorum multitudine supersedendum est. atque in nostra quidem consuetudine multis de causis fit, ut rarius incidant translationes, nam et praetoris exceptionibus multae excluduntur actiones et ita ius civile habemus constitutum, ut causa cadat is, qui non, quem ad modum oportet, egerit. qua re in iure plerumque versantur; ibi enim et exceptiones

postulantur et quodam modo agendi potestas datur et
 omnis conceptio privatorum iudiciorum constituitur; in
 ipsis autem iudiciis rarius incidunt et tamen, si quando
 incidunt, eius modi sunt, ut per se minus habeant firmi-
 tudinis, confirmentur autem adsumpta alia aliqua con-
 stitutione: ut in quodam iudicio, cum venefici cuiusdam
 nomen esset delatum et, quia parricidii causa subscripta
 esset, extra ordinem esset acceptum, in accusatione autem
 alia quaedam crimina testibus et argumentis confirma-
 rentur, parricidii [autem] mentio solum facta esset, de-
 fensor in hoc ipso multum oportet et diu consistat: cum
 de nece parentis nihil demonstratum esset, indignum
 facinus esse ea poena adficere reum [qua parricidae ad-
 ficiuntur], id autem, si damnaretur, fieri necesse esse,
 quoniam et id causae subscriptum et ea re nomen extra
 59 ordinem esset acceptum. ea igitur poena si adficere
 reum non oporteat, damnari quoque non oportere, quo-
 niam ea poena damnationem necessario consequatur. hic
 defensor poenae commutationem ex translativo genere
 inducendo totam infirmabit accusationem; verum tamen
 ceteris quoque criminibus defendendis coniecturali con-
 20 stitutione translationem confirmabit. exemplum autem
 translationis in causa positum nobis sit huius modi: cum
 ad vim faciendam quidam armati venissent, armati contra
 praesto fuerunt, et cuidam equiti Romano quidam ex
 armatis resistenti gladio manum praecidit; agit is, cui
 manus praecisa est, iniuriarum; postulat is, quicum agi-
 tur, a praetore exceptionem: EXTRA QUAM IN REUM CAPITIS
 60 PRAEIUDICIUM FIAT. hic is, qui agit, iudicium p̄urum po-
 stulat; ille, quicum agitur, exceptionem addi ait oportere.
 quaestio est: excipiendum sit, an non. ratio: ‘non enim
 oportet recuperatorio iudicio eius maleficii, de quo inter
 sicarios quaeritur, praeiudicium fieri.’ infirmatio rationis:
 ‘eius modi sunt iniuriae, ut de eis indignum sit non primo
 quoque tempore iudicari.’ iudicatio: atrocitas iniuriarum
 satisne causae sit qua re, dum de ea iudicatur, de ali-
 quo maiore maleficio, de quo iudicium comparatum sit,
 praeiudicetur. atque exemplum quidem hoc est. in omni
 autem causa ab utroque quaeri oportebit, a quo et per
 quos et quo modo et quo tempore aut agi aut iudicari

aut quid statui de ea re conveniat. id ex partibus iuris, ⁶¹ de quibus post dicendum est, sumi oportebit et ratiocinari, quid in similibus rebus fieri soleat, et videre, utrum malitia aliud agatur, aliud simuletur, an stultitia, an necessitudine, quod alio modo agere non possit, an occasione agendi sic sit iudicium aut actio constituta, an recte sine ulla re eius modi res agatur. locus autem communis contra eum, qui translationem inducet: fugere iudicium ac poenam, quia causae diffidat; a translatione autem: omnium fore perturbationem, si non ita res agantur et in iudicium veniant, quo pacto oporteat; hoc est, si aut cum eo agatur, quocum non oporteat, aut alia poena, alio crimine, alio tempore; atque hanc rationem ad perturbationem iudiciorum omnium pertinere. tres igitur haec constitutiones, quae partis non habent, ad hunc modum tractabuntur. nunc generalem constitutionem et partis eius consideremus.

Cum et facto et facti nomine concessio neque ulla ²¹ actionis inlata controversia vis et natura et genus ipsius ⁶² negotii quaeritur, constitutionem generalem appellamus. huius primas esse partis duas nobis videri diximus, negotialem et iuridicialem. negotialis est, quae in ipso negotio iuris civilis habet implicatam controversiam. ea est huius modi: quidam pupillum heredem fecit; pupillus autem ante mortuus est, quam in suam tutelam venit; de hereditate ea, quae pupillo venit, inter eos, qui patris pupilli heredes secundi sunt, et inter adgnatos pupilli controversia est; possessio heredum secundorum est. intentio est adgnatorum: ‘nostra pecunia est, de qua is, cuius adgnati sumus, testatus non est.’ depulsio est: ‘immo nostra, qui heredes [secundi] testamento patris sumus.’ quaestio est: utrorum sit? ratio: ‘pater enim et sibi et filio testamentum scripsit, dum is pupillus esset; qua re, quae filii fuerunt, testamento patris nostra fiant necesse est.’ infirmatio rationis: ‘immo pater sibi scripsit et secundum heredem non filio, sed sibi iussit esse; qua re, praeterquam quod in ipsius fuit, testamento illius vestrum esse non potest.’ iudicatio: possitne quisquam de filii pupilli re testari; an heredes secundi ipsius patrisfamilias, non filii quoque eius pupilli heredes sint?

63 atque hoc non alienum est, quod ad multa pertineat, ne aut nusquam aut usquequaque dicatur, hic admonere: sunt causae, quae plures habent rationes in simplici constitutione, quod fit, cum id, quod factum est aut quod defenditur, pluribus de causis rectum aut probabile videri potest, ut in hac ipsa causa. supponatur enim ab heredibus haec ratio: ‘unius [enim] pecuniae plures dissimilibus de causis heredes esse non possunt, nec unquam factum est, ut eiusdem pecuniae alius testamento, 64 alius lege heres esset;’ infirmatio autem haec erit: ‘non est una pecunia, propterea, quod altera pupilli iam erat adventicia; cuius heres non illo testamento quisquam scriptus erat, si quid pupillo accidisset; et de altera patris etiamnunc mortui voluntas plurimum valebat, quae iam mortuo pupillo suis heredibus cedebat.’ iudicatio est: unane pecunia fuerit; aut, si hac erunt usi infirmatione: posse plures esse unius heredes pecuniae dissimilibus de causis et de eo ipso esse controversiam iudicatio nascitur: possintne eiusdem pecuniae plures dissimilibus 22 generibus heredes esse? ergo una in constitutione intellectum est, quo modo et rationes et rationum infirmationes et propterea iudicationes plures fiant.

65 Nunc huius generis praecepta videamus. utrisque aut etiam omnibus, si plures ambigent, ius ex quibus rebus constet, considerandum est. initium ergo eius ab natura ductum videtur; quaedam autem ex utilitatis ratione aut perspicua nobis aut obscura in consuetudinem venisse; post autem approbata quaedam a consuetudine aut a vero [utilia visa] legibus esse firmata; ac naturae quidem ius esse, quod nobis non opinio, sed quaedam innata vis adferat, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem: religionem eam, 66 quae in metu et caerimonia deorum sit, appellant; pietatem, quae erga patriam aut parentes aut alios sanguine coniunctos officium conservare moneat; gratiam, quae in memoria et remuneratione officiorum et honoris et amicitiarum observantiam teneat; vindicationem, per quam vim et contumeliam defendendo aut ulciscendo propulsamus a nobis et [a] nostris, qui nobis cari esse debent, et per quam peccata punimur; observantiam, per

quam aetate aut sapientia aut honore aut aliqua dignitate antecedentis reveremur et colimus; veritatem, per quam damus operam, ne quid aliter, quam confirmaverimus, fiat aut factum aut futurum sit. ac naturae quidem iura ⁶⁷ minus ipsa quaeruntur ad hanc controversiam, quod neque in hoc civili iure versantur et a vulgari intelligentia remota non sunt; ad similitudinem vero aliquam aut ad rem amplificandam saepe sunt inferenda; consuetudine autem ius esse putatur id, quod voluntate omnium sine lege vetustas comprobarit. in ea autem quaedam sunt iura ipsa iam certa propter vetustatem, quo in genere et alia sunt multa et eorum multo maxima pars, quae praetores edicere consuerunt; quaedam autem genera iuris iam certa consuetudine facta sunt; quod genus pactum, par, iudicatum. pactum est, quod inter quos convenit, ⁶⁸ quod ita iustum putatur, ut iure praestare dicatur; par, quod in omnis aequabile est; iudicatum, de quo iam ante sententia alicuius aut aliquorum constitutum est. iam iura legitima ex legibus cognosci oportebit. his ergo ex partibus iuris, quicquid aut ex ipsa re aut ex simili aut maiore minoreve nasci videbitur, attendere atque elicere pertemptando unam quamque iuris partem oportebit. locorum autem communium quoniam, ut ante dictum est, duo genera sunt, quorum alterum dubiae rei, alterum certae continet amplificationem, quid ipsa causa det, et quid augeri per communem locum possit et oporteat, considerabitur; nam certi, qui in omnis incidant, loci praescribi non possunt; in plerisque fortasse ab auctoritate iuris consultorum et contra auctoritatem dici oportebit; attendendum est autem et in hac et in omnibus, num quos locos communis praeter eos, quos nos exponimus, ipsa res ostendat. nunc iuridiciale genus et partis eius consideremus.

Iuridicialis est, in qua aequi et iniqui natura et praemii ²³ aut poenae ratio quaeritur. huius partes sunt duae, ⁶⁹ quarum alteram absolutam, adsumptivam alteram nominamus. absoluta est, quae ipsa in se, non ut negotialis implicite et abscondite, sed patentius et expeditius recti et non recti quaestionem continet. ea est huiusce modi: cum Thebani Lacedaemonios bello superavissent et fere

mos esset Graiis, cum inter se bellum gessissent, ut ei, qui vicissent, tropaeum aliquod in finibus statuerent victoriae modo in praesentiam declarandae causa, non ut in perpetuum belli memoria maneret, aëneum statuerunt tropaeum: accusantur apud Amphictyonas, id est, apud
 70 commune Graeciae consilium. intentio est: 'non oportuit.' depulsio est: 'oportuit.' quaestio est: oportueritne? ratio est: 'eam enim ex bello gloriam virtute peperimus, ut eius aeterna insignia posteris nostris relinquere velle-
 mus.' infirmatio est: 'attamen aeternum inimicitarum monumentum Graios de Graiis statuere non oportet.' iudicatio est: cum summae virtutis concelebrandae causa Graii de Graiis aeternum inimicitarum monumentum statuerunt, rectene an contra fecerint? hanc ideo ratio-
 nem subiecimus, ut hoc causae genus ipsum, de quo agimus, cognosceretur, nam si eam supposuissemus, qua fortasse usi sunt: 'non enim iuste nec pie bellum ges-
 sistis;' in relationem criminis delaberemur, de qua post loquemur. utrumque autem causae genus in hanc cau-
 sam incidere perspicuum est. in hanc argumentationes ex eisdem locis sumendae sunt atque in causam nego-
 71 tialem, qua de ante dictum est. locos autem communis et ex causa ipsa, si quid inerit indignationis aut con-
 questionis, et ex iuris utilitate et natura multos et gravis sumere licebit [et oportebit], si causae dignitas videbitur
 24 postulare. nunc adsumptivam partem iuridicialis con-
 sideremus.

Adsumptiva igitur tum dicitur, cum ipsum ex se factum probari non potest, aliquo autem foris adiuncto argumento defenditur. eius partes sunt quattuor: comparatio, relatio criminis, remotio criminis, concessio.
 72 comparatio est, cum aliquod factum, quod per se ipsum non sit probandum, ex eo, cuius id causa factum est, defenditur. ea est huius modi: quidam imperator, cum ab hostibus circumsederetur neque effugere ullo modo posset, depactus est cum eis, ut et arma et impedi-
 menta relinqueret, milites educeret; itaque fecit; armis et impedimentis amissis praeter spem milites conservavit: accusatur maiestatis. incurrit huc definitio, sed nos
 73 hunc locum, de quo agimus, consideremus. intentio est:

‘non oportuit arma et impedimenta relinquere.’ depulsio est: ‘oportuit.’ quaestio est: oportueritne? ratio est: ‘militēs enim omnes perissent.’ infirmatio est aut [coniecturalis] ‘non perissent;’ aut [altera coniecturalis]: ‘non ideo fecisti.’ ex quibus iudicatio est: perissentne? et: ideone fecerit; aut haec comparativa, cuius nunc indigemus: ‘at enim satius fuit amittere milites, quam arma et impedimenta concedere hostibus.’ ex qua iudicatio nascitur: cum omnes perituri milites essent, nisi ad hanc pactionem venissent, utrum satius fuerit amittere milites, an ad hanc pactionem venire? hoc causae genus ⁷⁴ et ex suis locis tractare oportebit et adhibere ceterarum quoque constitutionum rationem atque praecepta, ac maxime coniecturis faciendis infirmare illud, quod cum eo, quod crimini dabitur, ei, qui accusabuntur, comparabunt. id fiet, si aut id, quod dicent defensores futurum fuisse, nisi id factum esset, de quo facto iudicium est, futurum fuisse negabitur; aut si alia ratione et aliam ob causam ac dicet se reus fecisse, demonstrabitur esse factum. eius rei confirmatio et item contraria de parte infirmatio ex coniecturali constitutione sumetur; sin autem certo nomine maleficii vocabitur in iudicium, sicut in hac causa — nam maiestatis arcessitur — definitione et praeceptis definitionis uti oportebit; atque ²⁵ haec quidem plerumque in hoc genere accidunt, ut et coniectura et definitione utendum sit; sin aliud quoque aliquod genus incidet, eius generis praecepta licebit huc pari ratione transferre. nam accusatori maxime est in hoc elaborandum, ut id ipsum factum, propter quod sibi reus concedi putet oportere, quam plurimis infirmet rationibus, quod facile est, si quam plurimis constitutionibus adgrediatur id improbare; ipsa autem comparatio separata a ceteris generibus controversiarum sic ex sua vi ⁷⁵ considerabitur, si illud, quod comparabitur, aut non honestum aut non utile aut non necessarium fuisse aut non tanto opere utile aut non tanto opere honestum aut non tanto opere necessarium demonstrabitur; deinde oportet accusatorem illud, quod ipse arguat, ab eo, quod defensor comparat, separare; id autem faciet, si demonstrabit non ita fieri solere neque oportere neque esse rationem,

qua re hoc propter hoc fiat, ut propter salutem militum ea, quae salutis causa comparata sunt, hostibus tradantur; postea comparare oportebit cum beneficio maleficium et omnino id, quod arguetur, cum eo, quod factum ab defensore laudabitur aut faciendum fuisse demonstrabitur, contendere et hoc extenuando maleficii magnitudinem simul adaugere; id fieri poterit, si demonstrabitur honestius, utilius, magis necessarium fuisse illud, quod
76 vitarit reus, quam illud, quod fecerit; [honesti autem et utilis et necessarii vis et natura in deliberationis praeceptis cognoscetur,] deinde oportebit ipsam illam comparativam iudicationem exponere tamquam causam deliberativam et de ea ex deliberationis praeceptis dicere. sit enim haec iudicatio, quam ante exposuimus: cum omnes perituri milites essent, nisi ad hanc pactionem venissent, utrum satius fuerit perire milites an ad hanc pactionem venire? hoc ex locis deliberationis, quasi aliquam in consultationem res veniat, tractari oportebit.
26 defensor autem, quibus in locis ab accusatore aliae constitutiones erunt inductae, in eis ipse quoque ex eisdem constitutionibus defensionem comparabit; ceteros autem omnis locos, qui ad ipsam comparisonem pertinebunt,
77 ex contrario tractabit. loci communes hi erunt: accusatoris, in eum, qui, cum de facto turpi aliquo aut inutili aut utroque fateatur, quaerat tamen aliquam defensionem, [et facti inutilitatem aut turpitudinem] cum indignatione; defensoris est, nullum factum inutile neque turpe neque item utile neque honestum putari oportere, nisi, quo animo, quo tempore, qua de causa factum sit, intelligatur; qui locus ita communis est, ut bene tractatus in hac causa magno ad persuadendum momento futurus sit; et alter locus, per quem magna cum amplificatione beneficii magnitudo ex utilitate aut honestate aut facti
78 necessitudine demonstratur; et tertius, per quem res expressa verbis ante oculos eorum, qui audiunt, ponitur, ut ipsi se quoque idem facturos fuisse arbitrentur, si sibi illa res atque ea faciendi causa per idem tempus accidisset.

Relatio criminis est, cum reus id, quod arguitur, confessus alterius se inductum peccato iure fecisse demonstrat.

ea est huius modi: Horatius occisis tribus Curiatiis et
 duobus amissis fratribus domum se victor recepit; is
 animadvertit sororem suam de fratrum morte non labo-
 rantem, sponsi autem nomen appellantem identidem Cu-
 riatii cum gemitu et lamentatione: indigne passus virgi-
 nem occidit; accusatur. intentio est: 'iniuria sororem 79
 occidisti.' depulsio est: 'iure occidi.' quaestio est: iurene
 occiderit. ratio est: 'illa enim hostium mortem lugebat,
 fratrum neglegebat; me et populum Romanum vicisse mo-
 leste ferebat.' infirmatio est: 'tamen a fratre indemna-
 tam necari non oportebit.' ex qua iudicatio fit: cum Ho-
 ratia fratrum mortem neglegeret, hostium lugeret, fratris
 et populi Romani victoria non gauderet, oportueritne
 eam a fratre indemnata necari? hoc in genere causae 27
 primum, si quid ex ceteris dabitur constitutionibus, sumi
 oportebit, sicuti in comparatione praeceptum est; postea,
 si qua facultas crit, per aliquam constitutionem illum, in
 quem crimen transferetur, defendere; deinde, levius esse 80
 illud, quod in alterum peccatum reus transferat, quam
 quod ipse susceperit; postea translationis partibus uti
 et ostendere, a quo et per quos et quo modo et quo tem-
 pore aut agi aut iudicari aut statui de ea re convenerit;
 ac simul ostendere non oportuisse ante supplicium, quam
 iudicium, interponere; [tum leges quoque et iudicia de-
 monstranda sunt, per quae potuerit id peccatum, quod
 sponte sua reus punitus sit, moribus et iudicio vindicari.]
 deinde negare audiri oportere id, quod in eum criminis
 conferatur, de quo is ipse, qui conferat, iudicium fieri
 noluerit, et id, quod iudicatum non sit, pro infecto ha-
 beri oportere; postea impudentiam demonstrare eorum, 81
 qui eum nunc apud iudices accusent, quem sine iudici-
 bus ipsi condemnarint, et de eo iudicium faciant, de quo
 iam ipsi supplicium sumpserint: [postea] perturbationem
 iudicii futuram [dicemus] et iudices longius, quam pote-
 statem habeant, progressuros, si simul et de reo et de
 eo, quem reus arguat, iudicarint; deinde, si hoc con-
 stitutum sit, ut peccata homines peccatis et iniurias in-
 iuriis ulciscantur, quantum incommodorum consequatur;
 ac si idem facere ipse, qui nunc accuset, voluisset, ne
 hoc quidem ipso quicquam opus fuisse iudicio; si vero

ceteri quoque idem faciant, omnino iudicium nullum futurum. ⁸² postea demonstrabitur, ne si iudicio quidem illa damnata esset, in quam id crimen ab reo conferatur, potuisse hunc ipsum de illa supplicium sumere; qua re esse indignum eum, qui ne de damnata quidem poenas sumere ipse potuisset, de ea supplicium sumpsisse, quae ne adducta quidem sit in iudicium; deinde postulabit, ut legem, qua lege fecerit, proferat; deinde quem ad modum in comparatione praecipiebamus, ut illud, quod compararetur, extenuaretur ab accusatore quam maxime, sic in hoc genere oportebit illius culpam, in quem crimen transferetur, cum huius maleficio, qui se iure fecisse dicat, comparare; postea demonstrandum est non esse illud eius modi, ut ob id hoc fieri convenerit. extrema est, ut in comparatione, adsumptio iudicationis et de ea per amplificationem ex deliberationis praeceptis dictio. ²⁸ defensor autem, quae per alias constitutiones inducentur, ⁸³ ex eis locis, qui traditi sunt, infirmabit; ipsam autem relationem comprobabit, primum augendo eius, in quem referet crimen, culpam et audaciam, et quam maxime per indignationem, si res feret, iuncta conquestione ante oculos ponendo; postea levius demonstrando se punitum, quam sit illius promeritum, et suum supplicium cum illius iniuria conferendo; deinde oportebit eos locos, qui ita erunt ab accusatore tractati, ut refelli et contrariam in partem converti possint, quo in genere sunt tres ⁸⁴ extremi, contrariis rationibus infirmare. illa autem acerima accusatorum criminatio, per quam perturbationem fore omnium iudiciorum demonstrant, si de indemnato supplicii sumendi potestas data sit, levabitur, primum si eius modi demonstrabitur iniuria, ut non modo viro bono, verum omnino homini libero videatur non fuisse toleranda; deinde ita perspicua, ut ne ab ipso quidem, qui fecisset, in dubium vocaretur; deinde eius modi, ut in eam is maxime debuerit animadvertere, qui animadverterit; ut non tam rectum, non tam fuerit honestum in iudicium illam rem pervenire, quam eo modo atque ab eo vindicari, quo modo et ab quo sit vindicata; postea sic rem fuisse apertam, ut iudicium de ea re fieri nihil ⁸⁵ attinuerit. atque hic demonstrandum est rationibus et

similibus rebus permultas ita atrocis et perspicuas res esse, ut de his non modo non necesse sit, sed ne utile quidem, quam mox iudicium fiat, exspectare. locus communis accusatoris in eum, qui, cum id, quod arguitur, negare non possit, tamen aliquid sibi spei comparet ex iudiciorum perturbatione; atque hic utilitatis iudiciorum demonstratio et de eo conquestio, qui supplicium dederit indemnatu; in eius autem, qui sumpserit, audaciam et crudelitatem indignatio; ab defensore, in eius, quem ultus sit, audaciam *cum* sui conquestione; rem non ex nomine ipsius negotii, sed ex consilio eius, qui fecerit, et causa et tempore considerari oportere; quid mali futurum sit aut ex iniuria aut ex scelere alicuius, nisi tanta et tam perspicua audacia ab eo, ad cuius famam aut ad parentes aut ad liberos pertineret aut ad aliquam rem, quam caram esse omnibus aut necesse est aut oportet esse, vindicata.

Remotio criminis est, cum eius intentio facti, quod ab adversario infertur, in alium aut in aliud demovetur; id fit bipertito: nam tum causa, tum res ipsa removetur. causae remotionis hoc nobis exemplo sit: Rhodii quosdam legarunt Athenas; legatis quaestores sumptum, quem oportebat dari, non dederunt; legati profecti non sunt; accusantur. intentio est: ‘proficisci oportuit.’ depulsio est: ‘non oportuit.’ quaestio est: oportueritne? ratio est: ‘sumptus enim, qui de publico dari solet, is ab quaestore non est datus.’ infirmatio est: ‘vos tamen id, quod publice vobis erat negotii datum, conficere oportebat.’ iudicatio est: cum eis, qui legati erant, sumptus, qui debebatur de publico, non daretur, oportueritne eos conficere nihilo minus legationem? hoc in genere primum, sicut in ceteris, si quid aut ex coniecturali aut ex alia constitutione sumi possit, videri oportebit; deinde pleraque et ex comparatione et ex relatione criminis in hanc quoque causam convenire poterunt. accusator autem illum, cuius culpa id factum reus dicet, primum defendet, si poterit; sin minus poterit, negabit ad hoc iudicium illius [sed huius, quem accuset ipse,] culpam pertinere; postea dicet suo quemque officio consulere oportere; nec, si ille peccasset, hunc oportuisse peccare; deinde, si ille deli-

querit, separatim illum [sicut hunc] accusari oportere et non cum huius defensione coniungi illius accusationem. defensor autem cum cetera, si qua ex aliis incident constitutionibus, pertractarit, de ipsa remotio-
 89 argumentabitur: primum, cuius acciderit culpa, demonstrabit; deinde, cum id aliena culpa accidisset, ostendet se aut non potuisse aut non debuisse id facere, quod accusator dicat oportuisse; quid potuerit, ex utilitatis partibus, in quibus est necessitudinis vis implicata, quid debuerit, ex honestatis considerabitur; [de utroque distinctius in deliberativo genere dicitur.] deinde omnia facta esse ab se, quae in ipsius fuerint potestate; quod minus, quam convenerit, factum sit, culpa id alterius
 90 accidisse. deinde alterius culpa exponenda demonstrandum est, quantum voluntatis et studii fuerit in ipso, et id signis confirmandum huius modi: ex cetera diligentia, ex ante factis aut dictis; atque hoc ipsi utile fuisse facere, inutile autem non facere, et cum cetera vita fuisse hoc magis consentaneum, quam quod propter alterius
 30 culpam non fecerit. si autem non in hominem certum, sed in rem aliquam causa demovebitur, ut in hac eadem re, si quaestor mortuus esset et idcirco legatis pecunia data non esset, accusatione alterius et culpa depulsione dempta ceteris similiter uti locis oportebit et ex concessio-
 nis partibus, quae convenient, adsumere; de quibus nobis
 91 dicendum erit. loci autem communes eidem utrisque fere, qui in superioribus adsumptivis, incident; hi tamen certissime: accusatoris facti indignatio; defensoris, cum [in alio] culpa [sit aut] in ipso non sit, supplicio se adfici non oportere.

Ipsius autem rei fit remotio, cum id, quod datur crimini, negat neque ad se neque ad officium suum reus pertinuisse; nec, si quid in eo sit delictum, sibi attribui oportere. id causae genus est huius modi: in eo foedere, quod factum est quondam cum Samnitibus, quidam adolescens nobilis porcum sustinuit iussu imperatoris; foedere autem ab senatu improbato et imperatore Samnitibus dedito, quidam in senatu eum quoque dicit, qui
 92 porcum tenuerit, dedi oportere. intentio est: ‘dedi oportet.’ depulsio est: ‘non oportet.’ quaestio est: oporteatne?

ratio est: 'non enim meum fuit officium nec mea potestas, cum et id actatis et privatus essem et esset summa cum auctoritate et potestate imperator, qui videret, ut satis honestum foedus feriretur.' infirmatio est: 'at enim, quoniam particeps tu factus es in turpissimo foedere summae religionis, dedi te convenit.' iudicatio est: cum is, qui potestatis nihil habuerit, iussu imperatoris in foedere et in tanta religione interfuerit, dedendusne sit hostibus [neene]? hoc genus causae cum superiore hoc differt, quod in illo concedit se reus oportuisse facere id, quod fieri dicat accusator oportuisse, sed alicui rei aut homini causam attribuit, quae voluntati suae fuerit impedimento sine concessionis partibus, nam earum maior quaedam vis est, quod paulo post intellegetur; in hoc 93 autem non accusare alterum nec culpam in alium transferre debet, sed demonstrare eam rem nihil ad se nec ad potestatem neque ad officium suum pertinuisse aut pertinere. atque in hoc genere hoc accidit novi, quod accusator quoque saepe ex remotione criminationem conficit, ut, si qui eum accuset, qui, cum praetor esset, in expeditionem ad arma populum vocarit, cum consules essent; nam ut in superiore exemplo reus ab suo officio et a potestate factum demovebat, sic in hoc ab eius officio ac potestate, qui accusatur, ipse accusator factum removendo hac ipsa ratione confirmat accusationem. in 94 hac ab utroque ex omnibus partibus honestatis et ex omnibus utilitatis exemplis, signis, ratiocinando, quid cuiusque officii, iuris, potestatis sit, quaeri oportebit et, fueritne ei, quo de agetur, id iuris, officii, potestatis attributum necne. locos autem communis ex ipsa re, si quid indignationis aut conquestionis habebit, sumi oportebit.

Concessio est, per quam non factum ipsum probatur 31 ab reo, sed ut ignoscatur, id petitur; cuius partes sunt duae, purgatio et deprecatio. purgatio est, per quam eius, qui accusatur, non factum ipsum, sed voluntas defenditur. ea habet partis tris, imprudentiam, casum, necessitudinem. imprudentia est, cum scisse aliquid is, 95 qui arguitur, negatur; ut apud quosdam lex erat: ne quis Dianae vitulum immolaret: nautae quidam cum ad-

versa tempestate in alto iactarentur, voverunt, si eo
 portu, quem conspiciebant, potiti essent, ei deo, qui ibi
 esset, se vitulum immolatueros. casu erat in eo portu
 fanum Dianae eius, cui vitulum immolare non licebat:
 imprudentes legis, cum exissent, vitulum immolaverunt;
 accusantur. intentio est: 'vitulum immolastis ei deo, cui
 non licebat.' depulsio est in concessione posita. ratio
 est: 'nescivi non licere.' infirmatio est: 'tamen, quo-
 niam fecisti, quod non licebat, ex lege supplicio dignus
 es.' iudicatio est: cum id fecerit, quod non oportuerit,
 96 et id non oportere nescierit, sitne supplicio dignus? casus
 autem infertur in concessionem, cum demonstratur ali-
 qua fortunae vis voluntati obstitisse, ut in hac: cum
 Lacedaemoniis lex esset, ut, hostias nisi ad sacrificium
 quoddam redemptor prae buisset, capital esset, hostias is,
 qui redemerat, cum sacrificii dies instaret, in urbem ex
 agro coepit agere; tum subito magnis commotis tem-
 pestatibus fluvius [Eurotas] is, qui praeter Lacedaemo-
 nem fluit, ita magnus et vehemens factus est, ut ea
 97 traduci victimae nullo modo possent. redemptor suae
 voluntatis ostendendae causa hostias constituit omnis in
 litore, ut, qui trans flumen essent, videre possent: cum
 omnes studio eius subitam fluminis magnitudinem scirent
 fuisse impedimento, tamen quidam capitis arcessierunt.
 intentio est: 'hostiae, quas debuisti ad sacrificium, praesto
 non fuerunt.' depulsio est concessio. ratio: 'flumen
 enim subito accrevit et ea re traduci non potuerunt.'
 infirmatio est: 'tamen, quoniam, quod lex iubet, factum
 non est, supplicio dignus es.' iudicatio: cum in ea re
 contra legem redemptor aliquid fecerit, qua in re stu-
 dio eius subita fluminis obstiterit magnitudo, supplicio
 32 dignusne sit? necessitudo autem infertur, cum vi quadam
 98 reus id, quod fecerit, fecisse defenditur, hoc modo: lex
 est apud Rhodios, ut, si qua rostrata in portu navis de-
 prehensa sit, publicetur: cum magna in alto tempestas
 esset, vis ventorum invitis nautis in Rhodiorum portum
 navem coëgit; quaestor navem populi vocat; navis do-
 minus negat oportere publicari. intentio est: 'rostrata
 navis in portu prehensa est.' depulsio est concessio.
 ratio: 'vi et necessario sumus in portum coacti.' infr-

matio est: 'navem ex lege tamen populi esse oportet.'
 iudicatio est: cum rostratam navem in portu deprehen-
 sam lex publicarit cumque haec navis invitis nautis vi
 tempestatis in portum coniecta sit, oporteatne eam publi-
 cari? horum trium generum idcirco in unum locum con- 99
 tulimus exempla, quod similis in ea praeceptio argumen-
 torum traditur, nam in his omnibus primum, si quid res
 ipsa dabit facultatis, coniecturam induci ab accusatore
 oportebit, ut id, quod voluntate factum negabitur, con-
 sulto factum suspitione aliqua demonstretur; deinde in-
 ducere definitionem necessitudinis aut casus aut impru-
 dentiae et exempla ad eam definitionem adiungere, in
 quibus imprudentia fuisse videatur aut casus aut necessi-
 tudo, et ab his id, quod reus inferat, separare, [id est,
 ostendere dissimile,] quod [levius, facilius] non ignorabile,
 non fortuitum, non necessarium fuerit; postea demon-
 strare potuisse vitari; et haec ratione provideri potuisse,
 si hoc aut illud fecisset, aut, nisi fecisset, praecaveri;
 et definitionibus ostendere non hanc imprudentiam aut
 casum aut necessitudinem, sed inertiam, negligentiam,
 fatuitatem nominari oportere; ac si qua necessitudo tur- 100
 pitudinem videbitur habere, oportebit per locorum com-
 munionum implicationem redarguentem demonstrare quid-
 vis perpeti, mori denique satius fuisse, quam eius modi
 necessitudini obtemperare; atque tum ex eis locis, de
 quibus in negotiali parte dictum est, iuris et aequitatis
 naturam oportebit quaerere et quasi in absoluta iuridici-
 ciali per se hoc ipsum ab rebus omnibus separatim con-
 siderare; atque [hoc in loco] si facultas erit, exemplis
 uti oportebit, quibus in simili excusatione non sit igno-
 tum, et contentione, magis illis ignoscendum fuisse, et
 deliberationis partibus, turpe aut inutile esse concedi
 eam rem, quae ab adversario commissa sit; permagnam
 esse et magno futurum detrimento, si ea res ab eis, qui
 potestatem habent vindicandi, neglecta sit. defensor au- 33
 tem conversis omnibus his partibus poterit uti, maxime 101
 autem in voluntate defendenda commorabitur et in ea re
 adaugenda, quae voluntati fuerit impedimento; et se
 plus, quam fecerit, facere non potuisse; et in omnibus
 rebus voluntatem spectari oportere; et se convinci non

posse, quod absit a culpa; suo nomine communem hominum infirmitatem posse damnari; deinde nihil esse indignius, quam eum, qui culpa careat, supplicio non carere. loci autem communes: accusatoris in confessionem, et quanta potestas peccandi relinquatur, si semel institutum sit, ut non de facto, sed de facti causa quaeratur; defensoris conquestio est calamitatis eius, quae non culpa, sed vi maiore quadam acciderit, et de fortunae potestate et hominum infirmitate et, uti suum animum, non eventum considerent, in quibus omnibus conquestionem suarum aerumnarum et crudelitatis adversariorum indignationem inesse oportebit. ac neminem mirari conveniet, si aut in his aut in aliis exemplis scripti quoque controversiam adiunctam videbit; quo de genere post erit nobis separatim dicendum, propterea quod quaedam genera causarum simpliciter ex sua vi considerantur, quaedam autem sibi aliud quoque aliquod controversiae genus adsumunt. qua re omnibus cognitis, non erit difficile in unam quamque causam transferre, quod ex eo quoque genere conveniet; ut in his exemplis concessionis inest omnibus scripti controversia ea, quae ex scripto et sententia nominatur; sed, quia de concessione loquebamur, in eam praecepta dedimus, alio autem loco de scripto et de sententia dicemus. [nunc in alteram concessionis partem considerationem intendemus.]

³⁴
¹⁰⁴ Deprecatio est, in qua non defensio facti, sed ignoscendi postulatio continetur. hoc genus vix in iudicio probari potest, ideo quod concesso peccato difficile est ab eo, qui peccatorum vindex esse debet, ut ignoscat, impetrare; qua re parte eius generis, cum causam non in eo constitueris, uti licebit; ut pro aliquo claro aut forti viro, cuius in rem publicam multa sunt beneficia, dicens possis, cum videaris non uti deprecatione, uti tamen, ad hunc modum: ‘quod si, iudices, hic pro suis beneficiis, pro suo studio, quod in vos semper habuit, tali suo tempore multorum suorum recte factorum causa uni delicto ut ignosceretis postularet, tamen dignum vestra mansuetudine, dignum virtute huius esset, iudices, a vobis hanc rem hoc postulante impetrari.’ deinde augere beneficia licebit et iudices per locum communem ad igno-

scendi voluntatem ducere. qua re hoc genus, quamquam 105
in iudiciis non versatur, nisi quadam ex parte, tamen,
quia et pars haec ipsa inducenda non numquam est et
in senatu aut in consilio saepe omni in genere tractanda,
in id quoque praecepta ponemus. nam in senatu [aut
in consilio] de Syphace diu deliberatum est; et de Q.
Numitorio Pullo apud L. Opimium et eius consilium
diu dictum est, et magis in hoc quidem ignoscendi quam
cognoscendi postulatio valuit; nam semper animo bono
se in populum Romanum fuisse non tam facile proba-
bat, cum coniecturali constitutione uteretur, quam ut
propter posterius beneficium sibi ignosceretur, cum de-
precationis partis adiungeret. oportebit igitur eum, qui 35
sibi ut ignoscatur, postulabit, commemorare, si qua sua 106
poterit beneficia et, si poterit, ostendere ea maiora esse,
quam haec, quae deliquerit, ut plus ab eo boni quam
mali profectum esse videatur; deinde maiorum suorum
beneficia, si qua exstabunt, proferre; deinde ostendere
non odio neque crudelitate fecisse, quod fecerit, sed aut
stultitia aut impulsu alicuius aut aliqua honesta aut proba-
bili causa; postea polliceri et confirmare se et hoc
peccato doctum et beneficio eorum, qui sibi ignoverint,
confirmatum, omni tempore a tali ratione afuturum;
deinde spem ostendere aliquo se in loco magno eis, qui
sibi concesserint, usui futurum; postea, si facultas erit, 107
se aut consanguineum *magnis et principibus viris* aut iam
a maioribus in primis amicum esse [demonstrabit] et
amplitudinem suae voluntatis, nobilitatem generis, eorum,
qui se salvum velint, dignitatem ostendere, et cetera
ea, quae personis ad honestatem et amplitudinem sunt
attributa, cum conquestione sine adrogantia, in se esse
[demonstrabit], ut honore potius aliquo quam ullo sup-
plicio dignus esse videatur; deinde ceteros proferre, qui-
bus maiora concessa delicta sint; ac multum proficiet,
si se misericordem, in potestate propensum ad igno-
scendum fuisse ostendet. atque ipsum illud peccatum
erit extenuandum, ut quam minimum obfuisse videatur
et aut turpe aut inutile demonstrandum tali de homine
supplicium sumere; deinde locis communibus misericor- 108
diam captare oportebit ex eis praeceptis, quae in primo

36 libro sunt exposita. adversarius autem malefacta augebit: nihil imprudenter, sed omnia ex crudelitate et malitia facta dicet; ipsum immisericordem, superbum fuisse; et, si poterit, ostendet semper inimicum fuisse et amicum fieri nullo modo posse; si beneficia proferet, aut aliqua de causa facta, non propter benevolentiam demonstrabit, aut postea odium esse acre susceptum, aut illa omnia maleficiis esse deleta, aut leviora beneficia quam maleficia, aut, cum beneficiis honos habitus sit, 109 pro maleficio poenam sumi oportere; deinde turpe esse aut inutile ignosci; deinde, de quo ut potestas esset saepe optarint, in eum potestate non uti summam esse stultitiam; cogitare oportere, quem animum in eum et quod odium habuerint. locus autem communis erit indignatio maleficii et alter, eorum misereri oportere, qui propter fortunam, non propter malitiam in miseris sint.

Quoniam ergo in generali constitutione tam diu propter eius partium multitudinem commoramur, ne forte varietate et dissimilitudine rerum diductus alicuius animus in quendam errorem deferatur, quid etiam nobis ex eo genere restet et qua re restet, admonendum videtur. iuridicalem causam esse dicebamus, in qua aequi et iniqui natura et praemii aut poenae ratio quaereretur; eas causas, in quibus de aequo et iniquo quaeritur, 37
110 posuimus; restat nunc, ut de praemio et de poena explicemus. sunt enim multae causae, quae ex praemii alicuius petitione constant, nam et apud iudices de praemio saepe accusatorum quaeritur et a senatu aut a consilio aliquod praemium saepe petitur; ac neminem conveniet arbitrari nos, cum aliquod exemplum ponamus, quod in senatu agatur, ab iudiciali genere exemplorum recedere; quicquid enim de homine probando aut improbando dicitur, cum ad eam dictionem sententiarum [quoque] ratio adcommodatur, id non, si per sententiae dictionem agitur, deliberativum est; sed quia de homine statuitur, iudiciale est habendum. omnino autem qui diligenter omnium causarum vim et naturam cognoverit, genere et prima conformatione eas intelletget dissidere, ceteris autem partibus aptas inter se omnis et aliam in alia implicatam videbit.

Nunc de praemiis consideremus. L. Licinius Crassus ¹¹¹ consul quosdam in citeriore Gallia nullo illustri neque certo duce neque eo nomine neque numero praeditos, ut digni essent, qui hostes populi Romani esse dicerentur, qui tamen excursionibus et latrociniis infestam provinciam redderent, consecratus est et confecit; Roman redit, triumphum ab senatu postulat. hic et in deprecatione nihil ad nos attinet rationibus et infirmationibus rationum supponendis ad iudicationem pervenire, propterea quod, nisi alia quoque incidat constitutio aut pars constitutionis, simplex erit iudicatio et in quaestione ipsa continebitur: in deprecatione, huius modi: oporteatne poena adfici? in praemii petitione huius modi: oporteatne dari praemium? nunc ad praemii quae- ¹¹² stionem appositos locos exponemus. ratio igitur praemii ³⁸ quattuor est in partis distributa: in beneficia, in hominem, in praemii genus, in facultates. beneficia ex sua vi, ex tempore, ex animo eius, qui fecit, ex casu considerantur. ex sua vi quaerentur hoc modo: magna an parva, facilia an difficilia, singularia sint an volgaria, vera an falsa quadam exornatione honestentur; ex tempore autem, si tum, cum indigeremus, cum ceteri non possent aut nollent opitulari; si tum, cum spes deseruisset; ex animo, si non sui commodi causa, si eo consilio fecit omnia, ut hoc conficere posset; ex casu, si non fortuna, sed industria factum videbitur aut si industriae fortuna obstitisse; in hominem autem, quibus rationibus ¹¹³ vixerit, quid sumptus in eam rem aut laboris insumpserit; cequid aliquando tale fecerit; num alieni laboris aut deorum bonitatis praemium sibi postulet; num aliquando ipse talem ob causam aliquem praemio adfici negarit oportere; aut num iam satis pro eo, quod fecerit, honos habitus sit; aut num necesse fuerit ei facere id, quod fecerit; aut num eius modi sit factum, ut, nisi fecisset, supplicio dignus esset, non, quia fecerit, praemio; aut num ante tempus praemium petat, et spem incertam certo venditet pretio: aut num, quod supplicium aliquod vitet, eo praemium postulet, uti de se praecudicium factum esse videatur. in praemii autem genere, quid et ³⁹ quantum et quam ob rem postuletur et quo et quanto

quaeque res praemio digna sit, considerabitur; deinde, apud maiores quibus hominibus et quibus de causis talis honos habitus sit [quaeretur], deinde, ne is honos ni-
 114 mium pervolgetur. atque hic eius, qui contra aliquem praemium postulantem dicet, locus erit communis: praemia virtutis et officii sancta et casta esse oportere neque ea aut cum improbis communicari aut in mediocribus hominibus pervolgari; et alter: minus homines virtutis cupidos fore virtutis praemio pervolgato, quae enim rara et ardua sint, ea experiendo pulchra et iucunda hominibus videri; et tertius: si existant, qui apud maiores nostros ob egregiam virtutem tali honore dignati sunt, nonne de sua gloria, cum pari praemio talis homines adfici videant, delibari putent? et eorum enumeratio et cum eis, quos contra dicas, comparatio. eius autem, qui
 115 praemium petet, facti sui amplificatio, eorum, qui praemio adfecti sunt, cum suis factis contentio; deinde ceteros a virtutis studio repulsum iri, si ipse praemio non sit adfectus. facultates autem considerantur, cum aliquod pecuniarium praemium postulatur; in quo, utrum copiane sit agri, vectigalium, pecuniae, an penuria, consideratur. loci communes: facultates augere, non minuire oportere, et impudentem esse, qui pro beneficio non gratiam, verum mercedem postulet; contra autem de pecunia ratiocinari sordidum esse, cum de gratia referenda deliberetur; et, se non pretium pro facto, sed honorem ita, uti factitatum sit, pro beneficio postulare. ac de constitutionibus quidem satis dictum est: nunc de eis controversiis, quae in scripto versantur, dicendum videtur.

40 In scripto versatur controversia, cum ex scriptionis
 116 ratione aliquid dubii nascitur. id fit ex ambiguo, ex scripto et sententia, ex contrariis legibus, ex ratiocinatione, ex definitione. ex ambiguo autem nascitur controversia, cum, quid senserit scriptor, obscurum est, quod scriptum duas plurisve res significat, ad hunc modum: paterfamilias, cum filium heredem faceret, vasorum argenteorum centum pondo uxori suae sic legavit: HERES MEUS UXORI MEAE VASORUM ARGENTEORUM PONDO CENTUM, QUAE VOLET, DATO. post mortem eius vasa magni-

fica et pretiose caelata petit a filio mater; ille se, quae ipse vellet, debere dicit. primum, si fieri poterit, demonstrandum est non esse ambigue scriptum, propterea quod omnes in consuetudine sermonis sic uti solent eo verbo uno pluribusve in eam sententiam, in quam is, qui dicet, accipiendum esse demonstrabit; deinde ex superiore et ex inferiore scriptura docendum id, quod quaeratur, fieri perspicuum; qua re si ipsa separatim ex se verba considerentur, omnia aut pleraque ambigua visum iri, quae autem ex omni considerata scriptura perspicua fiant, haec ambigua non oportere existimare. deinde, qua in sententia scriptor fuerit, ex ceteris eius scriptis et ex factis, dictis, animo atque vita eius sumi oportebit et eam ipsam scripturam, in qua inerit illud ambiguum, de quo quaeretur, totam omnibus ex partibus pertemptare, si quid aut ad id appositum sit, quod nos interpretemur, aut ei, quod adversarius intellegat, adversetur; nam facile, quid veri simile sit eum voluisse, qui scripsit, ex omni scriptura et ex persona scriptoris atque eis rebus, quae personis attributae sunt, considerabitur. deinde erit demonstrandum, si quid ex re ipsa dabitur facultatis, id, quod adversarius intellegat, multo minus commode fieri posse, quam id, quod nos accipimus, quod illius rei neque administratio neque exitus ullus exstet; nos quod dicamus, facile et commode transigi posse; ut in hac lege — nihil enim prohibet fictam exempli loco ponere, quo facilius res intellegatur —: MERETRIX CORONAM NE HABETO; SI HABUERIT, PUBLICA ESTO, contra eum, qui meretricem publicari dicat ex lege oportere, possit dici neque administrationem esse ullam publicae meretricis neque exitum legis in meretrice publicanda, at in auro publicando et administrationem et exitum facilem esse et incommodi nihil inesse; ac diligenter illud quoque attendere oportebit, num, illo probato, quod adversarius intellegat, res utilior aut honestior aut magis necessaria a scriptore neglecta videatur: id fiet, si id, quod nos demonstrabimus, honestum aut utile aut necessarium demonstrabimus, et si id, quod ab adversariis dicitur, minime eius modi esse dicemus. deinde si in lege erit ex ambiguo controversia, dare operam

oportebit, ut de eo, quod adversarius intellegat, alia in
 120 re lege cautum esse doceatur. permultum autem profi-
 ciet illud demonstrare, quem ad modum scripsisset, si
 id, quod adversarius accipiat, fieri aut intellegi voluisset,
 ut in hac causa, in qua de vasis argenteis quaeritur,
 possit mulier dicere, nihil attinuisse ascribi, *QUAE VOLET*,
 si heredis voluntati permetteret; eo enim non ascripto
 nihil esse dubitationis, quin heres, quae ipse vellet,
 daret; amentiam igitur fuisse, cum heredi vellet cavere,
 id ascribere, quo non ascripto nihilo minus heredi cave-
 121 retur. qua re hoc genere magno opere talibus in causis
 uti oportebit: ‘hoc modo scripsisset, isto verbo usus non
 esset, non isto loco verbum istud conlocasset;’ nam ex
 his sententia scriptoris maxime perspicitur. deinde quo
 tempore scriptum sit, quaerendum est, ut, quid eum vo-
 luisse in eius modi tempore veri simile sit, intellegatur.
 post ex deliberationis partibus, quid utilius et quid ho-
 nestius et illi ad scribendum et his ad comprobandum
 sit, demonstrare, et ex his, si quid amplificationis dabi-
 tur, communibus utrimque locis uti oportebit.

42 Ex scripto et sententia controversia consistit, cum
 alter verbis ipsis, quae scripta sunt, utitur, alter ad id,
 quod scriptorem sensisse dicet, omnem adiungit dictio-
 122 nem. scriptoris autem sententia ab eo, qui sententia se
 defendet, tum semper ad idem spectare et idem velle
 demonstrabitur; tum ex facto aut ex eventu aliquo ad
 tempus id, quod instituit, adcommoabitur. semper ad
 idem spectare, hoc modo: paterfamilias cum liberorum
 haberet nihil, uxorem autem haberet, in testamento ita
 scripsit: *SI MIHI FILIUS GENITUR UNUS PLURESVE, IS MIHI HERES*
ESTO, deinde quae adsolent; postea: SI FILIUS ANTE MORITUR,
QUAM IN TUTELAM SVAM VENERIT, TUM MIHI † DICET [SECUNDUS]
IHERES ESTO. filius natus non est; ambigunt agnati cum
 eo, qui est heres, si filius ante, quam in suam tutelam
 123 veniat, mortuus sit. in hoc genere non potest hoc dici,
 ad tempus et ad eventum aliquem sententiam scriptoris
 oportere adcommoari, propterea quod ea sola esse de-
 monstratur, qua fretus ille, qui contra scriptum dicit,
 suam esse hereditatem defendit. aliud autem genus est,
 [corum, qui sententiam inducunt,] in quo non simplex

voluntas scriptoris ostenditur, quae in omne tempus et in omne factum idem valeat; sed ex quodam facto aut eventu ad tempus interpretanda dicitur. ea partibus iudicialis adsumptivae maxime sustinetur; nam tum inducitur comparatio, ut in eo, qui, cum lex aperiri portas noctu vetaret, aperuit quodam in bello et auxilia quaedam in oppidum recepit, ne ab hostibus opprimerentur, si foris essent, quod prope muros hostes castra haberent; tum relatio criminis, ut in eo milite, qui, cum ¹²⁴ communis lex omnium hominem occidere vetaret, tributum suum, qui vim sibi adferre conaretur, occidit; tum remotio criminis, ut in eo, qui, cum lex, quibus diebus in legationem proficisceretur, praestituerat, quia sumptum quaestor non dedit, profectus non est; tum concessio per purgationem, et per imprudentiam, ut in vituli immolatione, et per vim, ut in nave rostrata, et per casum, ut in Eurotae magnitudine. [qua re aut ita sententia inducetur, ut unum quiddam voluisse scriptor demonstraretur; aut sic, ut in eius modi re et tempore hoc voluisse doceatur.]

Ergo is, qui scriptum defendet, his locis plerumque ⁴³ omnibus; maiore autem parte semper poterit uti: ¹²⁵ primum scriptoris conlaudatione et loco communi, nihil eos, qui iudicent, nisi id, quod scriptum sit, spectare oportere; et hoc eo magis, si legitimum scriptum proferetur, id est, aut lex ipsa aut aliquid ex lege; postea, quod vehementissimum est, facti aut intentionis adversariorum cum ipso scripto contentione, quid scriptum sit, quid factum, quid iuratus iudex; quem locum multis modis variare oportebit, tum ipsum secum admirantem, quidnam contra dici possit, tum ad iudicis officium revertentem et ab eo quaerentem, quid praeterea audire aut expectare debeat; tum ipsum adversarium, quasi in testis loco productum [hoc est] interrogando, utrum scriptum neget esse eo modo, an ab se contra factum esse aut contra contendere neget; utrum negare ausus sit, se dicere desitum; ¹²⁶ si neutrum neget et contra tamen dicat, nihil esse, quod hominem impudentiorem quisquam se visurum arbitretur. in hoc ita commorari conveniet, quasi nihil praeterea dicendum sit et quasi contra dici nihil possit, saepe id, quod scriptum est, recitando, saepe cum scripto factum ad-

versarii configendo atque interdum acriter ad iudicem ipsum revertendo; quo in loco iudici demonstrandum est, quid iuratus sit, quid sequi debeat: duabus de causis iudicem dubitare oportere, si aut scriptum sit obscure aut neget aliquid adversarius; cum et scriptum aperte sit et adversarius omnia confiteatur, tum iudicem legi parere, non interpretari legem oportere. hoc loco confirmato tum diluere ea, quae contra dici poterunt, oportebit. contra autem dicitur, si aut prorsus aliud sensisse scriptor et scripsisse aliud demonstrabitur; ut in illa de testamento, quam posuimus, controversia; aut causa adsumptiva inferetur, quam ob rem scripto non potuerit aut non oportuerit obtemperari. si aliud sensisse scriptor, aliud scripsisse dicitur, is, qui scripto utetur, haec dicet: non oportere de eius voluntate nos argumentari, qui, ne id facere possemus, indicium nobis reliquerit suae voluntatis; multa incommoda consequi, si instituat, ut ab scripto recedatur, nam et eos, qui aliquid scribant, non existimatos id, quod scripserint, ratum futurum; et eos, qui iudicent, certum, quod sequantur, nihil habituros, si semel ab scripto recedere consueverint. quod si voluntas scriptoris conservanda sit, se, non adversarios, a voluntate eius stare; nam multo propius accedere ad scriptoris voluntatem eum, qui ex ipsius eam litteris interpretetur, quam illum, qui sententiam scriptoris non ex ipsius scripto spectet, quod ille suae voluntatis quasi imaginem reliquerit, sed domesticis suspicionibus perscrutetur. sin causam adferet is, qui a sententia stabit, primum erit contra dicendum: quam absurdum non negare contra legem fecisse, sed, qua re fecerit, causam aliquam invenire; deinde conversa esse omnia; ante solitos esse accusatores iudicibus persuadere, adfinem esse alicuius culpa eum, qui accusaretur; causam adferre quae eum ad peccandum impulisset; nunc ipsum reum causam adferre, qua re delinquit; deinde hanc inducere partitionem *oportebit*, cuius in singulas partis multae convenient argumentationes: primum, nulla in lege ullam causam contra scriptum accipi convenire; deinde, si in ceteris legibus conveniat, hanc esse eius modi legem, ut in ea non oporteat; postremo, si in hac quoque lege oporteat, hanc quidem

causam accipi minime oportere. prima pars his fere 45
 locis confirmabitur: scriptori neque ingenium neque ope-
 ram neque ullam facultatem defuisse, quo minus aperte
 posset perscribere id, quod cogitaret; non fuisse ei grave
 nec difficile eam causam excipere, quam adversarii proferant,
 si quicquam excipiendum putasset; consuesse eos, qui leges scribant,
 exceptionibus uti; deinde oportet 131
 recitare leges cum exceptionibus scriptas et maxime vi-
 dere, eequae in ea ipsa lege, qua de agatur, sit excep-
 tio aliquo in capite aut apud eundem legis scripto-
 rem, quo magis probetur eum fuisse excepturum, si quid
 excipiendum putaret; et ostendere causam accipere nihil
 aliud esse nisi legem tollere; ideo quod, cum semel causa
 consideretur, nihil atineat eam ex lege considerare,
 quippe quae in lege scripta non sit; quod si sit institutum,
 omnibus dari causam et potestatem peccandi, cum
 intellexerint vos ex ingenio eius, qui contra legem fecerit,
 non ex lege, in quam iurati sitis, rem iudicare; deinde et
 ipsis iudicibus iudicandi et ceteris civibus vendi rationes
 perturbatum iri, si semel ab legibus recessum sit; nam et
 iudices neque quid sequantur habituros, si ab eo, quod scriptum
 sit, recedant, neque, quo pacto aliis probare possint, quod
 contra legem iudicarent; et ceteros cives, quid agant, ignoraturos,
 si ex suo quisque consilio et ex ea ratione, quae in mentem aut
 in libidinem venerit, non ex communi praescripto civitatis
 unam quamque rem administrarit; postea quaerere ab iudicibus
 ipsis, qua re in alienis detineantur negotiis; cur rei publicae
 munere impediuntur, quo setius suis rebus et commodis
 servire possint; cur in certa verba iurent; cur certo tempore
 conveniant, certo discedant, nihil quisquam adferat causae,
 quo minus frequenter operam rei publicae det, nisi quae causa
 in lege excepta sit; an se legibus obstrictos in tantis molestiis
 esse aequum censeant, adversarios nostros leges negligere concedant;
 deinde [item quaerere ab iudicibus], si eius [rei] causae, 133
 propter quam se reus contra legem fecisse dicat, exceptionem
 ipse in lege adscribat, passurine sint; [postea] hoc, quod faciat,
 indignius et impudentius esse, quam

si adscribat; age porro, quid, si ipsi vellent iudices
 adscribere, passurusne sit populus? atqui hoc esse in-
 dignius, quam rem verbo et litteris mutare non possint,
 134 eam re ipsa et iudicio maximo commutare; deinde in-
 dignum esse de lege aliquid derogari aut legem abro-
 gari aut aliqua ex parte commutari, cum populo cogno-
 scendi et probandi aut improbandi potestas nulla fiat;
 hoc ipsis iudicibus invidiosissimum futurum; non hunc
 locum esse neque hoc tempus legum corrigendarum;
 apud populum haec et per populum agi convenire; quod
 si nunc id agant, velle se scire, qui lator sit, qui sint
 accepturi; se rogationes videre et dissuadere velle; quod
 si haec cum summe inutilia tum multo turpissima sint,
 legem, cuicumodi sit, in praesentia conservari ab iudi-
 cibus, post, si displiceat, a populo corrigi convenire;
 deinde, si scriptum non exstaret, magno opere quaere-
 remus, neque isti, ne si extra periculum quidem esset,
 crederemus; nunc cum scriptum sit, amentiam esse eius
rationem, qui peccarit, potius quam legis ipsius verba
 cognoscere. his et huius modi rationibus ostenditur cau-
 46 sam extra scriptum accipi non oportere. secunda pars
 135 est, in qua est ostendendum, si in ceteris legibus oport-
 teat, in hac non oportere: hoc demonstrabitur, si lex
 aut ad res maximas, utilissimas, honestissimas, religio-
 sissimas videbitur pertinere; aut inutile aut turpe aut
 nefas esse tali in re non diligentissime legi obtemperare;
 aut ita lex diligenter perscripta demonstrabitur, ita cau-
 tum una quaque de re, ita, quod oportuerit, exceptum,
 ut minime conveniat quicquam in tam diligenti scriptura
 praeteritum arbitrari. tertius est locus ei, qui pro scripto
 dicet, maxime necessarius, per quem oportet ostendat,
 si conveniat causam contra scriptum accipi, eam tamen
 136 minime oportere, quae ab adversariis adferatur; qui lo-
 cus idcirco est huic necessarius, quod semper is, qui
 contra scriptum dicet, aequitatis aliquid adferat oportet;
 nam summa impudentia sit eum, qui contra quam scrip-
 tum sit, aliquid probare velit, non aequitatis praesidio
 id facere conari: si quid igitur ex hac ipsa accusator
 derogat, omnibus partibus iustius et probabilius accu-

sare videatur; nam superior oratio hoc omnis faciebat, uti, iudices etiamsi nollent, necesse esset: haec autem, etiamsi necesse non esset, ut vellent contra iudicare. id ¹³⁷ autem fiet, si, quibus ex locis culpa demonstrabitur esse in eo, qui comparatione aut remotione aut relatione criminis aut concessionis partibus se defendet, — de quibus ante, ut potuimus, diligenter perscripsimus —, si eis *ex locis*, quae res postulabit, ad causam adversariorum improbandam transferemus; aut causae et rationes adferentur, qua re et quo consilio ita sit in lege aut in testamento scriptum, ut sententia quoque et voluntate scriptoris, non ipsa solum scriptura causa confirmata esse videatur [aut aliis quoque constitutionibus factum coarguetur].

Contra scriptum autem qui dicet, primum inducet ⁴⁷ eum locum, per quem aequitas causae demonstratur; aut ¹³⁸ ostendet, quo animo, quo consilio, qua de causa fecerit; et, quaecumque causam adsumet, adsumptionis partibus se defendet, de quibus ante dictum est; atque in hoc loco cum diutius commoratus sui facti rationem et aequitatem causae exornaverit, tum ex his locis fere contra adversarios dicet oportere causas accipi: demonstrabit nullam esse legem, quae aliquam rem inutilem aut iniquam fieri velit; omnia supplicia, quae ab lege profiscantur, culpa ac malitiae vindicandae causa constituta esse; scriptorem ipsum, si existat, factum hoc ¹³⁹ probaturum et idem ipsum, si ei talis res accidisset, facturum fuisse; ea re legis scriptorem certo ex ordine iudices certa aetate praeditos constituisse, ut essent, non qui scriptum suum recitarent, quod quivis puer facere posset, sed qui cogitatione adsequi possent et voluntatem interpretari; deinde illum scriptorem, si scripta sua stultis hominibus et barbaris iudicibus committeret, omnia summa diligentia perscripturum fuisse; nunc vero, quod intellexeret, quales viri res iudicaturi essent, idcirco eum, quae perspicua videret esse, non adscripsisse; ‘neque enim vos scripti sui recitatores, sed voluntatis interpretes fore putavit;’ postea quaerere ab adversariis: ¹⁴⁰ quid, si hoc fecisset? quid, si hoc accidisset? eorum ali-

quid, in quibus aut causa sit honestissima aut necessitudo certissima, tamenne accusarent? atqui lex nusquam exceptit; non omnia ergo scriptis, sed quaedam, quae perspicua sint, tacitis exceptionibus caveri; deinde nullam rem neque legibus neque scriptura ulla, denique ne in sermone quidem cotidiano atque imperiis domesticis recte posse administrari, si unus quisque velit verba spectare et non ad voluntatem eius, qui ea verba habuerit, accedere; deinde ex utilitatis et honestatis partibus ostendere, quam inutile aut quam turpe sit id, quod adversarii dicant fieri oportuisse aut oportere, et id, quod nos fecerimus aut postulemus, quam utile aut quam honestum sit; deinde leges nobis caras esse non propter litteras, quae tenues et obscurae notae sint voluntatis, sed propter earum rerum, quibus de scriptum est, utilitatem et eorum, qui scripserint, sapientiam et diligentiam; postea, quid sit lex, describere, ut ea videatur in sententiis, non in verbis consistere, et iudex is videatur legi obtemperare, qui sententiam eius, non qui scripturam sequatur; deinde, quam indignum sit, eodem adfici supplicio eum, qui propter aliquod scelus et audaciam contra leges fecerit, et eum, qui honesta aut necessaria de causa non ab sententia, sed ab litteris legis recesserit; atque his et huius modi rationibus et accipi causam et in hac lege accipi et eam causam, quam ipse adferat, oportere accipi demonstrabit; et quem ad modum ei dicebamus, qui ab scripto diceret, hoc fore utilissimum, si quid de aequitate ea, quae cum adversario staret, derogasset, sic huic, qui contra scriptum dicet, plurimum proderit ex ipsa scriptura aliquid ad suam causam convertere aut ambigue aliquid scriptum ostendere; deinde ex illo ambiguo eam partem, quae sibi prosit, defendere aut verbi definitionem inducere et illius verbi vim, quo urgeri videatur, ad suae causae commodum traducere aut ex scripto non scriptum aliquid inducere per ratiocinationem, de qua post dicemus. quaecumque autem in re [quamvis leviter probabili] scripto ipso se defenderit, etiam cum aequitate causa abundabit, necessario multum proficiet, ideo quod, si id, quo nititur adversariorum causa, subduxerit, om-

nem [eius] illam vim et acrimoniam lenierit ac diluerit. loci autem communes [ceteris ex adsumptionis partibus in utramque partem convenient; praeterea autem] eius, qui a scripto dicet: leges ex se, non ex eius, qui contra commiserit, utilitate spectari oportere et legibus antiquius haberi nihil oportere; contra scriptum: leges in consilio scriptoris et utilitate communi, non in verbis consistere; quam indignum sit, aequitatem litteris urgeri, quae voluntate eius, qui scripserit, defendatur.

Ex contrariis autem legibus controversia nascitur, cum ⁴⁹ inter se duae videntur leges aut plures discrepare, hoc ¹⁴⁴ modo: lex: QUI TYRANNUM OCCIDERIT, OLYMPIONICARUM PRAEMIA CAPITO ET QUAM VOLET SIBI REM A MAGISTRATU DEPOSCITO ET MAGISTRATUS EI CONCEDITO, et altera lex: TYRANNO OCCISO QUINQUE EIUS PROXIMOS COGNATIONE MAGISTRATUS NECATO. Alexandrum, qui apud Pheraeos in Thessalia tyrannidem occuparat, uxor sua, cui Thebe nomen fuit, noctu, cum simul cubaret, occidit: haec filium suum, quem ex tyranno habebat, sibi in praemii loco deposcit: sunt, qui ex lege occidi puerum dicant oportere; res in iudicio est. in hoc genere utramque in partem eidem loci atque eadem praecepta convenient, ideo quod uterque suam legem confirmare, contrariam infirmare debet. primum ¹⁴⁵ igitur leges oportet contendere considerando, utra lex ad maiores, hoc est, ad utiliores, ad honestiores ac magis necessarias res pertineat; ex quo conficitur, ut, si leges duae, aut si plures erunt, aut quotquot erunt, conservari non possint, quia discrepent inter se, sed ea maxime conservanda putetur, quae ad maximas res pertinere videatur; deinde, utra lex posterius lata sit; nam postrema quaeque gravissima est; deinde, utra lex iubeat aliquid, utra permittat; nam id, quod imperatur, necessarium, illud, quod permittitur, voluntarium est; deinde, in utra lege, si non obtemperatum sit, poena [adficiatur] aut in utra maior poena statuatur, nam maxime conser- ¹⁴⁶ vanda est ea, quae diligentissime sancta est; deinde, utra lex iubeat, utra vetet; nam saepe ea, quae vetat, quasi exceptione quadam corrigere videtur illam, quae iubet; deinde, utra lex de genere omni, utra de parte quadam;

utra communiter in pluris, utra in aliquam certam rem scripta videatur; nam quae in partem aliquam et quae in certam quandam rem scripta est, propius ad causam accedere videtur et ad iudicium magis pertinere; deinde, ex lege utrum statim fieri necesse sit, utrum habeat aliquam moram et sustentationem; nam id, quod statim
 147 faciendum est, perfici prius oportet; deinde operam dare, ut sua lex ipso scripto videatur niti, contraria autem aut per ambiguum aut per ratiocinationem aut per definitionem induci, uti sanctius et firmitus id videatur esse, quod apertius scriptum sit; deinde suae legi ad scriptum ipsum sententiam quoque adiungere, contrariam legem item ad aliam sententiam transducere, ut, si fieri poterit, ne discrepare quidem videantur inter se; postremo facere, si causa facultatem dabit, ut nostra ratione utraque lex conservari videatur, adversariorum ratione altera sit necessario neglegenda. locos autem communis et, quos ipsa causa det, videre oportebit et ex utilitatis et ex honestatis amplissimis partibus sumere demonstrantem per amplificationem, ad utram potius legem accedere oporteat.

50 Ex ratiocinatione nascitur controversia, cum ex eo,
 148 quod uspiam est, ad id, quod nusquam scriptum est, venit, hoc pacto: lex: SI FURIOSUS ESCIT, ADGNATUM GENTILIUMQUE IN EO PECUNIAQUE EIUS POTESTAS ESTO. et lex: PATERFAMILIAS UTI SUPER FAMLIA PECUNIAQUE SUA LEGASSIT, ITA IUS ESTO. et lex: SI PATERFAMILIAS INTESTATO MORITUR, FAMLIA PECUNIAQUE EIUS ADGNATUM GENTILIUMQUE
 149 ESTO. quidam iudicatus est parentem occidisse: ei statim, [quod effugiendi potestas non fuit] lignae soleae in pedes inditae sunt; os autem obvolutum est folliculo et praeligatum; deinde est in carcerem deductus, ut ibi esset tantisper, dum culeus, in quem coniectus in profluentem deferretur, compararetur. interea quidam eius familiares in carcerem tabulas adferunt et testis adducunt; heredes, quos ipsis libet, scribunt; tabulae obsignantur; de illo post supplicium sumitur; inter eos, qui heredes in tabulis scripti sunt, et inter adgnatos de hereditate controversia est. hic certa lex, quae testamenti

faciendi eis, qui in eo loco sint, adimat potestatem, nulla profertur; ex ceteris legibus et quae hunc ipsum supplicio huius modi addiciunt et quae ad testamenti faciendi potestatem pertinent, per ratiocinationem veniendum est ad eius modi rationem, ut quaeratur, habueritne testamenti faciendi potestatem. locos autem communis ¹⁵⁰ in hoc genere argumentandi hos et huius modi quosdam esse arbitramur: primum eius scripti, quod proferas, laudationem et confirmationem; deinde eius rei, qua de quaeritur, cum eo, de quo constat, conlationem eius modi, ut id, de quo quaeritur, rei, de qua constat, simile esse videatur; postea admirationem per contentionem, qui fieri possit, ut, qui hoc aequum esse concedat, illud neget, quod aut aequius aut eodem sit in genere; deinde idcirco de hac re nihil esse scriptum, quod, cum de illa esset scriptum, de hac is, qui scribebat, dubitaturum neminem arbitratus sit; postea multis in legibus multa ¹⁵¹ praeterita esse, quae idcirco praeterita nemo arbitretur, quod ex ceteris, de quibus scriptum sit, intellegi possint; deinde aequitas rei demonstranda est, ut in iuridiciali absoluta. contra autem qui dicet, similitudinem infirmare debet, quod faciet, si demonstrabit illud, quod conferatur, diversum esse genere, natura, vi, magnitudine, tempore, loco, persona, opinione, si, quo in numero illud, quod per similitudinem adferetur, et quo in loco illud, cuius causa adferetur, haberi conveniat [ostendetur, deinde, quid res cum re differat, demonstrabitur, ut non idem videatur de utraque existimari oportere]. ac, ¹⁵² si ipse quoque poterit ratiocinationibus uti, eisdem rationibus, quibus ante dictum est, utetur; si non poterit, negabit oportere quicquam, nisi quod scriptum sit, considerare; multas de similibus rebus et in unam quamque rem tamen singulas esse leges; omnia posse inter se vel similia vel dissimilia demonstrari. loci communes: a ratiocinatione, oportere coniectura ex eo, quod scriptum sit, ad id, quod non sit scriptum, pervenire; et neminem posse omnis res per scripturam amplecti, sed eum commodissime scribere, qui curet, ut quaedam ex quibusdam intellegantur; contra ratiocinationem huius ¹⁵³

modi: coniecturam divinationem esse et stulti scriptoris esse non posse omnibus de rebus cavere, quibus velit.

51 Definitio est, cum in scripto verbum aliquod est positum, cuius de vi quaeritur, hoc modo: lex: QUI IN ADVERSA TEMPESTATE NAVEM RELIQUERINT, OMNIA AMITTUNTO; EORUM NAVIS ET ONERA SUNTO, QUI IN NAVE REMANSERINT. duo quidam, cum iam in alto navigarent, et cum eorum alterius navis, alterius onus esset, naufragum quendam natantem et manus ad se tendentem animum adverterunt; misericordia commoti navem ad eum applicarunt, hominem ad se sustulerunt; postea aliquanto ipsos quoque 154 tempestas vehementius iactare coepit, usque adeo, ut dominus navis, cum idem gubernator esset, in scapham confugeret et inde funiculo, qui a puppi religatus scapham adnexam trahebat, navi, quoad posset, moderaretur; ille autem, cuius merces erant, in gladium [in navi] ibidem incumberet: hic ille naufragus ad gubernaculum accessit et navi, quoad potuit, est opitulatus. sedatis autem fluctibus et tempestate iam commutata navis in portum pervehitur; ille autem, qui in gladium incubuerat, leviter saucius facile ex vulnere est recreatus. navem cum onere horum trium suam quisque esse dicit. hic omnes scripto ad causam accedunt et ex nominis vi nascitur controversia; nam et relinquere navem et remanere in navi, denique navis ipsa quid sit, definitionibus quaeretur; eisdem autem ex locis omnibus, quibus definitiva constitutio, tractabitur.

155 Nunc expositis eis argumentationibus, quae in iudiciale causarum genus adcommodantur, deinceps in deliberativum genus et demonstrativum argumentandi locos et praecepta dabimus, non quo non in aliqua constitutione omnis semper causa versetur, sed quia proprii tamen harum causarum quidam loci sunt, non a constitutione separati, sed ad finis horum generum adcommodati. nam placet in iudiciali genere finem esse aequitatem, hoc est, partem quandam honestatis; in deliberativo autem Aristoteli placet utilitatem, nobis et 156 honestatem et utilitatem; in demonstrativo, honestatem:

qua re in [hoc] quoque genere causae quaedam argumentationes communiter ac similiter tractabuntur, quaedam separatius ad finem, quo referri omnem orationem oportet, adiungentur. atque unius cuiusque constitutionis exemplum supponere non gravaremur, nisi illud videremus, quem ad modum res obscurae dicendo fierent apertiores, sic res apertas obscuriores fieri oratione. nunc ad deliberationis praecepta pergamus.

Rerum expetendarum tria genera sunt; par autem numerus vitandarum ex contraria parte. nam est quidam, quod sua vi nos adliciat ad sese, non emolumento captans aliquo, sed trahens sua dignitate; quod genus est virtus, scientia, veritas; est aliud non propter suam vim et naturam, sed propter fructum atque utilitatem petendum; quod genus pecunia est; est porro quoddam ex horum partibus iunctum, quod et sua vi et dignitate nos inlectos ducit et prae se quandam gerit utilitatem, quo magis expetatur, ut amicitia, bona existimatio; atque ex his horum contraria facile, tacentibus nobis, intellegentur. sed ut expeditius ratio tradatur, ea, quae posuimus, brevi nominabuntur, nam in primo genere quae sunt, honesta appellabuntur; quae [autem] in secundo, utilia; haec autem tertia, quia partem honestatis continent et quia maior est vis honestatis, iuncta esse omnino ex duplici genere intellegentur; sed in meliorem partem vocabuli conferantur et honesta nominentur. ex his illud conficitur, ut petendarum rerum partes sint honestas et utilitas, vitandarum turpitudine et inutilitas. his igitur duabus rebus res duae grandes sunt attributae, necessitudo et adfectio, quarum altera ex vi, altera ex re et personis consideratur. de utraque post apertius perscribemus; nunc honestatis rationes primum explicemus.

Quod aut totum aut aliqua ex parte propter se petitur, honestum nominabimus, qua re, cum eius duae partes sint, quarum altera simplex, altera iuncta sit, simplicem prius consideremus. est igitur in eo genere omnis res una vi atque uno nomine amplexa virtus, nam virtus est animi habitus naturae modo atque rationi con-

sentaneus, quam ob rem omnibus eius partibus cognitis tota vis erit simplicis honestatis consideranda. habet igitur partis quattuor: prudentiam, iustitiam, fortitudinem, temperantiam. prudentia est rerum bonarum et malarum neutrarumque scientia; partes eius memoria, intelligentia, providentia. memoria est, per quam animus repetit illa, quae fuerunt; intelligentia, per quam ea perspicit, quae sunt; providentia, per quam futurum aliquid videtur ante quam factum sit. iustitia est habitus animi communi utilitate conservata suam cuique tribuens dignitatem. eius initium est ab natura profectum; deinde quaedam in consuetudinem ex utilitatis ratione venerunt; postea res et ab natura profectas et ab consuetudine probatas legum metus et religio sanxit. natura ius est, quod non opinio genuit, sed quaedam innata vis in-sevit, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem. religio est, quae superioris cuiusdam naturae, quam divinam vocant, curam caerimoniamque adfert; pietas, per quam sanguine coniunctis patriaeque benevolum officium et diligens tribuitur cultus; gratia, in qua amicitiarum et officiorum alterius memoria et remunerandi voluntas continetur; vindicatio, per quam vis aut iniuria et omnino omne, quod obfuturum est, defendendo aut ulciscendo propulsatur; observantia, per quam homines aliqua dignitate antecedentis cultu quodam et honore dignantur; veritas, per quam immutata ea, quae sunt aut ante fuerunt aut futura sunt, dicuntur.

54 consuetudine ius est, quod aut leviter a natura tractum aluit et maius fecit usus, ut religionem; [aut si quid eorum, quae ante diximus, ab natura profectum maius factum propter consuetudinem videmus;] aut quod in morem vetustas volgi approbatione perduxit; quod genus pactum est, par, iudicatum. pactum est, quod inter aliquos convenit; par, quod in omnis aequabile est; iudicatum, de quo alicuius aut aliquorum iam sententiis constitutum est. lege ius est, quod in eo scripto, quod

populo expositum est, ut observet, continetur. fortitudo ¹⁶³ est considerata periculorum susceptio et laborum per-
 pressio; eius partes magnificentia, fidentia, patientia, per-
 severantia. magnificentia est rerum magnarum et ex-
 celsarum cum animi ampla quadam et splendida propo-
 sitione cogitatio atque administratio; fidentia est, per
 quam magnis et honestis in rebus multum ipse animus
 in se fiduciae certa cum spe conlocavit; patientia est
 honestatis aut utilitatis causa rerum arduarum ac diffi-
 cilium voluntaria ac diuturna perpressio; perseverantia ¹⁶⁴
 est in ratione bene considerata stabilis et perpetua per-
 mansio. temperantia est rationis in libidinem atque in
 alios non rectos impetus animi firma et moderata domi-
 natio; eius partes continentia, clementia, modestia. con-
 tinentia est, per quam cupiditas consilii gubernatione regi-
 tur; clementia, per quam animi temere in odium alicuius
 innocentis concitati comitate retinentur; modestia, per
 quam pudor honesti curam et stabilem comparat auctori-
 tatem; atque haec omnia propter se solum, ut nihil ad-
 iungatur emolumentum, petenda sunt; quod ut demonstretur,
 neque ad hoc nostrum institutum pertinet et a brevitate
 praecipendi remotum est. propter se autem vitanda ¹⁶⁵
 sunt non ea modo, quae his contraria sunt, ut fortitudini
 ignavia et iustitiae iniustitia, verum etiam illa, quae pro-
 pinqua videntur et finitima esse, absunt autem longis-
 sime; quod genus fidentiae contrarium est diffidentia et
 ea re vitium est; audacia non contrarium, sed apposi-
 tum est ac propinquum et tamen vitium est. sic uni
 cuique virtuti finitimum vitium reperietur, aut certo iam
 nomine appellatum, ut audacia, quae fidentiae, pertinacia,
 quae perseverantiae finitima est, superstitio, quae reli-
 gioni propinqua est, aut sine ullo certo nomine: quae
 omnia item uti contraria rerum bonarum in rebus vitan-
 dis reponentur.

Ac de eo quidem genere honestatis, quod ex omni
 parte propter se petitur, satis dictum est; nunc de eo, ⁵⁵
¹⁶⁶

in quo utilitas quoque adiungitur, quod tamen honestum vocamus, dicendum videtur. sunt igitur multa, quae nos cum dignitate tum fructu quoque suo ducunt; quo in genere est gloria, dignitas, amplitudo, amicitia. gloria est frequens de aliquo fama cum laude; dignitas alicuius honesta et cultu et honore et verecundia digna auctoritas; amplitudo potentiae aut maiestatis aut aliquarum copiarum magna abundantia; amicitia voluntas erga aliquem rerum bonarum illius ipsius causa, quem diligit, cum eius pari voluntate. hic, quia de civilibus causis loquimur, fructus ad amicitiam adiungimus, ut eorum quoque causa petenda videatur; ne forte qui nos de omni amicitia dicere existimans reprehendere incipiat. quamquam sunt, qui propter utilitatem modo petendas putant amicitias; sunt qui propter se solum; sunt qui propter se et utilitatem; quorum quid verissime constituatur, aliús locus erit considerandi. nunc hoc sic ad usum oratorium relinquatur utramque propter rem amicitias esse expetendas. amicitiarum autem ratio, quoniam partim sunt religionibus iunctae, partim non sunt, et quia partim veteres sunt, partim novae, partim ab illorum, partim ab nostro beneficio profectae, partim utiliores, partim minus utiles, ex causarum dignitatibus, ex temporum opportunitatibus, ex officiis, ex religionibus, ex vetustatibus habebitur. utilitas autem aut in corpore posita est aut in extrariis rebus; quarum tamen rerum multo maxima pars ad corporis commodum revertitur, ut in re publica quaedam sunt, quae, ut sic dicam, ad corpus pertinent civitatis, ut agri, portus, pecunia, classis, nautae, milites, socii, quibus rebus incolumitatem ac libertatem retinent civitates, aliae vero, quae iam quiddam magis amplum et minus necessarium conficiunt, ut urbis egregia exornatio atque amplitudo, ut quaedam excellens pecuniae magnitudo, amicitiarum ac societatum multitudo; quibus rebus non illud solum conficitur, ut salvae et incolumes, verum etiam, ut amplae atque potentes sint civitates.

qua re utilitatis duae partes videntur esse, incolumitas et potentia: incolumitas est salutis tuta atque integra conservatio; potentia est ad sua conservanda et alterius adquirenda idonearum rerum facultas. atque in eis omnibus, quae ante dicta sunt, quid fieri et quid facile possit, oportet considerare. facile id dicimus, quod sine magno aut sine ullo labore, sumptu, molestia quam brevissimo tempore confici potest; posse autem fieri, quod quamquam laboris, sumptus, molestiae, longinquitatis indiget atque aut omnis aut plurimas aut maximas causas habet difficultatis, tamen, his susceptis difficultatibus, confieri atque ad exitum perduci potest.

Quoniam ergo de honestate et de utilitate diximus, 170 nunc restat, ut de eis rebus, quas his attributas esse dicebamus, necessitudine et adfectione perscribamus. puto igitur esse hanc necessitudinem, cui nulla vi resisti 57 potest, quo ea setius id, quod facere potest, perficiat, quae neque mutari neque leniri potest; atque, ut apertius hoc sit, exemplo licet vim rei, qualis et quanta sit, cognoscamus: uri posse flamma ligneam materiam necesse est [corpus mortale aliquo tempore interire necesse est]; atque ita necesse, ut vis postulat ea, quam modo describebamus, necessitudinis. huius modi necessitudines cum in dicendi rationes incident, recte necessitudines appellabuntur; sin aliquae res accident difficiles, in illa superiore, possitne fieri, quaestione considerabimus. at- 171 que etiam hoc mihi videor videre, esse quasdam cum adiunctione necessitudines, quasdam simplicis et absolutas. nam aliter dicere solemus ‘necesse est Casilinen- sis se dedere Hannibali;’ aliter autem ‘necesse est Casilinum venire in Hannibalis potestatem.’ illic, in superiore, adiunctio est haec ‘nisi si malunt fame perire;’ si enim id malunt, non est necesse; hoc inferius non item, propterea quod, sive velint Casilineses se dedere, sive famem perpeti atque ita perire, necesse est Casilinum venire in Hannibalis potestatem. quid igitur haec per-

ficere potest necessitudinis distributio? prope dicam, plurimum, cum locus necessitudinis videbitur incurrere: nam cum simplex erit necessitudo, nihil erit quod multa di-
 172 camus, cum eam nulla ratione lenire possimus; cum autem ita necesse erit, si aliquid effugere aut adipisci velimus, tum adiunctio illa quid habeat utilitatis atque honestatis, erit considerandum; nam si velis attendere, ita tamen, ut id quaeras, quod conveniat ad usum civitatis, reperias nullam esse rem, quam facere necesse sit, nisi propter aliquam causam, quam adiunctionem nominamus; pariter autem esse multas res [necessitatis], ad quas similis adiunctio non accedit; quod genus, [ut] omnis mortalis necesse est interire, sine adiunctione; ut cibo utantur, non necesse est, nisi cum illa exceptione
 173 'extra quam, si nolint fame perire.' ergo, ut dico, illud, quod adiungitur, semper, cuius modi sit, erit considerandum, [nam omni tempore id pertinebit,] ut aut ad honestatem hoc modo exponenda necessitudo sit 'necesse est, si honeste volumus vivere;' aut ad incolumitatem, hoc modo 'necesse est, si incolumes volumus esse;' aut ad commoditatem, hoc modo 'necesse est, si sine in-
 58 commodo volumus vivere;' ac summa quidem necessitudo videtur esse honestatis; huic proxima, incolumitatis; tertia ac levissima, commoditatis; quae cum his numquam
 174 poterit duabus contendere, hasce autem inter se saepe necesse est comparari, ut, quamquam praestet honestas incolumitati, tamen, utri potissimum consulendum sit, deliberetur; cuius rei certum quoddam praescriptum videtur in perpetuum dari posse: nam, qua in re fieri poterit, ut, cum incolumitati consuluerimus, quod sit in praesentia de honestate delibatum, virtute aliquando et industria recuperetur, incolumitatis ratio videbitur habenda; cum autem id non potuerit, honestatis; ita in huius modi quoque re, cum incolumitati videbimur consulere, vere poterimus dicere nos honestatis rationem habere, quoniam sine incolumitate eam nullo tempore possumus adipisci;

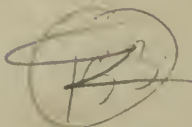
qua in re vel concedere alteri vel ad conditionem alterius descendere vel in praesentia quiescere atque aliud tempus expectare oportebit, modo illud attendatur, dignane ¹⁷⁵ causa videatur ea, quae ad utilitatem pertinebit, qua re de magnificentia aut de honestate quiddam derogetur. atque in hoc loco mihi caput illud videtur esse, ut quaeramus, quid sit illud, quod si adipisci aut effugere velimus, aliqua res nobis sit necessaria, hoc est, quae sit adiunctio, ut proinde, uti quaeque res erit, elaboremus et gravissimam quamque causam vehementissime necessariam iudicemus.

Adfectio est quaedam ex tempore aut ex negotiorum ¹⁷⁶ eventu aut administratione aut hominum studio commutatio rerum, ut non tales, quales ante habitae sint aut plerunque haberi soleant, habendae videantur esse; ut, ad hostis transire turpe videtur esse, at non illo animo, quo Ulixes transiit; et pecuniam in mare deicere inutile, at non eo consilio, quo Aristippus fecit; sunt igitur res quaedam ex tempore et ex consilio, non ex sua natura considerandae; quibus in omnibus, quid tempora petant aut quid personis dignum sit, considerandum est et non quid, sed quo quidque animo, quicum, quo tempore, quam diu fiat, attendendum est. his ex partibus ad sententiam dicendam locos sumi oportere arbitramur.

Laudes autem et vituperationes ex eis locis sumentur, ⁵⁹ ¹⁷⁷ qui loci personis sunt attributi, de quibus ante dictum est; sin distributius tractare qui volet, partiatur in animum et corpus et extrarias res licebit. animi est virtus, cuius de partibus paulo ante dictum est; corporis valetudo, dignitas, vires, velocitas; extrariae honos, pecunia, adfinitas, genus, amici, patria, potentia et cetera, quae simili esse in genere intellegentur. atque in his id, quod in omnia, valere oportebit; contraria quoque, quae et qualia sint, intellegentur. videre autem in laudando et in vitu- ¹⁷⁸ perando oportebit non tam, quae in corpore aut in extrariis rebus habuerit is, de quo agetur, quam quo pacto

his rebus usus sit, nam fortunam quidem et laudare stultitia et vituperare superbia est; animi autem et laus honesta et vituperatio vehemens est.

Nunc quoniam omne in causae genus argumentandi ratio tradita est, de inventionem, prima ac maxima parte rhetoricae, satis dictum videtur; qua re, quoniam et una pars ad exitum hoc ac superiore libro perducta est et hic liber non parum continet litterarum, quae restant, in reliquis dicemus.

~~409~~

(14)

355

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
